

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2005

Historiens användning

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.dr Charlotta Wolff

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-5631492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
stefan.nygard@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Historisk tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Bruk och missbruk av historien?

PETER ARONSSON

Historikers professionella identitet har i hög grad präglats av ett avstånds-tagande från vad man betraktat som missbruk av historien. Detta missbruk har ofta bestått just i en användning för politiska syften vilket resulterat an-tingen i rena förfalskningar av källor eller i grundlösa, ensidiga och partiska konstruktioner. De professionella historikernas uppgift uppfattas med det källkritiska genombrottet inte minst som ett renhållningsarbete riktat mot dylika försanthållanden, inte sällan burna av statsidealiskt och konservativt präglade historiker.¹ Kanske blev gränsdragningen som mest angelägen där historieskrivningen närmade sig gränserna för ett legitimt bruk i tyskt 1800-tal, svenskt sekelskifte eller Finland efter kriget? Men samtidigt är spridningen av idealet alltför omfattande runt globen för att knytas till endast nationella förhållanden. Det handlar om en av strategierna för att göra historia till vetenskap.²

Av både utom- och inomvetenskapliga skäl har frågan om gränsdragning mellan bruk och missbruk blivit svårare att dra under senare decennier.³ Dessutom har intresset breddats från att definiera gränsen mellan bruk och missbruk, ofta sammanfallande mellan vetenskapligt grundad och andra for-

¹ Se t.ex. Pentti Renvall, *Den moderna historieforskningens principer* (Stockholm 1965); Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen: historia som vetenskap*, Stockholm 1966/1971. För en historiografisk kontext se Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, (eds), *Nordic historiography in the 20th century* (Oslo 2000).

² Rolf Torstendahl (ed.), *An assessment of twentieth-century historiography: professionalism, methodologies, writings* (Stockholm 2000).

³ Bruno Latour, *Pandora's hope: essays on the reality of science studies* (Cambridge, Mass. 1999).

mer av historiebruk, till att förstå drivkrafter, former och konsekvenser av historiebruk utanför akademien och skolan.⁴

Det går att urskilja ett antal olikartade relationer mellan historiebruk i allmänhet och det politiska systemet. Dessa är inte bara teoretiskt möjliga utan empiriskt påvisbara i vår egen tid. Historien brukas för:

1. att förstärka, fördjupa och omförhandla en *känsla och respekt för den egna politiska gruppen* (nation, region, lokalsamhälle, etnisk minoritet).
2. att genom en balans av tystnad och forskningsbaserad *representation* av potentiella politiska alternativ integrera dessa i det rådande politiska systemet.
3. politisk *föstran*, genom överföring av ej förhandlingsbara *värden* (demokrati, lika värde, tolerans).
4. *aktivt deltagande i historiekulturen*, genom att medborgarna själva deltar (styr eller kompletterar) de professionella kulturarvsprocesserna.
5. att omsätta och skapa ett *brett spektrum av värden och aktörer vars politiska konsekvenser är sväröverskådliga* och öppna: turism, teve, romaner.

Dessa bruk skiljer sig i skiftande grad från vad vi kan kalla en klassisk källkritiskt definierad objektiv, allsidig och värdeneutral hållning som ingår i många historikers kognitiva identitet.⁵

Denna nivå kan fortfarande sägas utgöra en självklar kärna i de vetenskapliga kraven på historia med bäring också för politiskt historiebruk i samtiden. Samtidigt är det lätt att här få en bred uppslutning kring uppfattningen om missbruk. Man skall inte ljuga – ett legitimt historiebruks minimikrav.⁶ Ännu på 1950-talet var det relativt enkelt att upprätthålla en tematisering av avvikelser från ett vetenskapligt ideal som en fråga om missbruk. Historia som propaganda avisades, med en särskild udd mot totalitära regimers historieförfalskning.⁷

⁴ Detta skifte är en tydlig internationell trend med nordiska nedslag. Se översikt i Peter Aronsson, *Historiebruk – att använda det förflutna* (Lund 2004).

⁵ En granskning av nordisk variation i Cecilia Trenter, *Granskningens retorik och historisk vetenskap: kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990* (Uppsala 1999).

⁶ Jfr Rolf Torstendahl, minimikrav och optimumnormer i Rolf Torstendahl & Thorsten Nybom (red.), *Historievetenskap som teori, praktik, ideologi* (Stockholm 1988).

⁷ Ofta rörde missbruket politiska dimensioner. Alfred Leslie Rowse, *The use of history* (London 1946); Pieter Geyl, *Use and abuse of history* (New Haven 1955); Marc Ferro, *The use and abuse of history or how the past is taught* (London 1984).

Nästa steg på vägen mot bruk snarare än missbruk kan då mer generellt beskrivas som att fakta blir en del i ett meningssammanhang. Var går gränserna för en sådan inpassning? Vad bedöms som rimligt och vad ses som partiskt eller skruvat? Här är meningarna mer delade, men det tycks råda en samstämmighet om att allmänt omfattade värden är legitima som normgivande element i tolkningen: mänskliga rättigheter, en demokratisk utveckling och jämlikhet får normativt prägla en framställning utan att det uppfattas som missbruk. En av Sveriges ledande historiedidaktiker ser inte enbart vetenskapligt bruk som legitimt. Gränsen mot missbruk grundas inte på vetenskapliga kriterier utan på uppfattningen att ”då historiebruket antingen direkt eller indirekt, i dess konsekvenser, våldför sig på allmänmänskliga rättigheter och värden. En historia som diskriminerar, stigmatiserar och skapar konflikter, men bara den, är missbruk av historia”.⁸ Klas-Göran Karlsson är medveten om att denna konsekvensetiska ståndpunkt inte är enkel att tillämpa och det är lätt att instämma. De allmänmänskliga rättigheterna visar sig vara föränderliga och kritiserbara, som baserade på bestämda köns-, klass- och etniska erfarenheter och i hög grad lokaliserade till västerlandet. Konflikter i historiebruket är emellertid inte entydigt negativa, de kan vara kreativa eller i vart fall berättigade på grundval just av allmänmänskliga men också grupp-specifika krav. Missbrukar den forskare historien som levererar underlag för en rasistisk historietolkning? Gäller det också om det gäller en undertryckt minoritet? Debatten om gränserna mellan universella värden vs. kulturrelativism löper vidare längs många frontlinjer.⁹

I skolans värld är kraven på en moraliskt engagerad historieskrivning stark. ”Värdegrunden” uttryckt i dessa termer med mer eller mindre tydliga rötter i ett ”västerländskt, kristet kulturarv”, skall fostra de unga till goda samhälls-

⁸ Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu: en introduktion till historiedidaktiken* (Lund 2004), s. 65–66. Jfr Österberg som även diskuterar inomvetenskapliga krav på god historia som ser alternativ, gör reda för andras ståndpunkter och ger referenser till andras forskning, alltså krav på en god vetenskaplig offentlighet, mer än konsekvensetiska kriterier. Eva Österberg, ’Etik i historisk forskning. Strunt – eller rosor i ett sprucket krus’, *HT* (1990). Däremot delar hon Karlssons uppfattning om att en engagerad hållning är legitim om den baserar sig på allmänna demokratiska värden.

⁹ Terry Eagleton, *After theory* (London 2004).

medborgare.¹⁰ I akademien är det inte lika entydigt. En postkolonial kritik gör det inte självklart att värden födda i en historisk kontext, den egna nationens som historiens mening och västerlandets dominerande ställning, skall ses som en universell ram för legitima och ovedersägliga tolkningar.

Men det är inte bara de politiska propagandisterna som stått förebild för historikernas kritik för missbruk. Det kommersiella och turistiska bruket har betraktats med milt överseende eller när det stigit fram som ett av samhällets mer centrala historiebruk i en upplevelseorienterad ekonomi som en hotande fara, en *Heritage Industry*. När debatten på allvar kom igång på 1970-talet, inte minst i kulturarvsturismens förlovade land, England, så var det i termer av en stark motsättning mellan *heritage* och *history*.¹¹ Här är tydligen mer av en optimumnorm i rörelse. Kulturarvsindustrin anses ge en alltför ytlig och förenklad bild av det förflutna och på det sättet stå för ett missbruk av det förflutna.

Den inomvetenskapliga vägen mot vidgad historisering av allt fler fenomen, kulturalism och konstruktivism är de kanske viktigaste faktorerna bakom de mer komplicerade gränsdragningarna mellan bruk och missbruk där den senare blir en allt mer krympande restpost, beroende av subjektiva, moraliska och ideologiska idiosynkratier mer än vilande på en solid vetenskapsteoretisk grund. Sedan 1970-alets har en klassbaserade vänsterkritik kompletterats och ersatts av feminism, postkolonial och postmodern kritik av själva idén om möjligheten av en neutral och icke köns-, klass- eller etniskt definierad position.¹² Vägen mellan den klassiska källkritiska positionen och den postmoderna kritiken är emellertid inte ett hastigt brott eller omsväng-

¹⁰ Kennert Orlenius, *Värdegrunden – finns den?* (Hässelby 2001); Ulla-Britt Hagström, *Läroplanens värdegrund – kristen etik och västerländsk humanism: kommer den att förändra skolan?* (Örebro 1995); Bo Andersson, *Samhällets demokratiska värdegrund: en fråga om mångfald, olikhet men lika värde* (Göteborg 2000); *Ständigt. Alltid!: Skolans värdegrund: kommentar till läroplanen* (Stockholm 1999).

¹¹ David Lowenthal, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996). Michael L. Wallace, *Mickey Mouse history and other essays on American memory* (Philadelphia 1996). Andra, icke-historiker, var mer fascinerade och positiva till förändringen. Barbara Kirshenblatt-Gimblett, *Destination culture: tourism, museums, and heritage* (Berkeley 1998).

¹² Många olika och intressanta ”stora berättelser” om denna disintegration av de stora berättelserna föreligger. För några olika positioner se till exempel Bengt Kristensson Uggla, *Slaget om verkligheten: filosofi, omvärldsanalys, tolkning* (Eslöv 2002); Manuel Castells, *The power of identity* (Malden, Mass. 2003); Egleton.

ning kopplad till globalisering och politiskt motiverad kritik. Snarare kan man se det som överlagringar på traditionen, först som radikala utmaningar, men snart inkorporerade till valda delar som självklara element i normalvetenskapen.

Den franska annaleskolans utveckling under mellankrigstiden, med en inriktning på tvärvetenskapliga studier av folklig kultur och mentaliteter, och Maurice Halbwachs *La mémoire collective* var banbrytande för ett mindre normativt förhållningssätt till människors (folkets) ickevetenskapliga omsättning av det förflutna. Det ökade intresset för kulturella perspektiv på samhällsutvecklingen förstärks av ett starkt genomslag för konstruktivistiska perspektiv på allt fler samhällsfenomen.

Historikernas självklara umgänge inom ramen för det nationella upphävdes ingalunda med källkritikernas kritik av statsidealismen. Under 1900-talets två avslutande decennier historiseras nationen och nationalismen genom studier av historiekulturens centrala roll i skapandet av dessa under 1800-talet. Brittiska arbeten som *Imagined communities* och *The Invention of Tradition* kom att spela en stor roll.¹³ Med bland annat Raphael Samuels arbeten förs denna tradition samman med cultural studiestraditionens intresse och höga uppskattning av populärkulturen.¹⁴

Även fortsättningen på den franska traditionen lyfter gärna fram det nationella inom den kulturhistoriska forskningen. Det är i Frankrike som det mest omfattande arbetet om minnets platser utvecklats under ledning av Pierre Nora. Senare har en lång rad liknande studier utförts i Tyskland, Österrike, Italien och Danmark. Fokus är på nationellt delade minnen och på hur dessa manifesteras uttryckligen i landskapet med monument och ritualer.¹⁵

¹³ Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (London 1983); Eric J. Hobsbawm & Terence O. Ranger (eds), *The invention of tradition* (Cambridge 1992).

¹⁴ Raphael Samuel, *Theatres of memory* (London 1994).

¹⁵ Maurice Halbwachs & Lewis A. Coser, *On collective memory* (Chicago 1992); Jacques Le Goff, *History and memory* (New York 1992); Peter Burke, *Annales-skolan: en introduktion* (Göteborg 1992). Mest känd är Pierre Nora & Lawrence D. Kritzman (eds), *Realms of memory: rethinking the French past* (New York 1996), här från Jensen i Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen & Torben Weinreich (red.), *Erindringens og glemmens politik* (Frederiksberg 1996). Liknande i William M. Johnston, *Celebrations: the cult of anniversaries in Europe and the United States today* (New Brunswick, N.J. 1991); John

Men vilken hållning har och skall en vetenskaplig historiker ha till de politiska, moraliska och ideologiska aspekterna av detta vidgade stoff? Det finns idag åter en uppenbart ambivalent hållning till professionella historikers rätta hållning till politiska motiv för och konsekvenser av sin forskning. Den ena normen, förankrad också i de källkritiska metodböckerna, föreskriver en grundläggande kritisk hållning till etablerade försanthållanden som legitim grund för en misstänksam grundhållning. En kritik av patriarkala strukturer, koloniala hållningar mot minoriteter, dekonstruktion av begrepp som nation och nationalism, av könsregimer, uppfattas därmed gärna som mer legitima normativa projekt än deras motsats, ett öppet försvar för det bestående. Positiva värden kan ibland härledas ur de mänskliga rättigheternas rationalitet, ibland med det motsatta argumentet att då universella värden inte finns kan man lika gärna ge sig in i spelet med öppna kort, bara man redovisar sina normativa preferenser.¹⁶

Man kan tänka sig att förkärleken för ”det kritiska” i olika varianter kan förklaras längs tre linjer. Den (käll)kritiska metodiken får en associativ parallell i kritik av det som uppfattas som den etablerade ordningen. En enkel glidning från objekt som historiska fakta till normativa föreställningar gör det möjligt att hålla fast vid en professionell identitet, med en djup resonans kring det vetenskapligt kritiska uppdraget, medan föreställningen om objek-

R. Gillis (ed.), *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton, N.J. 1994) och introduktioner i t.ex. Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen: nationalstatens historia och framtid* (Stockholm 1998) och Håkan Karlsson & Björn Nilsson (red.), *Arkeologins publika relation. En kritisk rannsaking* (Göteborg 2001). Tysk forskning är omfattande. Se t. ex. Reinhart Koselleck & Michael Jeismann (Hrsg.), *Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne* (München 1994); Reinhart Koselleck, *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts* (Stanford, Calif. 2002); Jörn Rüsen, *Geschichte im Kulturprozess* (Köln & Weimar & Wien 2002); Etienne François & Hagen Schulze (Hrsg.), *Deutsche Erinnerungsorte* (München 2001). Fältet är där redan moget för ett lexikon: Nicolas Pethes & Jens Ruchatz (Hrsg.), *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon* (Hamburg 2001). En översikt över forskning kring tiden efter kalla kriget i Johan Östling, 'Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland', *HT* (2004). Även i Italien och Centraleuropa: Mario Isnenghi & Aldo Agosti, *I luoghi della memoria* (Roma 1997); Moritz Csáky (Hrsg.), *Orte des Gedächtnisses* (Wien 2000); Inge Adriansen, *Faedrelandet, folkeminderne og modersmålet: brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland* (Sønderborg 1990).

¹⁶ Österberg.

tivitet träder tillbaka. En andra aspekt är att det kan ses som en fortgående demokratisering av hållningarna, där forskarna ställer sig solidariska med politiskt konstitutionellt bindande föreställningar och i samhällets historiekultur levande normer om det önskvärda, alltså historikerna som organiskt intellektuella. När samhällets dominerande föreställningar rör sig från nationalism till feminism och mångkulturalism följer historikerna med (om än ofta med en betydande eftersläpning)¹⁷ vare sig det beror på att de också är medborgare, organiska intellektuella eller uppfattar sig som lojala ämbetsmän. På samma sätt kan den postmoderna kritiken både tolkas som en radikal maktkritik av vetenskapens traditionella kunskapsregimer och som en funktionell anpassning till den flexibla kapitalismens villkor, en träning i snabba roll- och perspektivskiften.¹⁸ För det tredje handlar det också om "marschen mot institutionerna" för en vänsteraktiv generation akademiker.

Viljan att skriva vanliga människors, vardagslivets historia, historia underifrån var kanske som starkast under 1980-talet då även internationella strömningar av radikal socialhistoria, historisk antropologi och mentalitetshistoria grep djupt in i det i grunden på staten som objekt inriktade historikersamfundet. Under 1990-talet är det i stället problematiseringen av könskategorierna som fått en allt mer central plats i gränssnittet mellan vetenskap och politik – i Sverige. Intressanta skillnader också mellan de nordiska länderna föreligger när det gäller vad som dominerar de små nationella politiska kulturerna.¹⁹

Sedan några år förekommer på svensk botten öppna krav från Vetenskapsrådets sida att forskarna för alla projekt ska redovisa hur de beaktar genusaspekter. Under uppsegling är även krav på mångfaldstematik, men de har ännu inte influerat på samma formaliserade sätt i ansökningshandlingarna. De politiska och de vetenskapliga skälen för detta framförs integrerat. Det blir bättre forskning, det gynnar kvinnors deltagande i akademien och det gör kunskapen mer samhällsrelevant. Några få kritiker har öppet kritiserat systemet (B o R o t h s t e i n), men det stora flertalet verkar uppfatta de

¹⁷ Ann-Sofie Ohlander, 'Historikern och den bortträngda verkligheten. Några synpunkter på psykoanalys och historia', *HT* (1993).

¹⁸ Richard Sennett, *The corrosion of character: the personal consequences of work in the new capitalism* (New York 1998); Eagleton.

¹⁹ En nystart togs med Yvonne Hirdman & Maktutredningen, *Genusystemet: teoretiska funderingar kring kvinnors sociala underordning* (Uppsala 1988). Se även Agneta Ljungh, *Sedd, eller osedd? Kvinnskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995* (Lund 1999).

vetenskapspolitiska kraven som relevanta. Denna hållning kan förstås vara principiellt affirmativ kring värdefrågorna, men de underlättas säkert också av den skisserade förskjutningen i de vetenskapsteoretiska grundhållningarna i de samtida historikernas kognitiva identitet. Historiker ser sig visserligen oftast fortfarande som empiriker i den mening att det inte går att arbeta rent teoretiskt i ämnet, men samtidigt har en syn på ämnets historiska bundenhet varit omöjlig att stoppa, i ljuset av de kraftiga förändringar av forskningsobjekt, kulturaliseringen av verklighetsuppfattningen och vidgningen av det som uppfattas som historiskt konstruerat. Hur skulle den akademiska professionen kunna befinna sig radikalt utanför detta? Alltså blir också historievetenskapen en del i den politik och kulturhistoria som den studerar, förvisso med en del specifika karaktärsdrag som vetenskaplig praktik, men inte radikalt utanför skeendet.

De kanske tydligaste exemplen på indirekt politiskt historiebruk i Sverige var under 1990-talet de upprepade skandaler som lyftes fram av debattörer och forskare som satte frågetecken eller till och med citattecken kring huvudberättelsen om Välfärdsstaten och Folkhemmet: tvångssteriliseringar, naziguld, åsiktsregistrering var några av kodorden. Mot slutet av 1990-talet kom en historiepolitisk offensiv från Göran Persson. Projektet Levande historia skulle sprida kunskap om Förintelsen i skolorna då man (på tveksamma grunder) menade att skoleleverna saknade denna. Den avkastade 1999 en stor internationell konferens och senare den 27 januari som minnesdag för offren. Därmed blev man en del i en stor rörelse i Västeuropa som tematiserar minnet av skulden för judarnas förintelse.²⁰ En myndighet, Forum för levande historia, etablerades 2002 för att fortsätta arbetet med att sprida kunskap om folkmord. Det svenska Vänsterpartiet har starkt motsatt sig vad man just anser vara en politisering av historieskrivningen och varmt förespråkat vetenskaplig hantering istället för politisk. Hösten 2004 skakas samma parti av sina långt in på 1990-talet goda relationer till kommunistiska regimer trots offentligt bedyrande av motsatsen.

De minnespolitiska poängerna med Levande historia kan vara flera: det uttryckliga målet är att påminna om Förintelsens brott i syfte att lära ut tolerans och mångkulturella värden. Debatten har både i Sverige och internationellt

²⁰ David Ludvigsson, ”'Levande historia' – inte bara levande historia”, *Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.–13. august 2001, Bd. 3*, Carsten Tage Nielsen & et al. (red.) (Århus 2001).

framför allt gällt om folkmordet på judar kan och får jämföras med andra folkmord och följaktligen om mord i kommunismens namn skall behandlas som ett parallellt tema med nazismens i det mörka nittonhundratalets historia.²¹ Men man kan också tänka sig andra avsedda eller oavsedda bieffekter av den svenska satsningen. En förstärkt position i den internationella utrikespolitiken är naturligtvis ingen nackdel för regeringen. Värre är kanske att en tänkbar effekt av att fokusera starkt på ohyggligheter som hände i Tyskland för 60 år sedan kan fungera relativiserade gentemot egna tillkortakommanden. Den skärpta politik som bedrivs mot asylsökande under samma tid, de kritiska rösterna som pekat på Folkhemmets baksidor bleknar lätt och otve tydigt jämfört med de fador som iscensattes på kontinenten.²²

Sedan Kristian Erslev, Curt och Lauritz Weibull har som nämnts kritiken mot en statsidealistisk historieskrivning varit en del av många historikers kognitiva identitet. Inte desto mindre har man kunnat visa att ett nationellt raster är förhanden inte bara i den bredare historiekulturen, utan också i skolböcker och om än mer nedtonat så även i lärda studier.

Herbert Tingsten hör till dem som både uppmärksammade och kritiserade detta drag i skolböcker.²³ Kim Salomon har visat hur avgörande nationstillhörigheten har varit i beskrivningen av konflikterna kring Slesvig-Holstein.²⁴ Uppmärksammandet av unionsupplösningen mellan

²¹ I *Historisk tidskrift* (Sverige) 3/2003 debatteras detta uttryckt i stavningen av Förintelsen med litet eller stort F. Stort F indikerar egennamn och unicitet i händelsen. Här används stort F, men inte som ett uttryck för att jag tar ställning i sakfrågan om folkmordens art, utan för att den dominerande historiekulturen givit Förintelsen just en sådan ställning och ortografi. Den internationella motsvarigheten är Holocaust varför den termen används då internationella förhållande berörs. Internationella kritiska röster mot vad som kallas *Holocaust-industry* finns det av flera schatteringar, ibland med motsatta politiska implikationer. Jfr James E. Young, *At memory's edge: after-images of the Holocaust in contemporary art and architecture* (New Haven & London 2000); Norman G. Finkelstein, *The Holocaust industry: reflections on the exploitation of Jewish suffering: with a new foreword and a new postscript* (London 2001) och Peter Novick, *The Holocaust and collective memory: the American experience* (London 2000).

²² Svensk forskning om detta historiebruk pågår. Se Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust: historical cultures in contemporary Europe* (Lund 2003); Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust heritage. Inquiries into European historical cultures* (Malmö 2004); Jan Selling, *Ur det förflytnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000* (Stockholm/Stehag 2004).

²³ Herbert Tingsten, *Gud och fosterlandet: studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm 1969).

²⁴ Kim Salomon, 'Pluralismens gränser', *Scandia* 47/1981.

Norge och Sverige 1905 visar även den på en nationell relevans då 2005 neutralt kallas hundraårsmarkeringen och nyansskillnader märks i sättet att beskriva unionens karaktär av militärt segerbyte (Sverige) eller formellt likställd union mellan symmetriska parter (Norge).²⁵

Tidigt ute med att visa hur politiker kanske omedvetet använt sig av historiska erfarenheter, tolkat historien, för att i sin tur förstå sitt handlingsutrymme var Göran Rystad med sin analys av amerikansk utrikespolitik.²⁶ Under senare år har en rad studier i Sverige just tematiserat på vilket sätt politiska aktörer tolkat och använt sig av historia.²⁷

I Finland finns en betydande närvaro av för utomstående delvis dold politisk tolkning kring det sena 1500-talets klubbekrig, inbördeskriget 1918 och förlusten av Karelen.²⁸ Vilka räknas som hjältar respektive offer i det interna nationella dramat? Svaret på frågan är både inrikes- och utrikespolitiskt relevant. Inrikespolitiskt är frågan delikat, därför att svaret måste förhålla sig integrativt i relation till det territorium och de medborgare man faktiskt är försedd med. Den politiska funktionen hos historieskrivningen finns kvar i kontinuitet med 1800-talets skolning, men greppen kräver en fortgående omprövning i takt med samhällsförändringen.

En tidig sådan strid var frågan om vilka de progressiva krafterna i statens utveckling var. De medeltida krönikornas främsta uppgift var att legitimera den segrande monarken.²⁹ Stormaktstidens urval gav företräde för de högre

²⁵ En mycket stor summa på en halv miljard satsas av stat och sponsorer gemensamt i Norge, medan de svenska insatserna räknas i bråkdelar av detta. En rad forskarvolymter ges ut 2005.

²⁶ Göran Rystad, *Prisoners of the past? The Munich syndrome and makers of American foreign policy in the cold war era* (Lund 1982).

²⁷ Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm 2001); Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931: sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000* (Stockholm 2001); Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala 2001).

²⁸ Heikki Ylikangas, *Vägen till Tammerfors: striden mellan röda och vita i finska inbördeskriget 1918* (Helsingfors 1995); Heikki Ylikangas, *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596–97* (Stockholm 1999); Ulla-Maija Peltonen, *Muistin paikat: vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta* (Helsinki 2003).

²⁹ Conny Blom, *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna: studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen* (Lund 1972).

klassernas krigiska stordåd och spektakulära byggenskap till statens ära.³⁰ Med 1700-talets andra hälft ser vi ett historiebruk som i sin mångfald börjar likna vårt eget. Skriftställare och resenärer pendlar mellan att identifiera den lokala hembygden, det politiska riket och det etniskt svenska som fäderneslandet.³¹ En kamp i riksdagen mellan adel och ”tredje ståndet” om vem som är den mest dygderika aktören på den politiska arenan får man säga vinnas av de senare.³² Under 1800-talet följer en debatt om aristokratin verkligen är den entydigt reaktionära parten eller om den står för ett framåtsyftande konstitutionellt projekt mot kungarnas envælde. Man får nog ändå konstatera att det rojalistiskt (centralistiska) programmet vars legitimitet vilar på ett uttolkande av folkets vilja (eller efter det parlamentariska genombrottet på dess röster) drar det längsta strået fram till våra dagar. Den radikalitet som det källkritiska genombrottet kan sägas representera metodiskt har inte någon motsvarighet när det gäller tematiskt fokus på staten.³³ Motsvarigheten i det politiska livet är att högern så sakteliga får anpassa sin ideologi till medborgarbegreppets utvidgning.³⁴ Historiekulturen går i hög grad ut på att beskriva den lokala variationen i regionala termer, landskapen och på så sätt göra variationen igenkännlig och hanterlig som en kulturell faktor. På det sättet kan både folkskolans lärobok, geografi och kulturarvspolitikens hembygdsgårdar, Skansen och länsmuseumsväsendet sägas ha en djup nationellt integrativ funktion: de lokala och regionala skillnaderna kulturaliseras på det att nationen ensam skall politiseras: social rättvisa som övergripande politiskt mål blir då närmast en del av verklig-

³⁰ Gunnar Eriksson, *Rudbeck 1630–1702: liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm 2002); Ola W. Jensen, *Fortid i historien: en arkeologihistorisk studie av synen på fortid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen* (Göteborg 2002); Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv 2000).

³¹ Mattias Legnér, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige* (Helsingfors 2004).

³² Peter Hallberg, *Ages of liberty. Social upheaval, history writing, and the new public sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm 2003).

³³ Anders Fryxell, *Om aristokrat-fördömandet i svenska historien jemnte granskning av tvänne blad i prof. Geijers trenne föreläsningar* (Stockholm 1845) kontra Erik Gustaf Geijer, *Svenska folkets historia* (Örebro 1834).

³⁴ Jussi Kurunmäki, *Representation, nation and time: the political rhetoric of the 1866 parliamentary reform in Sweden* (Jyväskylä 2000); Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: moderata vägval under 100 år, 1904–2004* (Stockholm 2004).

hetsbeskrivningen – inte ett politiskt program.³⁵ Särskild energi har lagts på att integrera erövrade provinser i den nationella historiekulturen – och glömma bort förlorade. Det betyder bland annat att Skåne får ett universitet relativt omgående efter erövringen och att Finland förträngs relativt effektivt från svensk historiografi. I de nordiska länderna avhåller man sig vanligen från revanschistisk historieskrivning över landsgränserna, medan det finns en underström av liberal skandinavism som påverkar en tidskrift som *Scandia* och relationerna Lund/Köpenhamn men kanske också kontakterna mellan Uppsala och Åbo.

Det nationella fokus som legitimerar sentida statsbildningar betyder inte att de lokala och regionala historieberättelserna saknar vare sig konfliktytor eller integrativa funktioner också på sin egen nivå. Tvärtom så tycks exempel från vitt skilda områden visa på betydelsen av också detta mikro- eller mesohistoriska arbete för att hantera skillnader såväl inom landskap som Skåne och Jämtland som Monterey, USA och Bollnäs storkommun, i 1600-tal och 2000-tal. Fokuseringen på de nationella aspekterna av historia och historiografi har lett till ett undervärderande av effekterna av detta historiska arbete.³⁶ Den regionala inskrivningen av olikhet kan sägas ha varit en dominerande politisk uppgift för historieämnet, som har utförts i arbetsdelning med andra vetenskaper som geografi och etnologi. Genom att beskriva enbart nationen i politiska termer, de kulturella skillnaderna som just kulturell variation och leverera beslutsunderlag för regionalpolitiken i geografiskt ekonomiska termer förstärks bilden av det nationella

³⁵ Det gör exempelvis radikala kommunsammanslagningar till en logisk följd i nordisk och inte minst svensk politik. Peter Aronsson, *Lokalt folkstyre – kulturarv som utmanar* (Stockholm 2001); Ulla Ekström von Essen, *Folkhemmets kommun: socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952* (Stockholm 2003); Erik Wängmar, *Från sockenkommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext* (Växjö 2003).

³⁶ Bengt-Erik Borgström, *Cherished moments: engaging with the past in a Swedish parish* (Stockholm 1997); Ann-Kristin Ekman, *Community, carnival and campaign: expressions of belonging in a Swedish region* (Stockholm 1991); John Walton, *Storied land: community and memory in Monterey* (Berkeley 2001); Kjell Hansen, 'Retoriska alternativ: en analys av bruket av historieskrivning och kulturhistoria i formerandet av alternativa politiska offentligheter', *Historisk Tidskrift för Finland* årgång 86, n:o 4, (2001); Stéphane Ger-son, *The pride of place: local memories & political culture in nineteenth-century France* (New York & London 2003).

som självklart.³⁷ Under lång tid kan man säga att en huvudstrategi för den politiska integrationen av grupper med andra nationella anspråk varit tystnad. Skåningar, samer, sverigefinnar, tornedalingar, judar och romer har inte haft någon tydlig plats i historiografin. Numera är de fem sista av dessa erkända som nationella minoriteter, samerna även som urbefolkning, medan skåningarna har en mer tveksam status som minoritet och region inom EU.³⁸ Kraven på representation i historiekulturen pendlar mellan två lägen där minoriteterna själva ofta ser det som ett återupprättande av en orättvis glömska eller aktiv förnekelse länkad till ökad status och säkrade rättigheter. Funktionellt kan det ses som en övning i uppgradering av historiekulturens integrativa funktioner från en renodlad territoriell princip till en etnisk som i mångfaldstermer åter söker balansera kraven på rättvisa för delarna med att bibehålla och stärka legitimiteten i en sammanhållen historiekultur som samtidigt legitimerar och upprättar just en nationell offentlighet. I början av 2000-talet är den mångkulturella retoriken i det politiska rummet starkt förhärskande i Sverige medan det motsatta gäller i Danmark. Självklart får historieskrivning till och med kring helt parallella teman helt olikartade genklang i de olika offentliga rummen.

De nationella historiekulturerna i Norden skiljer sig åt, och här spelar både de nationella rörelserna och krigen en betydande roll för att förklara de skillnader som är tydliga också i Norden. I Norge lever den nationella betydelsen av historieskrivningen inte bara i den professionella historieskrivningen, utan är närvarande i nationaldagsfirandet på 17 maj på ett sätt som är starkare än i Danmark och väsensskilt från det liter konstruerade och sent institutionaliserade 6 juni i Sverige, officiell helgdag från och med 2005.³⁹ Befrielsen från beroenden av Danmark, Sverige och Ryssland sammanföll med den nationella rörelsen under 1800-talet. Dessutom har man starka minnen från ockupationstiden under andra världskriget. I Finland är även inbördeskriget i slutet av första världskriget och de kompli-

³⁷ Peter Aronsson, *Regionernas roll i Sveriges historia* (Stockholm 1995); Anssi Paasi, *Territories, boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chichester 1996); Peter Aronsson, 'Regionbegreppets funktion för skilda akademiska discipliner och samhällsutvecklingen', Lars-Erik Edlund & Anna Karolina Greggass (red.), *Kontinuitet och förändring i regionala rum* (Umeå 2000).

³⁸ *Nationella minoriteter i Sverige* (prop 1998/99:143); <http://www.scania.org/>.

³⁹ Anette Warring, *Historie, magt og identitet: grundlovsfejringer gennem 150 år* (Århus 2004).

cerade förhållandena under andra världskriget en avgörande resonansbotten. Av detta följer att förekomsten av *National Trauma* och omformandet av dessa till kulturellt delade trauman, *Cultural Trauma*, naturligtvis är en relevant infallsvinkel för forskningen som rör krig, etnisk rensning och andra dramatiska erfarenheter av förluster, också i Norden.⁴⁰ Deltagandet i den europeiska skuldskulturen kring Förintelsen visar i sig intressanta politiska skillnader. För ockuperade länder som Danmark och Norge fångas även förintelsen in i nationell tematik parallellt med manifestationer för mänskliga rättigheter.⁴¹

1900-talets historiografi är i hög grad en historia om hur långsamt fler politiskt relevanta grupper skrivits in i den nationella huvudberättelsen: bönder, arbetare, kvinnor och invandrare. Diskussionen slutar förstås inte där utan först med fantasin kring de sociala kategoriseringarna: Bör inte barn ha en mer central plats? Säger inte marginaliserade grupper (kriminella, sexuella minoriteter) mer om majoritetssamhället än de senare gruppernas självförståelse?⁴²

Bara förekomsten av det senare argumentet visar att föreställningen om en samlad berättelse som det främsta värdet kvarstår. Jag skulle också vilja hävda att den integrativa funktionen inte bara kvarstår oanfrätt, utan som en revitaliserad nödvändighet i takt med att statens förmåga att lösa globaliserade samhällsproblem framstår som mindre, samtidigt som skattebasen är fortsatt hög och även medborgarnas förhoppningar på att detta låter sig göras. Där finns en stark logik för att utveckla en fortsatt integrationistisk historieskrivning, förstärkt av den mångkulturella utmaningen, ibland expanderad till "mångfaldspolitik" för att i största allmänhet göra skillnaderna rättvisa. På

⁴⁰ Hobsbawm & Ranger; Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg 1993) och på nordisk botten Bo Stråth & Øystein Sørensen (eds), *The cultural construction of Norden* (Oslo 1997); Øystein Sørensen, *Norsk idéhistorie. Bd 3, Kampen om Norges sjel: [1770–1905]* (Oslo 2001); Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige: det nationellas förvandlingar* (Stockholm 1993); Ole Feldbaek, *Dansk identitetshistorie* (København 1991). 'National trauma' i Arthur G. Neal, *National trauma and collective memory: major events in the American century* (New York 1998) och 'Cultural trauma' i Ron Eyerman, *Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity* (Cambridge 2002).

⁴¹ Anne Eriksen, *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon* (Oslo 1995).

⁴² Bo Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadskildringar* (Stockholm 1996); Ljungh; Ohlander.

sätt och vis kan detta ses som ett försök att på ett politiskt plan söka attackera vad som på det vetenskapsteoretiska planet kallats den postmoderna belägenheten (Lyotard) med fragmentering av kunskapsprojekten som ett av de främsta kännetecknen.

Ett annat sätt, kanske vanligare bland historiker, är att se utmaningen som främst gällande kunskapssynens sanningsteori. Går det att slå fast vad som verkligen hänt eller inte? Får det inte dessutom orimliga normativa och politiska konsekvenser om vi avstår från en korrespondensteori, dvs att våra faktapåstående motsvaras av verkliga händelser? Richard Evans menar att saken är avgjord genom den rättegång i brittisk domstol som prövat om historierevisionisten David Irving kan beskyllas för ohederlighet i sin behandling av ett historiskt skeende. Detta var precis vad historikern Deborah Lipstadt gjorde. Evans utredde det hela som expert och hans utlåtande låg till grund för att Lipstadt friades. Man kan enligt denna argumentation med rättslig status slå fast vad som skett och att Irving inte talar sanning. Det är dock tveksamt om man kan se domstolsutslag som ett sätt att lösa de vetenskapsteoretiska tvisterna på.⁴³ Denna utmaning finns naturligtvis och ska inte underskattas, men ett vidare fenomen rör just de många *korrekta* berättelserna och tolkningarnas mångfald. Hur kan man förstå vilka bland dessa som blir kulturellt, politiskt, kommersiellt och vetenskapligt relevanta? Till den diskussionen krävs andra analysredskap än frågan om bruk eller missbruk – de är helt enkelt för grova och gör sorteringen i två fack till huvuduppgiften i stället för frågan om vilka processer som gör historia meningsfull.⁴⁴

Det är ingen tvekan om att det rymmer en politisk funktion för historiker som har att göra med att man håller avstånd till politiken som arena och logik. Att kunna och våga säga obekväma sanningar om både vem eller vilka processer som har orsakat krig, mord, åsiktsregistreringar, ekonomiska kriser, miljöförstöringar likväl som ökat människovärde, innovationer och omdömesgillt beslutsfattande är av vital betydelse. Slutsatserna kan mycket väl stå sig även om värderingen av krigen och innovationerna skiftar.

⁴³ Kristian Gerner, *Arvet från det förflutna: Sovjet på tröskeln till 80-talet* (Stockholm 1980); Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen: historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995* (Stockholm 1999); Richard J. Evans, *Till historiens försvar* (Stockholm 2000). Jfr kritiska synpunkter i recension av Roddy Nilsson, HT 3/2001.

⁴⁴ Aronsson, *Historiebruk – att använda det förflutna*; Karlsson & Zander, *Historien är nu: en introduktion till historiedidaktiken*.

Historikerna är ingalunda ensamma historiebrukare, varken i akademien eller i en vidare offentlighet. Det betyder att mer eller mindre varaktiga resultat av forskningen bygger på hur denna arbetsdelning fungerar. Vems berättelser cirkulerar och vilka är villkoren för att de ska gripa in och bli till konsekvensdrivande sanningar, inte bara korrekt information? Här behöver inte bara historiker ta en aktiv del i processerna, utan även vetenskapligt intressera sig för hur de går till och sålunda historisera sin egen och andra meningsproducenters samhällliga roll.

De mest avgörande politiska effekterna av historieskrivningen rör inte frågor om vem som avfytrade kulan mot Karl XII eller Olof Palme, utan i stället hur detta påverkar förståelsen och konstruktionen av ett politiskt vi. Detta får konsekvenser för räckvidden av de förpliktelser och rättigheter som detta vi bär på, och vilka som räknas som utanförstående, till och med fiender till de värden som den politiska komuniteten bär på.

För att dra det till sin spets kan dessa händelser skrivas in i en historia som stärker bilden av en hotad nation som behöver stärka sin våldsapparat för att låsa bättre om fångarna, hålla stånd mot utländska attacker i form av terrorgrupper, fientliga grannar och asylsökande. Men de kan också förstås som händelser som visar på behovet av en förstärkt fredsrörelse, integrationspolitik och förbättrade vårdinsatser. Eller kan de skrivas in i en tradition av politikerförakt och avstånd mellan styrda och styrande som får tragiska konsekvenser. Uppslagen är många, konsekvenserna inte entydigt bestämda, men i den mån de spelar en samhälllig roll är det här de politiska konsekvenserna av historikernas verksamhet ligger – och väntar på att uppmärksammas av forskningen, i vart fall som ett betydelsefullt tillägg till den uppsjö av böcker som behandlar frågan om vem som avlossade skotten. Frågan om bruk och missbruk av historien förtjänar inte bara moraliskt ställningstagande. De sammanhang som omsätter uppfattningar om det förflutna till meningsbärande handling behöver seriös forskning för att sådana ställningstagande ska kunna vila på en hygglig kunskapsbas och inte bara på åsikter, rädsla eller förhoppningar.

Middelalderens kirkehistorie i Skandinavia – ”bindestreks-historie” eller samfunnshistorie?

SVERRE BAGGE

Spørsmålet i tittelen henspiller på diskusjoner om forskjellige retningers og spesialiteters plass i historiefaget og mer generelt om bredden i selve faget. Svaret synes umiddelbart å være at kirkehistorie er begge deler. I universitetssystemet utgjør kirkehistorie et eget fag ved det teologiske fakultet, ofte i en viss avstand fra det historiske miljø, og er som sådant ”bindestreks-historie”. Samtidig har kirken i middelalderen spilt en så viktig rolle at den ofte har fått en sentral plass i vanlige historiske fremstillinger. Formålet med det følgende er dels deskriptivt, å se hvordan nordiske historikere og kirkehistorikere har behandlet kirken, dels normativt, å antyde en retning for fremtidig forskning, nærmere bestemt å plassere kirkehistorien sentralt i samfunnshistorien.

Den protestantiske tradisjon i kirkehistorien

I en teologisk og kirkehistorisk sammenheng er det konfesjonelle skillet som oppsto ved reformasjonen av avgjørende betydning for studiet av middelalderkirken. J a r l G a l l é n, selv katolikk, sier det slik:

L'histoire du moyen âge scandinave restera toujours fragmentaire. La cause en est la révolution religieuse qui au XVIe siècle, en séparant l'Europe du Nord de l'unité catholique, ruina les institutions qui, jusque là, avaient constitué l'élément spirituel le plus important de la société. La disparition de la vie religieuse fut totale, l'anéantissement des ordres religieux complet.¹

For Gallén var reformasjonen en katastrofe, som skapte det store brudd i regionens historie og splittet Europa i to deler, med alvorlige følger for det religiøse, intellektuelle og sosiale liv i den følgende perioden. Mye materiale,

¹ J a r l G a l l é n, *La province de Dacie de l'ordre des frères prêcheurs* (Helsingfors 1946), s. xxvii.

både skrift og bilder, ble ødelagt ved reformasjonen. Videre har teologer og kirkehistorikere i de overveiende protestantiske nordiske landene normalt ikke hatt noen sterk sympati for middelalderens katolske kirke. Mest alvorlig er det imidlertid at deres *interesse* for middelalderkirken har vært nokså begrenset, ikke bare fordi den etter deres syn representerer en feil tolkning av kristendommen, men også fordi protestantismen ikke er historisk orientert på samme måte som katolisismen. Målet er å presentere Det nye testaments budskap rent og uforfalsket, ikke å forholde seg til en lang kirkelig tradisjon, der middelalderen inngår som et viktig element. Omvendt står middelalderkirken fortsatt sentralt i katolsk teologisk tenkning. Slik har noen av de fremste katolske teologene i det 20. århundre, som *M a r i e - D o m i n i q u e C h e n u* og *J e a n D a n i é l o u*, også gitt viktige bidrag til middelalderforskningen.

Gjennomgående har den konfesjonelle orienteringen vært sterkere i eldre fremstillinger enn i nyere. Det ser også ut til å være visse forskjeller mellom landene, med den danske tradisjonen som mer eksplisitt luthersk enn den norske.² I Norge var middelalderen betraktet som en nasjonal storhetstid, mens reformasjonen falt sammen med selvstendighetstap og tap av det nasjonale skriftspråk. Dermed ble det større grunn for norske kirkehistorikere til å finne positive trekk i middelalderen. Dette gjorde man ved å understreke det felleskristne, særlig ved misjonsperioden og den tidlige middelalder. I denne sammenheng fremhevet man forbindelsen med det angelsaksiske England, der folkespråket også sto sterkt og innflytelsen fra Roma ble ansett som liten.³ Omvendt hadde Danmark den sterkeste reformasjonsbevegelsen i Norden,

² *T a r a l d R a s m u s s e n*, 'Erkjennelse og interesse. Middelalderen i norsk kirkehistorieskrivning', *Kirkehistoriske utfordringer*, red. Steinar Imsen (Trondheim 2005 – under utgivelse). Som eksempel på den konfesjonelle holdningen hos danske kirkehistorikere kan nevnes *P. G. L i n d h a r d t*, *Den danske kirkes historie III* (København 1965) s. 109–207. For en oversikt over behandlingen av dansk kirkehistorie i senmiddelalderen, se *L a r s B i s g a a r d*, 'Det religiøse liv i senmiddelalderen. En tabt dimensjon i dansk historieskrivning', *Danmark i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens William Jensen (Århus 1994), s. 342–362.

³ *A. C h r. B a n g*, *Udsigt over Den norske Kirkes Historie under Katholicismen* (Kristiania 1887); *A b s a l o n T a r a n g e r*, *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske* (Kristiania 1890); *O l u f K o l s r u d*, *Noregs kyrkjesoga I, Millomalderen* (Oslo 1958). Den høykirkelige tendens er mest utpreget hos Taranger og særlig Kolsrud. Se imidlertid oversikt over den konfesjonelt orienterte historieskrivning i Norge hos *A r n e O d d J o h n s e n*, *Fra attesamfunn til statssamfunn* (Oslo 1948) s. 17–54.

samtidig som reformasjonen innledet en storhetsperiode politisk og etter hvert også kulturelt.

Sammenlignet med de katolske land i Europa, som Gallén trekker frem i sitatet ovenfor, er det spesielle med situasjonen i Norden ikke først og fremst at det er blitt skrevet så mye negativt om middelalderkirken. Viktigere er det at vi mangler den solide teologiske tradisjonen i studiet av den. Tross mange gode arbeider, både oversikter⁴ og enkeltstudier, er det neppe kirkehistorikerne som har bidratt mest til forskningen om middelalderkirken. Den er i høyere grad blitt studert av profanhistorikere. Her er den konfesjonelle motviljen mot katolisismen gjennomgående blitt svekket i de siste hundre år, og det kan vanskelig påstås at bildet av kirken i middelalderen er spesielt negativt i faglige fremstillinger. Sammenlignet med profanhistoriske fremstillinger i tradisjonelt katolske land – da særlig Frankrike – kommer tvert imot kirken ganske bra ut, selsagt fordi den ikke representerte noen trussel i historikerens nordiske samtid. Det er heller ikke uten videre grunnlag for å si at kirken er et forsømt emne. Kirken var rik og mektig i middelalderen, og det er i første rekke dette som har interessert forskerne. Særlig har problemet ”stat og kirke” stått sentralt.

Kirke og stat: fra nasjonal ideologi til den weibull-arupske syntese

For det 19. århundres forskning var stat og kirke i hovedsak motstandere. Forfatteren av den første fremstilling av den norske middelalderkirkens historie, Rudolf Keyser, betraktet kirkens krav som ”anmasselser”, ut fra den forutsetning at sann kristendom ikke søker verdslig makt.⁵ Hans

⁴ Når det gjelder oversikter, er Rudolf Keyser, *Den norske Kirkes Historie under Catholicismen* (Christiania 1856) fortsatt den fyldigste i Norge, tross nyere arbeider som Oluf Kolstrud, *Noregs kyrkjesoga I, Millomalderen* (Oslo 1958) og Carl Fredrik Wisløff, *Norsk kirkehistorie I* (Oslo 1966). I Danmark inneholder den store serien *Den danske Kirkes Historie*, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup (København 1950–1966) tre bind om middelalderen, inkludert reformasjonstiden. I Sverige ble en stor serie om kirkens historie påbegynt i mellomkrigstiden (*Svenska kyrkans historia*, red. Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel). Yngve Brilioth, *Den senare medeltiden 1274–1521* (Stockholm 1941), bd. II i denne serien, er ett av de betydeligste arbeidene om noe nordisk lands kirkehistorie. En ny serie, *Sveriges kyrkohistoria*, red. Lennart Tegnberg, har to bind om tiden frem til 1523 og et tredje om reformasjonstiden. Svenske kirkehistorikere var også aktive i det store prosjektet *Sveriges kristnande*, som ble avsluttet i 1996. Se Bertil Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv* (Uppsala 1996).

⁵ Keyser, *Den norske Kirkes Historie*, s. ii, 239–247, 255–270 o.fl.st.

etterfølger, Ernst Sars, betraktet prelatenes adferd som normal ut fra tidens forutsetninger, men påpekte samtidig at deres idealer sto for svakt i det norske samfunn til at de kunne vinne over kongemakten.⁶ Tilsvarende synspunkter finnes også i den statsorienterte historieskrivningen i Danmark og Sverige. Det 20. århundres forskning har vært mer nyansert, men med markante forskjeller mellom Danmark og Sverige på den ene siden og Norge på den andre.

Oppbruddet i Danmark og Sverige begynte med Lauritz Weibulls *Kritiska undersökningar* i 1911.⁷ Weibull argumenterte her for en kritisk, objektiv historieskrivning, som utelukkende skulle ha som formål å nå frem til sikker kunnskap. I praksis ble kritikken særlig rettet mot troen på sagaene som kilder til begivenheter i tidlig middelalder, men også mot den nasjonale historieskrivning, som videreførte sagaenes heroisering av fortiden og som betraktet nasjonalstaten som det naturlige mål for den historiske utvikling. I Erik Arups danmarkshistorie fra 1925 kom disse tankene til uttrykk i systematisk form. Det vi kan kalle den weibull-arupske syntese hadde et positivt syn på bondesamfunnet og et negativt på kongemakten, kombinert med en negativ vurdering av det nasjonale. Dermed ble den internasjonalt orienterte kirken positivt vurdert og samtidig betraktet som bondesamfunnets naturlige allierte. Ifølge Arup bidro kongen til kristning i rent ytre forstand, gjennom Harald Blåtann, som var en fredelig og ”byggende” herskerskikkelse, men det avgjørende skritt ble tatt av kirken og bondesamfunnet sammen. En jysk stormann, Odinkar, ble biskop og kristnet Jylland. Enda mer avgjørende er kultkontinuiteten, som gjorde at kristendommen kunne vinne frem ved å appellere til et bondesamfunn som besto av overveiende likestilte bønder og

⁶ J. E. Sars, *Udsigt over den norske historie* (3. utg., Kristiania 1905), 1. del s. 294–323, 2. del, s. 33–57, 174–178.

⁷ Se bl.a. Lauritz Weibull, ’Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000’, *Forskningar och undersökningar I* (Stockholm 1948 [oppr. 1911]), s. 245–360 og ’Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet’, *Scandia* 1 (1928), s. 84–112; Curt Weibull, ’Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Svend Estridsens död till Knut VI’, *Källkritik och historia* (Lund 1964 [oppr. 1915]), s. 153–240. For historiografiske oversikter, se Rolf Torstendahl, *Källkritik och historia* (Uppsala 1964); Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsambället*, *Bibliotheca historica Lundensis* 39 (Lund 1975) og Rolf Arvidsson og Hans Aarsleff, *Kritiska undersökningar i Weibull-mytens historia* (Lund 2000).

hadde en fredelig og demokratisk karakter.⁸ Alliansen mellom kirken og bondesamfunnet ble videreført i den følgende tiden, gjennom felles kamp mot et voldskongedømme, hvis første, store representant var Knut den hellige, som nå gikk over fra å være helt til skurk. Konflikten mellom de to retningene kan så følges gjennom de mange stridighetene utover på 1100-tallet. Brødrene Weibulls analyse av bildet av gode og dårlige konger i historieskrivningen førte til samme resultat. Senere tok C u r t W e i b u l l s elev E r i k L ö n n r o t h et oppgjør med den nasjonale fremstilling av Kalmarunionen i svensk historieskrivning. Motsetningen gikk ikke mellom et dansk imperialistisk prosjekt på den ene siden og en nasjonal svensk bevegelse på den andre, men mellom kongemakt og aristokrati på tvers av landegrensene. Ideologisk kom konflikten til uttrykk i to politiske programmer, med tidens terminologi betegnet som *dominium regale* (kongelig herredømme) og *regimen politicum* (kollektivt styre). Prelatene, som ønsket en konstitusjonalistisk union med en begrenset kongemakt, ble på denne bakgrunn en gruppe som i likhet med andre grupper handlet i samsvar med sine interesser, samtidig som de førte en realistisk politikk med sikte på å oppnå fred i Norden og begrense den sterke tyske innflytelsen.⁹

Når tilhengerne av den weibull-arupske syntesen kom til disse konklusjonene, skyldes det selvsagt ikke bare at de var mer kritiske og objektive enn motstanderne. Det har også, bevisst eller ubevisst, sammenheng med politiske og ideologiske preferanser. Dette kommer godt til uttrykk i en anekdote gjengitt hos C a r s t e n B r e e n g a a r d. I sine erindringer forteller litteraturforskeren J e n s K r u u s e om sine turer som barn i hjembyen Odense omkring 1915 med sin far, grosserer P.-A. Kruuse, medstifter av Radikale Venstre: ”Jeg lærte om Knud den hellige, som gode radikale bønder dræbte her på Albanitorv.”¹⁰ Gjennombruddet for parlamentarismen kom senere i Danmark og Sverige enn i Norge, og i begge land sto kongen som symbolet på de konservative kreftene. Kongens borggårdstale i Sverige i 1917 og påskekrisen i Danmark i 1920 var begge sterke uttrykk for motsetningen mellom kongemakten og den liberale opposisjon, der bøndene hadde en sentral plass

⁸ Erik Arup, *Danmarks historie I* (København 1925), s. 141–145.

⁹ Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457* (Göteborg 1969 [oppr. 1934]).

¹⁰ Carsten Breengaard, ’Regnum og sacerdotium i Knud den Helliges gavebrev’, *Gävobrevet 1085*, red. Sten Skansjö & Hans Sundström (Lund 1988), s. 92 f.

i Danmark. I 1930-årene kom nazismen og trusselen fra Tyskland til. Det nye Tyskland hadde mange sympatisører i Sverige, også på universitetene, og det er rimelig å se Erik Lönnroths tolkning av Kalmarunionen i sammenheng med dette.

Motsetningen mellom kongemakt og bondesamfunn blir også understreket i norsk historieforskning, men hovedlinjen her er at kongen i økende grad kommer til å stå sammen med kirken og aristokratiet mot bondesamfunnet. I Norge hadde parlamentarismen fått sitt gjennombrudd allerede i 1884 og ble snart akseptert både av konservative og liberale, og den personlige kongemakt var avskaffet ved unionsoppløsningen i 1905. I den følgende tiden oppsto imidlertid nye konfliktlinjer gjennom fremveksten av arbeiderbevegelsen, som var mer radikal enn i nabolandene. Periodens to ledende historikere, Halvdan Koht og Edvard Bull, sto begge sentralt i bevegelsen og lanserte ved hjelp av marxistisk teori en ny helhetsoppfatning av norsk historie.¹¹ Et grunnleggende interessefellesskap innen det jordeiende aristokrati mot bøndene danner hovedlinjen i denne oppfatningen. I likhet med dansk og svensk forskning neddempet man kongemaktens betydning for kristningen, selv om den fortsatt ble stående som en viktig faktor, og fremfor alt fremhevet man at kristningen ikke førte til noen svekkelse av aristokratiet; dette siste i klar opposisjon til den foregående generasjon.¹² Dermed ble grunnlaget lagt for alliansen mellom de forskjellige typer store jordeiere, som ble styrket i den følgende perioden, gjennom innføringen av leilendingsvesenet og økte overføringer fra bøndene til overklassen. Samtidig søkte man å neddempe motsetningsforholdet innen overklassen i forhold til tidligere. Sympatien var generelt på bondesamfunnets side. Men det fantes også, særlig hos Koht, en nasjonal, statspositiv linje, med betydelig større sans for de sterke konger enn den tilsvarende danske og svenske tradisjonen. Koht så statsutvikling som et gode på lang sikt, en prosess der stadig nye klasser ble del av statsmakten, først aristokratiet, så borgerne, så bøndene og til slutt – i Kohts egen samtid – arbeiderne. Holdningen til kirken blir sammenfattet i Kohts berømte utsagn: ”Kyrkja kan vinna utan at staten taper”.¹³ Kirken

¹¹ Oversikt over retningen bl.a. hos O t t a r D a h l, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre* (Oslo 1959), s. 247–259 og S v e r r e B a g g e, ’Innhogg og utsyn. 150 års forskning om eldre norsk historie’, *Historisk tidsskrift* (norsk) 75 (1996), s. 45–49.

¹² H a l v d a n K o h t, *Innhogg og utsyn* (Kristiania 1921), s. 142–155.

¹³ K o h t, *Innhogg*, s. 271.

bidro, på samme måte som kongen, til å bygge opp samfunnsmakten. Når kirken regulerte nye forhold, som ekteskap og seksuelliv, tok den ikke noe fra kongemakten, men la nye områder under samfunnsmessig kontroll. Karakteristisk i så måte er omvurderingen av Magnus Erlingssons kongedømme (1161–84). Alliansen med kirken som da ble inngått, og som kom til uttrykk i kroningen, den nye tronfølgeoven og privilegiebrevet til kirken, innebar ikke en kapitulasjon overfor kirken, men en erkjennelse av felles interesser mellom konge og kirke.¹⁴

Når det gjelder forholdet mellom kirke og kongemakt, har den marxistiske syntesen i Norge holdt seg ganske godt, til tross for en del motargumenter, hvorav de viktigste er blitt fremført av Jens Arup Seip i en omfattende studie av kirkens jurisdiksjon.¹⁵ Tross den innsikt dette arbeidet har gitt i hvordan middelalderens rettshåndhevelse fungerte, har de fleste senere undersøkelser av det konkrete spørsmål om kirkens jurisdiksjon gått i mot eller modifisert Seips hovedkonklusjon om en grunnleggende motsetning mellom de to maktene og sættargjerden i Tønsberg i 1277 som en kortvarig kapitulasjon fra kongemaktens side etter en aggressiv kirkelig politikk.¹⁶ Derimot har Seip fått betydelig tilslutning i sin kritikk av den tette koblingen mellom jordeierinteresser og politisk adferd og sin oppfatning av kongemaktens muligheter til å manøvrere mellom forskjellige interessegrupper.¹⁷

De nordiske kirker – like eller forskjellige?

Den norske og den svensk-danske tolkingen har til felles en mer positiv forståelse av middelalderkirken. På dette punkt samsvarer de med og er trolig inspirert av internasjonale tendenser, i første rekke engelsk-amerikansk administrativ historie, der utviklingen av offentlig administrasjon og rettshånd-

¹⁴ Se oversikt over begivenhetene og forskningen om dem i Knut Helle, *Norge blir en stat. Håndbok i norsk historie III* (Bergen 1974), s. 57–69.

¹⁵ Jens Arup Seip, *Sættargjerden i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon* (Oslo 1942).

¹⁶ Erik Gunnes, 'Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153–1277', *Historisk tidsskrift* (norsk) 49 (1970), s. 121–160; Sverre Bagge, 'Kirkens jurisdiksjon i kristenrettsaker før 1277', *Historisk tidsskrift* (norsk) 60 (1981), s. 133–159.

¹⁷ Se særlig Knut Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150–1319* (Bergen 1972) og forskningsoversikt i Bagge, 'Innhogg', s. 58–60, 63–69.

hevelse betraktes som løsningen på samfunnsmessige problemer og dermed i alles interesse.¹⁸ Dette gjelder nok i første rekke statlig administrasjon, men også den kirkelige kan betraktes i dette perspektiv. Den positive vurderingen av kirken kommer også til uttrykk i den konstitusjonalistiske retningen i studiet av politisk ideologi, representert ved forskere som brødrene Carlyle, C. H. McIlwain og til dels Fritz Kern,¹⁹ som gir den kirkelige tradisjonen en god del av æren for middelalderens bidrag til det moderne demokrati. I sin bok om Kalmarunionen bruker Lönnroth både brødrene Carlyles og Kerns arbeider; McIlwains bok har antagelig vært for ny til at han har kjent til den.

Selv om de to tradisjonene har en del fellestrekk i forhold til tidligere forskning, er forskjellene mellom dem ganske slående. I Norge er den gamle motsetningen mellom kirke og kongemakt erstattet av ny harmoni; i Sverige og Danmark er sympatien flyttet fra kongemakten til kirken og hovedmotsetningen fra kampen mellom landene til motsetninger innen det enkelte land. Enda mer slående er det at det har vært så lite diskusjon om disse forskjellene. Skyldes de øynene som ser eller var forholdene faktisk forskjellige i Norge på den ene siden og Sverige og Danmark på den andre?

Umiddelbart fortøner alliansen mellom det lokale bondesamfunnet og den internasjonale kirken seg som en merkelig konstellasjon. I bestemte situasjoner kan man tenke seg allianser av i og for seg hvilke som helst grupper, og det er mulig at ønsket om fred i noen situasjoner kunne danne grunnlaget for en allianse av kirke og bønder. Men hva skulle være grunnlaget for et permanent allianseforhold? Den norske marxistiske forklaringen har i alle fall den styrke at den peker på en grunnleggende interessekonflikt mellom jordeiere og leilendinger om størrelsen av skatt, landskyld og andre ytelser.

¹⁸ Tradisjonen er godt og levende beskrevet i Norman F. Cantor, *Inventing the Middle Ages* (New York 1991), s. 48–78, 245–286. Gode eksempler på den i praksis er Joseph Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State* (Princeton 1970) og R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (London 1972).

¹⁹ R. W. & A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Thought in the West I–VI* (London 1903–36); Charles H. McIlwain, *The Growth of Political Thought in the West* (New York 1932); Fritz Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter* (Leipzig 1914).

Når det gjelder tidlig middelalder, har da også Carsten Breengaard rettet et frontalangrep mot den weibull-arupske syntese:²⁰ Det gamle samfunn var et desentralisert ættesamfunn, dominert av mektige høvdinge og slekter – langt fra egalitært – der folk uten forbindelser var hjelpeløse. Kirken var et fremmedelement, svak og truet, som søkte støtte der den var å finne, i kongedømmet. Kongedømmet var en sentraliserende kraft, som i økende grad søkte å bryte ned ættesamfunnets institusjoner. Kirken var interessert i dette, noe som førte til allianse mellom kirken og kongedømmet, men klart på kongedømmets premisser. Breengaards revisjon bringer altså Danmark på linje med Norge, om enn grunnlaget for alliansen mellom kirke og kongemakt blir forskjellig i de to landene og interessefellesskapet må sies å ha en midlertidig karakter – kirken var ikke svak og hjelpeløs middelalderen igjennom. At kongemakten var en viktig faktor i innføringen av kristendommen, virker fra norsk synspunkt nokså innlysende, selv om det har vært diskutert hvor stor dens betydning var. Dette stemmer da også godt med det som må ha vært tilfelle i andre nykristnede land. Likeledes er det vanskelig å tenke seg annet enn at det må ha tatt tid for kirken å bygge ut sin administrasjon og styrke sin økonomi og at den i denne perioden ville være avhengig av kongens støtte.

Derimot virker Breengaards betoning av kirkens svakhet og nesten totale avhengighet av kongedømmet helt frem til annen halvdel av 1100-tallet fra norsk synspunkt lite rimelig. Kunne man tenke seg en tilsvarende analyse av norsk historie på 1100-tallet, der erkebiskop Øystein kaster seg i armene på Erling Skakke for å oppnå elementær sikkerhet for kirkens og geistlighetens liv og gods? En del trekk peker riktignok i retning av en svak og problematisk stilling til et stykke ut på 1100-tallet, men tiden omkring midten av århundret ser likevel ut til å ha vært et vendepunkt.²¹ Da møter vi flere norske stormannssønner på bispestolene, og da fikk også kirken en rekke privilegier.

²⁰ Carsten Breengaard, *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170* (København 1982). Breengaards syn er i noen grad foregrepet av Ole Fenger, *Fejde og mandebod* (København 1971) og Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og slave* (København 1971).

²¹ For det følgende se senest Sverre Bagge, 'Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153–1214', i: *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, red. Steinar Imsen, Senter for middelalderstudier, NTNU. Skrifter nr. 5 (Trondheim 2003), s. 51–79.

Under striden mot Sverre mot slutten av århundret måtte riktignok både erkebiskop og biskoper tilbringe lengre perioder i eksil, men det er ingen tvil om at kirken var en farlig motstander for kongemakten. Karakteristisk nok rådet Sverre på dødsleiet sin sønn til å forsone seg med kirken, noe han da også straks gjorde. Hvilke psykologiske mekanismer har virket her? Hva kan vi slutte om kirkens muligheter til å øve press på kongemakten og samfunnet ellers? Har inntrykket av en ”forfulgt” kongemakt i *En tale mot biskopene* fått forskerne til å overdrive kirkens makt? Det kan tenkes, men likevel peker mye i retning av at kirken var en viktig alliert og at det i lengden skapte store problemer å forsøke å trosse den.

Det er all grunn til å tro at kirken både i Norge og Danmark ble bygget opp ved kongemaktens hjelp. Derimot må kirken i Norge i løpet av 1100-tallet ha tatt skrittet fra avhengighet av kongemakten til en rik og mektig organisasjon med betydelig autoritet overfor befolkningen. Det er lite sannsynlig at denne utviklingen har gått senere i Danmark enn i Norge, all den stund kristendommen ble offisielt innført en god del tidligere og sentralkirkelige institusjoner som bispedømmer, domkapitler og erkesete også er eldre. Det kan dessuten rettes en del innvendinger mot Breengaards belegg for kirkens svake stilling.²²

Endelig stemmer Breengaards ”massive ættesamfunn” dårlig med nyere forsknings bilde av ættens betydning i Norden i tidlig middelalder.²³ Selv om

²² Dette gjelder hans tolkning av noen brev fra pave Gregor VII fra 1077–1080 som uttrykker bekymring for kirkens stilling i Danmark. Se Sverre Bagge, 'Kristendom og kongemakt', *Viking og hvidekrist. Norden og Europa i den sene vikingtid og tidligste middelalder*, red. Niels Lund (København 2000), s. 25–29. Jfr. også Inge Skovgaard-Petersen, [anm. av] Carsten Breengaard, "Muren om Israels hus", *Historisk tidsskrift* (dansk) 84 (1984), s. 95–108 og Curt Weibull, 'Ny och äldre historieskrivning om Danmark under tidig medeltid', *Historisk tidsskrift* (dansk) 86 (1986), s. 22 f.

²³ Se bl.a. David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Malmö 1983), s. 186 ff.; Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla* (Berkeley etc. 1991), s. 112 ff.; Birgit & Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia* (Minneapolis 1993), s. 166 ff., 185 f.; Knut Helle, *Under kirke og kongemakt. Aschebous Norges historie bd. I* (Oslo 1995), s. 131; Michael Gelting, 'Peace and the Canonical Incest Prohibitions: Making Sense of an Absurdity?', *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law*, red. Mia Korpiola (Saarijärvi 1999), s. 93–124 og 'Odelsrett - lovbydelse - retrait lignager. Kindred and Land in the Nordic Countries in the Twelfth and Thirteenth Centuries', *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages*, red. Lars Ivar Hansen (Tromsø 2000), s. 133–165; Sverre Bagge, 'Ætt, stat og politikk fra vikingtiden til 1200-tallet', *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 38 (2001), s. 65–80.

det nok kan tenkes at en del av reaksjonene mot ættesamfunnet har gått for langt, er det liten grunn til å regne med en så klar motsetning mellom ættesamfunnet på den ene siden og kirke og kongemakt på den andre. Dette retter oppmerksomheten mot noe av det viktigste som er skjedd i nyere forskning om Norden i tidlig middelalder, nemlig oppgjøret med klassesenkningen og de klare maktblokker. Dette har også konsekvenser for kirken. Kirkens menn skulle etter normen være som Melchisedech, uten slekt, men virkeligheten var annerledes. De hadde også personlige lojalitetsbånd, og dessuten besto kirken av en rekke institusjoner som ofte var i konflikt med hverandre. Ut fra dette synspunkt har Lars Hermanson betraktet konfliktene i Danmark på 1100-tallet ikke som konflikter mellom konge, kirke og aristokrati, men som konflikter mellom forskjellige grupperinger basert på personlige lojalitetsbånd, inkludert slekts- og ekteskapsbånd.²⁴ Også prelatene inngikk i slike forbindelser, bl.a. de to erkebiskopene Eskil og Absalon. Lignende synspunkter kan anlegges på kirkens rolle under de norske borgerkrigene.²⁵ Jeg vil likevel betone at slike lojaliteter ikke kommer til erstatning for de kirkelige, men i tillegg til dem. Det var både sterke ideologiske motiver knyttet til kristendommen og den gregorianske reformbevegelse og sterke interesser knyttet til de kirkelige institusjonene prelatene tilhørte som kunne komme på tvers av slekts- og partiloyalitet.

Konklusjonen når det gjelder tidlig middelalder blir altså at både forskjellen mellom de nordiske land og de klare ideologiske og organisatoriske blokkene i tidens konflikter bør mykes opp. Selv om det vil være feil å erstatte forskjellene mellom landene i tidligere forskning med et bastant dogme om at alt var likt, er det likevel rimelig å tenke seg noenlunde de samme konstellasjoner over hele Norden, men med betydelig variasjon over tid og fra område til område.

Når det gjelder senmiddelalderen, har Erik Lönnroths tolkning av tidens historie som hovedsakelig en konflikt mellom kongemakt og aristokrati i lang tid vært den etablerte ortodoksi.²⁶ I senere tid har det imidlertid vært reist flere motforestillinger mot den. Det har vært pekt på betydningen av

²⁴ Lars Hermansson, *Släkt, vänner och makt: en studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark* (Göteborg 2000).

²⁵ Bagge, 'Den heroiske tid', s. 68 f., 71.

²⁶ Senest hos Esben Albrechtsen, *Fellesskabet bliver til, Danmark-Norge 1380–1814 I* (Oslo 1997).

personlige bånd og individuelle interesser og i tillegg på at nasjonale hensyn må ha spilt en viktigere rolle enn Lönroth og hans etterfølgere antok.²⁷

På bakgrunn av denne kritikken virker det nokså åpenbart at Lönroth har overdrevet betydningen av stender og konstitusjonelle konflikter. Det vil likevel neppe være heldig å gå til den motsatte ytterlighet; vi må snarere konstatere at vi trenger flere empiriske undersøkelser av den relative betydning av disse faktorene. Tendensen i retning av et standssamfunn er nemlig klar i alle de nordiske land fra slutten av 1200-tallet. I Norge og Sverige kom de første privilegier for det verdslige aristokrati i denne perioden, i *Hirdskråen* (1274–1277) og *Alsnö stadga* (ca. 1280), og i Danmark, hvor slike privilegier er eldre, måtte kongen utstede den første håndfestning i 1282, med konkrete løfter om hvordan han skulle regjere.²⁸ Kirkens privilegier er mye eldre over hele Norden, men på slutten av 1200-tallet var den utvilsomt rikere og sterkere og hadde en bedre utbygget organisasjon enn 100 år før. I senmiddelalderen kom videre kirkens og aristokratiets standsinteresser klart til uttrykk i håndfestningene.

Spørsmålet er likevel hvor stor betydning dette hadde i tidens politiske konflikter og hvilken rolle kirken spilte. Både i Danmark og Norge var det konflikt mellom kirken og kongedømmet i siste halvdel av 1200-tallet, til dels om de samme spørsmål, nemlig rettshåndhevelse og lovgivning. Begge konflikter har vært behandlet i forskningen, men uten noe forsøk på sammenligning mellom dem. I dansk forskning har man dels pekt på konfliktens prinsipielle sider, i forlengelse av Weibull-Arup-tradisjonen som en kamp for å forsvare kirkens idealer mot kongemakten,²⁹ dels på sammenhengen mellom denne konflikten og den samtidige konflikten mellom kongemakt

²⁷ Ole Jørgen Benedictow, *Fra rike til provins, Norges historie*, red. Knut Mykland V (Oslo 1977) s. 86–105 o.fl.st.; Lars Olof Larsson, *Kalmarunionens tid: från drottning Margareta till Kristian II* (Stockholm 1997), s. 209 f., 299–302, 327–332, 410–413 o.fl.st.; Sverre Bagge, [Anm. av] Esben Albrechtsen, 'Fellesskabet bliver til', *Historisk tidskrift* (norsk) 79 (2000), s. 281–286.

²⁸ Jerker Rosén, *Svensk historia I. Tiden före 1718* (Stockholm 1962), s. 172; Axel E. Christensen, *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden* (2. utg., København 1968), s. 68–101; Sverre Bagge, *Fra knyttneve til scepter. Makt i middelalderens Norge, Makt- og demokratiutredningen 1998–2003*. Rapportserien nr. 67 (Oslo 2003), s. 70–75.

²⁹ Niels Knud Andersen, *Jens Grand I–II*, Teologiske studier nr. 4 og 6 (København 1943–1944) og *Den danske kirkes historie II*, s. 37–65, 70–92.

og verdslig aristokrati³⁰ og dels på personlige og slektsmessige motsetningsforhold. Den siste forklaringen brukes av kongepartiet i prosessen mot Jens Grand.³¹ I Norge har Seip derimot tolket konflikten som det klareste uttrykk for motsetningen innen den jordeiende overklasse, mellom kirken og det verdslige aristokrati. Konflikten brøt ut under det aristokratiske dominerte formynderstyret for kong Eirik Magnusson etter at faren, kong Magnus, hadde vist betydelig imøtekommenhet mot kirken.³²

Det gjenstår å undersøke hvor stor forskjellen var mellom disse konfliktenes, men Seips syn står fortsatt sterkt i Norge. Det er også mulig å forklare det verdslige aristokratiske ulike holdning til kirken i de to landene. Det norske aristokrati var relativt – og for så vidt også absolutt – fattigere enn det danske og mer avhengig av inntekter fra kongstjenesten.³³ Kirken var derimot relativt rikere og fikk, i likhet med kongemakten, en stor del av sine inntekter i form av skatter og avgifter fra befolkningen. Konge og kirke konkurrerte om disse inntektene – med Seips uttrykk dreide striden seg om ”en jordlapp og et pengestykke”.³⁴ Det danske aristokrati var selvsagt også avhengig av kongstjenesten. Men nettopp i denne perioden fikk denne gruppen store skatteprivilegier og hadde klare felles interesser overfor kongemakten, interesser som et godt stykke på vei falt sammen med kirkens. Når det gjelder Sverige, har det vært antydning en allianse mellom kongen og i alle fall større deler av kirken under striden mellom kong Birger og hans brødre på begynnelsen av 1300-tallet,³⁵ men det kan diskuteres om dette dreier seg om en

³⁰ ”I virkeligheden er kirkekampen et spørgsmaal af nøjagtig samme karakter som fyrstelensmændenes ... Det skæbnsvangre problem for riget var, hvor langt det danske kirkegods skulde trækkes ind i feudaliseringsprocessen”, Christensen, *Kongemagt og aristokrati*, s. 79. Jfr. også Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241–1290* (København 1963).

³¹ Bl.a. Kai Hørbj, *Status regni dacie. Studier i Christofferliniens ægteskabs- og alliancepolitikk 1252–1319* (København 1977), s. 93–105. Også Christensen nevner slektsforbindelsene mellom de stridende biskopene og opposisjonelle stormenn (s. 79).

³² Jens Arup Seip, ’Problemer og metode i norsk middelalderforskning’, *Historisk tidsskrift* (norsk) 32 (1940–1942), s. 102 f.

³³ Andreas Holmsen, *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660* (4. utg., Oslo 1977), s. 257–261; Bagge, *Fra knyttneve til scepter*, s. 60–65.

³⁴ Seip, ’Problemer og metode’, s. 102.

³⁵ Jerker Rosén, *Kampen mellan Birger Magnusson och hans bröder* (Lund 1939), s. 83–99, 259–281 og *Svensk historia*, s. 172.

allianse mellom kirke og kongemakt eller om en personlig allianse mellom kong Birger og bestemte biskoper.

Uansett tolkningen av disse konkrete konfliktene, har Lönnroth trolig rett i at utviklingen i alle de nordiske land gikk i retning av klarere avgrensede stender og en allianse mellom det geistlige og det verdslige aristokrati om et konstitusjonalistisk program, likevel i mindre grad i Norge enn i nabolandene. Den sterkere alliansen mellom kirken og det verdslige aristokrati eller deler av det i Danmark og Sverige kan reise spørsmålet om forskjellig rekruttering til kirkelige embeter i de forskjellige landene. Var kirken i Sverige og Danmark tettere knyttet til aristokratiet – i Danmark delvis også til kongemakten – enn i Norge? En viss grad av aristokratisk status var trolig nødvendig for å oppnå et kirkelig embete, men tette bånd til toparistokratiet ser ut til å ha vært vanligere i Sverige og Danmark enn i Norge. Kan forklaringen på det norske unntaket rett og slett være den norske kirkes relative styrke i forhold til aristokratiet (ndf. s. 84), dvs. at ingen norsk stormannsfamilie var rik og innflytelsesrik nok til å plassere sine medlemmer i høye kirkelige embeter? I stedet kan man tenke seg at initiativet har kommet fra de kirkelige institusjonene selv, at man i stor grad har fått en slags selvrekruttering gjennom nevøer og andre slektninger eller forbindelser av kanniker og biskoper.

Religionen

Kirkens forhold til stat og samfunn har, som vi ser, vært gjenstand for mye oppmerksomhet og flere forskjellige tolkninger, og diskusjonen er langt fra slutt ennå. Mindre oppmerksomhet har derimot vært viet det som etter kirkens egen ideologi var det viktigste, nemlig religionen. Dette gjelder både profanhistoriske og for en stor del også kirkehistoriske fremstillinger. Det finnes en del spesialundersøkelser, både eldre og nyere, av fenomener som helgener og helgendyrkelse, prekener og religiøse ordener med vekt på deres religiøse betydning.³⁶ I Norge er debatten mellom B u l l og P a a s c h e fort-

³⁶ For eksempel L u d v i g D a a e, *Norges helgener* (Christiania 1879); E l l e n J ø r g e n s e n, *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkelig Liv fra det 11. Aarhundredes Midte til Reformationen* (København 1909); G a l l é n, *La province de Dacie*; T o r e N y b e r g, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, Bibliotheca historica Lundensis XV (Lund 1965); A n n e R i i s i n g, *Danmarks middelalderlige prædiken* (København 1969); N i e l s - K n u d L i e b g o t t, *Hellige mænd og kvinder* (Højbjerg 1981); B r i a n M c G u i r e, *The Cistercians in Denmark: their attitudes, roles, and functions in medieval society* (Kalamazoo 1982).

satt utgangspunkt for diskusjon av slike spørsmål.³⁷ Det er likevel skjedd mye i senere tid på det rent religiøse området etter gjennombruddet for mentalitetshistorien i Norden i 1980- og 1990-årene.³⁸ Også i oversiktsfremstillinger er det blitt mer stoff om religion.³⁹

I den norske debatten mellom Bull og Paasche sto to diametralt motsatte holdninger mot hverandre, marxisten og samfunns historikeren Bull mot idealisten og litteraturforskeren Paasche. Paasche konstaterte at den religiøse diktningen viste dyp forståelse for kristendommen og nøye fulgte de dominerende tendenser i Europa og sluttet på dette grunnlag at Norge måtte være omtrent like kristent som resten av Europa. Selv om han var klar over at diktningen var et elitefenomen, fant han det lite rimelig at en slik elitekultur kunne oppstå i et samfunn som var totalt fremmed for den. Bull la liten vekt på elitekulturen og fremhevet i stedet de tunge, ubevegelige strukturer i bon-

³⁷ Edvard Bull, *Folk og kirke i middelalderen* (Kristiania 1912); Fredrik Paasche, *Kristendom og kvad* (Kristiania 1914).

³⁸ Se bl.a. Lars Bisgaard, *Tjenesteideal og fromhedsideal: Studier i adelens tenkemåde i dansk senmiddelalder* (Århus 1988); Anders Frøjmark, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992); Christian Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter* (Tampere 1994); Arnved Nedkvitne, *Møtet med døden i norrøn middelalder* (Oslo 1997); Sverre Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge* (Oslo 1998), s. 75–146 og 'Ideologies and Mentalities', *The Cambridge History of Scandinavia I*, red. Knut Helle (Cambridge 2003), s. 476–485. Om innflytelsen fra mentalitetshistorien, se Bisgaard, 'Det religiøse liv' s. 357–362 og Bagge, 'Innhogg', s. 71–74.

³⁹ I Sverige er dette allerede tilfelle i Brilioth's *Den senare medeltiden*, s. 118–261 og 686–789 fra 1941, der religionen behandles fyldig og med adskillig sympati og forståelse, i motsetning til Lindhardts verk om Danmark (ovf. s. 62). Birgittas store betydning gjør også at religionen kommer til å stå mer sentralt i Sverige enn i de øvrige landene. Den nyeste svenske kirkehistorien, Pernler, *Hög- och senmedeltid*, har også et stort avsnitt om religiøst liv, inkludert Birgitta (s. 59–91) og en serie fordypningsartikler med religiøst og kulturelt innhold (s. 201–267). Den nyeste norske kirkehistorien i ett bind, med 70 sider om middelalderen, har sterkt redusert begivenhetshistorien til fordel for religion og kultur. Se Jan Schumacher, 'Middelalder', i *Norsk kirkehistorie*, av Bernt T. Oftestad, Tarald Rasmussen og Jan Schumacher (Oslo 1993), s. 13–80. Jfr. også profanhistoriske oversiktsverker som Troels Dahlerup, *De fire stænder, 1400–1500*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen VI (København 1989); Alex Wittendorf, *På Guds og herskabs nåde, 1500–1600*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen VII (København 1989); Knut Helle, *Under kirke og kongemakt 1130–1350*, Aschehougs Norgeshistorie III (Oslo 1995), s. 22–31, 42–57, 156–167.

desamfunnet: ”Ingen storm reiser grundbrått på tusen favners dyp, ingen ny lære eller ny tro bringer ulage i de vældige konservative magter som rår over menneskers sjælsliv”.⁴⁰ Her er han på linje med mentalitetshistorien, særlig i dens eldre variant, som peker på mentaliteten som det tregeste av alt.

Tross sin nøkterne materialisme var Bull dypt preget av protestantisk inderlighetstenkning i sin behandling av kristendommen. Alle de ytre forandringene som skjedde ved overgangen til kristendommen var bare overflatekrusninger; noen hjertets omvendelse skjedde ikke. Det verdifulle i Bulls bok er imidlertid nettopp undersøkelsen av disse ytre endringene, når det gjelder helgendyrkelse, botsdisiplin og forholdet mellom geistlighet og lekfolk. Denne undersøkelsen underbygger derimot ikke hovedkonklusjonen om overfladisk kristning, men peker snarere i motsatt retning.

Paasche innvendte mot Bull at kristendommen i Norge i middelalderen ikke måtte måles ut fra idealene i Det nye testamente, men ut fra samtidens Europa. Dette har Paasche utvilsomt rett i, men hans kriterium er senere blitt vanskeligere å bruke. Siden omkring 1970 har det nemlig vært livlig debatt internasjonalt om i hvilken grad kristendommen virkelig hadde trengt igjennom hos de brede lag av befolkningen i Europa i middelalderen, med utgangspunkt i Jean Delumeaus tese om at dette først skjedde under reformasjonen og motreformasjonen.⁴¹ Flere undersøkelser av folkelig religiøsitet i middelalderen i den følgende tiden pekte i samme retning.⁴² Det har imidlertid også vært reist vektige motforestillinger, og skillet mellom offisiell og folkelig religion fortoner seg i dag mindre skarpt enn det gjorde for 30 år siden.⁴³ Den eldre mentalitetshistorien var gjerne mest interessert i å trekke frem folkelige religiøse strømninger som ble undertrykt av den offisielle kirke. Det har også vært stor interesse for kjetterbevegelsene, som sto

⁴⁰ Edvard Bull [opposisjon mot Fredrik Paasche, 1914], *Rikssamling og kristendom, Norske historikere i utvalg I* (Oslo 1967), s. 422.

⁴¹ Jean Delumeau, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire* (Paris 1971).

⁴² Bl.a. Jean-Claude Schmitt, *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle* (Paris 1979) og 'Les superstitions', *Histoire de la France religieuse*, red. J. Le Goff & R. Remond (Paris 1988), s. 419–551.

⁴³ John van Engen, 'The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem', *The American Historical Review* 91 (1986), s. 519–552; André Vauchez, *Les laïcs au moyen âge: pratiques et expériences religieuses* (Paris 1987) og 'The Church and the Laity', *The New Cambridge Medieval History V*, red. David Abulafia (Cambridge 1999), s. 182–203.

i bevisst opposisjon til den.⁴⁴ Begge deler er fortsatt viktige og interessante felt, men det er nå økende interesse for den offisielle religionen, der vi har det rikeste materialet. Også den er nemlig en historisk størrelse, og forskningen om den har på mange måter har brutt opp bildet av en monolittisk og ubevegelig religiøs organisasjon og i stedet pekt på lokale særegenheter og endringer over tid.⁴⁵

I Norden kan Bisgaard, Fröjmarks og Krötzl arbeider sees i dette perspektiv. Mens Bull i sin undersøkelse av helgendyrkelsen la særlig vekt på dens uortodokse former og levningene fra hedenskapet i den folkelige helgendyrkelsen, viser Fröjmark en nær forbindelse mellom folkelig og offisiell kult. Den offisielle kirken spilte en viktig rolle i å utbre kulten av bestemte helgener, og troen på mirakuløse hendelser var like sterk i eliten som i folket. Samtidig kunne ingen helgen bli kanonisert uten folkelig kultus. Krötzl har undersøkt skiftende forestillinger knyttet til relikvier og hellige steder i sin studie av pilegrimsferder, og Bisgaard har undersøkt religiøse fraser og talemåter som i og for seg ikke sier noe om personlig fromhet, men som tegner et bilde av en kultur gjennomtrengt av religiøse referanser.

Mot en ny syntese?

Den profanhistoriske behandlingen av kirkehistorien etterlater ingen tvil om at vi her har å gjøre med samfunnshistorie, likevel fra et kirkelig synspunkt med en ubalanse i retning av organisasjonshistorie og kirke/stat-problematikk. Det er ikke vanskelig å spå at vi vil få flere undersøkelser av religion i fremtiden. Her er det også mye utnyttet materiale. Kan diplommateriale fra senmiddelalderen utnyttes mer som kilde til folkelig religiøsitet? Hvor mye kan hentes ut av det nye materialet fra det pavelige pønitenensarkiv, der flere nordiske forskere har arbeidet etter åpningen i slutten av 1970-årene?⁴⁶

⁴⁴ Se bl.a. R. I. Moore, *The Origins of European Dissent* (London 1977) og *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950–1250* (Oxford 1987).

⁴⁵ Se bl.a. Jacques Le Goff, *La naissance du purgatoire* (Paris 1981); Patrick Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages* (Ithaca 1994) og Megan McLaughlin, *Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France* (Ithaca 1994).

⁴⁶ Kirsi Salonen, *The penitentiary as a well of grace in the Late Middle Ages: the example of the province of Uppsala 1448–1527* (Helsinki 2001); Per Ingeman, *Provisioner og prosesser: den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen* (Århus 2003); Torstein Jørgensen og Gastone Saletnich (utg.), *Synder og pavemakt. Botsbrev fra Den Norske Kirkeprovins og Suderøyene til Pavestolen 1438–1531* (Stavanger 2004).

Og særlig: Hvordan kan vi utnytte den omfattende religiøse oversettelseslitteraturen? Hva kan den fortelle om helgener, mirakler og teologisk tenkning? Denne litteraturen betraktes gjerne som lite interessant, fordi den er importert. Sagaer og verdslig litteratur regnes gjerne som mer originalt og derfor mer spennende. Import er imidlertid sjelden helt automatisk; man gjør et utvalg, og man tilpasser gjerne det importerte til lokale forhold. Dessuten danner et importerte materialet et godt utgangspunkt for komparative studier av Norden og Europa.⁴⁷ Det liten grunn til å tro at Norden var mindre kristent enn det øvrige Europa, men det kan diskuteres i hvilken grad de nyere og mer ”inderlige” religiøse strømningene i senmiddelalderen fikk innpass her. Det er også ønskelig at vi får mer forskning på dette området. Dette er imidlertid ikke den eneste retning den kirkehistoriske forskning bør ta; da kan den nemlig risikere å ende som bindestrekshistorie. Målet må snarere være å ta opp kirken som samfunnsmyndighet, på en måte som omfatter både dens organisasjon, materielle ressurser og dens religiøse og kulturelle betydning.

R. I. Moore tillegger kirken og kristendommen avgjørende betydning for det han kaller ”den første europeiske revolusjon”, som han plasserer i perioden 970–1215.⁴⁸ Betegnelsen gir assosiasjoner til de senere europeiske revolusjoner, de store oppdagelser omkring 1500, den vitenskapelige revolusjon på 1500- og 1600-tallet og ”de to revolusjoner” i tiden omkring 1800, den industrielle revolusjon i England og den politiske revolusjon i Frankrike. Dermed kobles middelalderen sammen med de store gjennombrudd i europeisk historie, som inngår som viktige elementer i forklaringen på ”hvorfor Europa”-problemet, altså Europas (inkludert USAs) dominans over resten av verden i de siste par hundre år. Grunnlaget for Moores første europeiske revolusjon var den føydale samfunnsorden, som tvang det store flertall av befolkningen til å drive intensivt jordbruk. Dette ga det nødvendige overskudd til å forsørge en jordeiende overklasse, som i sin tur dannet grunnlaget for et organisert samfunn. Kirkens betydning lå her på to områder. For det første skapte den, gjennom den gregorianske reformbevegelsen, et klart skille mellom en religiøs og en verdslig elite. Her var innføringen av sølibatet, kombinert med innføringen av primogenitur, av avgjørende betydning.

⁴⁷ Fröjmark, *Mirakler*, s. 14–17; Bagge, 'Ideologies', s. 483 f.

⁴⁸ R. I. Moore, *The First European Revolution c. 970–1215* (Oxford 2000). For det følgende, se Sverre Bagge, 'The Transformation of Europe: the Role of Scandinavia', *Medieval Encounters*, red. J. Arnason and B. Wittrock (Leiden 2004), s. 131–165.

Aristokratiske familier søkte å opprettholde sin status og sine ressurser ved å la det hele gå i arv til ett mannlige medlem. Yngre sønner måtte finne seg noe annet å gjøre. En mulighet var å gå i kirkens tjeneste. Familien ga da gods til kirken, både for å forsørge dem og for å sikre medlemmenes sjelefrelse. Men den måtte da ha garanti for at dette godset ikke ble utgangspunkt for et nytt dynasti som kunne utfordre de rette arvingene; altså var det i aristokratiets interesse at de geistlige levde i sølibat. I "mellomrommet" mellom kirken og det verdslige aristokrati kunne videre kongemakten bygge ut sitt administrasjonsapparat, også ved hjelp av yngre sønner som ikke hadde rett på arv. Denne oppdelingen av overklassen dannet grunnlaget for et statsapparat under kongens direkte kontroll, som var sterkere og mer uavhengig av eliten enn tilfelle var i andre sivilisasjoner. For det andre skapte kirken en enhetlig kultur og et tanke-system som ble stadig mer presist utformet og som det ble stadig farligere å trosse.

Ikke alt dette er like overbevisende, og ikke alt passer like godt med forholdene i Norden. Sølibatet fantes nok, men ikke primogenitur, og noen byråkratiske klasse i "mellomrommet" mellom kirken og det verdslige aristokrati er det heller ikke så lett å få øye på. Nyere forskning har jo nettopp brutt opp de klare skillelinjene mellom de tre politiske grupperingene. Det er også tvilsomt hvor dominerende disse trekkene var ellers i Europa og hvor mye de kan forklare av Europas særtrekk. Derimot må kirken på andre måter være en viktig faktor, både organisatorisk og kulturelt.

For Moore er den første europeiske revolusjon hovedsakelig et "indre" fenomen, som fant sted i Vest-Europa. Men revolusjonen har også et "ytre" aspekt, nemlig den vestlige kristenhets ekspansjon som begynte på 900-tallet og som førte til at denne sivilisasjonen omkring 1300 omtrent hadde fordoblet sitt areal. Rent geografisk hadde dermed Europa tatt det første skritt i retning av den ekspansjonen som senere skulle føre til verdensherredømme. I den delen av Europa som vi er opptatt av her, foregikk ekspansjonen i større grad med kulturelle enn med militære midler, skjønt de siste forekom også. Frem til delingen av Frankerriket i 843 hadde det meste av den vestlige kristenhet nord for Alpene utgjort ett rike, som hadde ekspandert både sørover og østover under Karl den store (771–814). Delingen i 843 skapte to store riker, senere kalt Tyskland og Frankrike, og noen mindre i mellom. På 900-tallet tok Tyskland opp arven etter Karl den store og gjorde krav på å være den ledende makt i den vestlige kristenhet. Tyskland spilte også en stor rolle under ekspansjonen nord- og østover, gjennom at den kristne misjon i

stor grad utgikk derfra, men resultatet ble eksport av den politiske splittelsen av kjerneområdet, ikke grunnleggelsen av et nytt, stort imperium. Både i Nord- og Øst-Europa er det en nær sammenheng mellom kristning og statsdannelse, skjønt det ikke er lett å avgjøre hva som er årsak og hva som er virkning. Ser man ikke bare på selve samlingen av et område under én hersker, men på oppbyggingen av noe som ligner et statsapparat, blir det derimot nokså klart at viktige elementer av prosessen var et resultat av eksporten fra sentrum gjennom kristendommen: skrift, byråkrati, romersk og kanonisk rett.

Fra et praktisk og materielt synspunkt var det som skjedde ved kristningen at en billig og ubyråkratisk religion ble erstattet av en dyr og byråkratisk. Nå kan det diskuteres om den hedenske religionen virkelig var billig; Osebergfunnet og andre rike gravfunn tyder jo ikke akkurat på det. Selv om vi ikke har særlige presise opplysninger om dem, må offerfestene også ha vært ganske ressurskrevende, med konsum av store mengder av kjøtt, øl og mjød. De må også ha bidratt til å gi høvdingene makt og prestisje. De oppfattet seg selv som gudenes ætlinger eller spesielt begunstiget av dem, og presiderte ved festene. Men offerfestene var sammenskuddsgilder, trolig slik at høvdingene ytte ekstra mye, og offeret besto i hovedsak i at deltakerne konsumerte det som var samlet inn. Ressursene som ble brukt til dette, førte ikke til noen samfunnsmessig redistribusjon. Til en viss grad kan man til og med tenke seg at de hadde en utjevne effekt. Hvis høvdingene ytte mer til festene enn vanlige deltakere, betyr det at de omsatte deler av sitt materielle overskudd i politisk makt. Noe lignende var tilfelle med de rike gravhaugene. Det praktfulle utstyret i osebergdronningens grav gjorde hennes arvinger fattigere enn de ellers ville ha vært.

I kristen tid ble derimot høvdingene i religiøs sammenheng erstattet av et profesjonelt presteskap, som måtte underholdes av de troende, gjennom betaling av tiende, landskyld og gaver og avgifter i tilknytning til dåp, ekteskap, begravelse, sjelemesser, proventkjøp osv. Det de troende fikk til gjengjeld, var kirkens åndelige skatter, overnaturlig hjelp mot problemer her på jorden og først og fremst hjelp til å nå det evige liv etter døden. Forutsatt at folk trodde på kirkens budskap, fantes det altså et bytteforhold mellom kirkens uendelige overskudd av åndelige skatter og de troendes begrensede overskudd av materielle skatter. I motsetning til den hedenske religionen, hadde altså den kristne en klar redistributiv effekt; de troende finansierte en egen klasse av religiøse spesialister.

Dette dannet så grunnlaget for vekst i samfunnsmakten. I motsetning til hedendommen var kristendommen ikke bare kultus – selv om den også var det – men inneholdt en presist utformet lære og detaljerte moralske og juridiske krav, forvaltet av en byråkratisk organisasjon. Den kirkelige retts-håndhevelsen er et særlig klart uttrykk for dette, men kirken byråkratiserte også andre sider av tilværelsen. Den ordnet tiden og rommet gjennom sin kalender og sine ritualer, og den ga og håndhevet regler på en rekke områder, angående ekteskap, fødsel og død, hvordan verdensordenen fungerte, hvordan man skulle innrette seg for å oppnå evig frelse og hvordan samfunnet skulle være ordnet. Kristendommen er den mest byråkratiske av de store religionene. Kirken hadde en fast – om enn ganske kompleks – organisasjon fra sognet og oppover. Alle kristne hadde sin faste plass i systemet, hver enkelt visste hvor han eller hun hørte til; lære, praksis og ritualer var for en stor del de samme over det hele, i alle fall i høyere grad enn i andre religioner. Vi kan her tenke på den vanlige protestantiske innvendingen om at middelalderkirken vesentlig var opptatt av det ytre. Selv om dette utsagnet er uttrykk for en inderlighetstenkning som tenderer til å betrakte det indre som omvendt proporsjonalt med det ytre, er iakttagelsen riktig nok. Men nettopp her ligger kirkens styrke som sivilisatorisk kraft. Etter reformasjonen kunne så den lutherske kirke drive sin åndelighet innenfor nokså mye de samme institusjonelle rammer med en god del ytterligere innstramning.

Det er også lite sannsynlig at man under tidens forhold hadde klart å byråkratisere noe annet element enn det religiøse i tilsvarende grad. I tidlig nyere tid blir gjerne militærmakten betraktet som drivkraften i byråkratisering og statsutvikling. Geværer, kanoner, store og godt organiserte hærer med standardisert utstyr, avanserte festningsanlegg og krigsflåter medførte så store utgifter at bare store eller rike stater eller stater som var i stand til å legge tunge byrder på sin befolkning, var i stand til å bære dem. Og både å skaffe inntektene og organisere militærapparatet krevde et omfattende byråkrati. Middelalderens militærteknologi hadde derimot neppe samme effekt. Borger og tungt rytteri, som ble innført i Norden fra 1100-tallet av, krevde ikke noe omfattende sentralisert apparat, men gjorde også små enheter konkurransedyktige. Den norske leidangen hadde riktignok i større grad karakter av masseoppbud, men den krevde ikke store grunnlagsinvesteringer fra sentralt hold for å bli effektiv. Den enkelte del var en miniatyr av helheten og kunne dermed bryte løs fra den, slik vi ser tilløp til i borgerkrigsperioden. Riktignok fremmet den spredte bosetningen langs den langstrakte kysten av Norge en

viss grad av sentralisering, fordi sjansen for at en sterk region kunne bryte ut av helheten var mindre enn i de fleste andre land. Byråkratiseringen av religionen skapte imidlertid en mer intensiv sentralmakt enn det som ellers ville ha vært tilfelle. Denne sentralmakten var imidlertid splittet i en statlig og en kirkelig organisasjon. Konfliktene mellom disse to, i alle fall i perioder, skal ikke undervurderes. Alt taler likevel – som allerede Koht pekte på (ovf. s. 67) – for at den totale samfunnsmakt var betydelig større gjennom utbyggingen av den kirkelige organisasjonen enn den ellers ville ha vært. Under middelalderens forhold er det dessuten usikkert om det hadde vært mulig for staten å legge under seg det kirkelige apparat, slik den gjorde etter reformasjonen.

Bokens religion

Et grundigere studium av kirkens organisasjon vil dermed utdype vår kunnskap om samfunnsutviklingen i middelalderen, som igjen danner en del av bakgrunnen for det samfunnet vi selv lever i. Organisasjonen bør imidlertid ikke skilles for skarpt fra religionen. Etter katolsk lære var kirkens organisasjon ikke, som i protestantismen, en praktisk ordning som kunne forandres etter behov, men en del av åpenbaringen. I praksis er der en nær sammenheng mellom kombinasjonen av orden og hierarki og kompleksitet og spenning i kirkens organisasjon og i den intellektuelle kultur den innførte. Begge deler kan illustreres i P a n o f s k y s sammenligning mellom gotikken og skolastikken, som begge uttrykker denne spenningen og innordner et mylder av detaljer i et stort system.⁴⁹

Kirkens makt var grunnleggende av kulturell art, og den bidro også i betydelig grad til utformingen av den ideologien som legitimerte den verdslige makt. Den utformet læren om den hierarkiske orden i tilværelsen, den understreket lydigheten som en dyd, den fremhevet ekspertenes visdom og innsikt og hevdet at kunnskap kom fra bøker og at de lese-, skrive- og latinkyndige dermed hadde en innsikt som vanlige mennesker manglet. Elitens samfunnsherredømme må i ganske stor grad ha bygget på at den klarte å overbevise folk om at dette var tilfelle. At språk er makt, er en ofte gjentatt sannhet,

⁴⁹ Erwin Panofsky, *Gothic Architecture and Scholasticism* (La Trobe, Pennsylvania 1951); jfr. Gunnar Danbolt, 'Den gotiske katedral og den filosofiske avhandling. Om begrepet mentalitet i Erwin Panofskys bok *Architecture and Scholasticism*', i *Middelalderens mentalitet*, red. Ingvild Øye, Onsdagskvelder i Bryggens Museum V (Bergen 1990), s. 95–122.

som til en viss grad er gyldig i alle kulturer. I Norden i middelalderen skapte språket klarere skiller mellom de som hadde makt og de som ikke hadde det enn i perioden før, til dels også enn i de følgende periodene. I tillegg til den grunnleggende ”definisjonsmakt” som kom til uttrykk gjennom elitens forordninger, satte kjennskapet til latin, kirkens og de lærdes språk, et avgjørende skille mellom geistligheten og de fleste lekfolk. I tillegg kom skriften. ”For det har vist seg at de som har sin kunnskap fra bøker, har bedre forstand enn alle andre”, heter det i *Kongespeilet*.⁵⁰ Denne kunnskapen bygget ikke på dagliglivets erfaringer eller hva gamle og kloke mennesker hadde tilegnet seg av livsvisdom; den bygget på abstrakt tenkning av mennesker som levde langt borte eller hadde vært døde i hundrevis av år. Den internasjonale kirkelige og verdslige kultur skapte og befestet en ny elite. Det var få som kunne lese og skrive, færre som virkelig behersket skriftspråket og enda færre som behersket det som var det egentlige skriftspråk, latin. Samtidig var både kulturlivet og en rekke viktige transaksjoner i samfunnet basert på skrift. Utenom det rene lokalsamfunn var dermed flertallet av befolkningen prisgitt elitens ekspertise. De gamle ekspertene var folk man kjente; de kunne risikere å måtte forsvare sine tolkninger og avgjørelser ansikt til ansikt, mens de nye ekspertene kunne forskanse seg bak sine bøker og skrifter og dessuten befant seg på lang avstand fra lokalsamfunnet.

I alle de nordiske land har forholdet mellom hjemlig kultur og fremmed påvirkning vært mye diskutert, og standpunktene har i en viss utstrekning vært bestemt av holdningen til det nasjonale i samtiden. I dagens situasjon er man mest tilbøyelig til å helle i internasjonal retning og legge vekt, dels på impulsene utenfra, dels på likheten mellom Skandinavia og det øvrige Europa. Det som er sagt foran om kirkens og kristendommens betydning går i samme retning. Likevel er det lett å stirre seg blind på likhet og påvirkning. I de skriftlige kildene fremtrer kirken som et mektig byggverk, der alt er regulert og alt har sin plass i helheten. Disse kildene har imidlertid for en stor del et normativt preg, og tingene kan godt ha vært annerledes i praksis. Dessuten er forskningen i økende grad blitt oppmerksom på at kristendommen ikke kom til periferien som en fiks ferdig pakke på 1000-tallet, men at den over hele Europa gjennomgikk en betydelig utvikling i de følgende århundrene,

⁵⁰ *Kongespeilet*, ovs. av A.W Brøgger, 2. rev. utg. (Oslo 2000) s. 12; jfr. *Konungs skuggsía*, utg. Ludvig Holm-Olsen (Oslo 1945), s. 4 f.: ”alra annare er vit minna en þeira er af bokum taca monvit”. Jfr. også B a g g e, *Mennesket*, s. 87–96.

både når det gjaldt lære, organisasjon og kultus. Spørsmålet om parallell utvikling og lokal tilpasning må derfor diskuteres i sammenheng med kirkens og kristendommens betydning for stat og samfunn.

Innenfor Norden er den forskjellige graden av tilpasning det mest iøynefallende i denne sammenheng. Som organisasjon ser kirken ut til å ha hatt en sterk stilling både i Norge, Sverige og Danmark, mens den på Island har stått relativt svakt og vært avhengig av verdslige høvdinger til henimot slutten av 1200-tallet. Økonomisk har den, etter de foreløpige undersøkelsene som er gjort, stått sterkeste i Norge, der dens andel av landets samlede landskyldinntekter like før reformasjonen er anslått til 48 % og omkring 1300 til 40 %⁵¹ – det siste tallet er vesentlig mer usikkert enn det første. Anslaget for Sverige og Danmark er vesentlig lavere.⁵²

Den felleseuropeiske, kirkelige kulturen ser derimot ut til å ha stått sterkere her. Fra omkring 1300, da vi begynner å få tallmateriale fra utenlandske universiteter, finner vi vesentlig flere dansker og svensker enn nordmenn som studenter. Dette gjelder Paris og Bologna i begynnelsen av perioden og de nye universitetene øst for Rhinen i tiden etter 1350.⁵³ Vi har flere vitnesbyrd om kjennskap og til og med bidrag til skolastisk filosofi og teologi fra Dan-

⁵¹ Hallvard Bjørkvik, 'Nyare forskning i norsk seinmellomalder', *Nytt fra norsk middelalder II*, Norsk lektorlags faglig-pedagogiske skrifter nr. 10 (Oslo 1970), s. 88.

⁵² I Sverige er kirkens andel anslått til 21 % omkring 1500, se Rosén, *Sveriges historia*, s. 359. Tallet er imidlertid ikke direkte sammenlignbart (trolig for lavt), fordi det bygger på areal og ikke på verdi. Fra Danmark finnes ingen fullstendig oversikt, men noen tall fra Sjælland og Fyn i senmiddelalderen antyder prosenter på mellom 25 og 30. Se Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt, *De første oldenborgere 1448–1533*, i *Danmarks historie*, red. John Danstrup og Hal Koch V (København 1963), s. 275 og Erland Porsmose, 'Landsbyens verden', i *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, red. Per Ingesman m. fl. (København 1999), s. 185 f.

⁵³ Sverre Bagge, 'Scandinavian Students at Foreign Universities', *Scandinavian Journal of History* 9 (1984), s. 5–13. Om forskjellene mellom de nordiske land forøvrig, se også Sverre Bagge, 'On the Far Edge of the Dry Land: Scandinavian and European Culture in the Middle Ages', *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, Conflict, and Coexistence*, red. Jonathan Adams and Katherine Holman (Tournhout 2004), s. 355–369.

mark og Sverige⁵⁴, men lite eller ingenting fra Norge og Island. Med Birgitta fra Vadstena har dessuten Sverige frembrakt nordisk middelalders eneste helgen av europeisk format, dvs. en helgen som både var kjent over hele Europa og som er uttrykk for den type ”personlig” hellighet som var karakteristisk for den senere del av middelalderen.⁵⁵ Endelig hadde latinen en sterkere stilling i Danmark og Sverige enn i Norge og på Island. I begge land var latin kongelig administrasjonsspråk frem til omkring 1400, mens folkespråket var i bruk i Norge senest fra omkring 1200 og muligens helt fra skrift kom i bruk i administrasjonen en gang på 1100-tallet. Også på Island, der det ikke fantes noen egentlig sentraladministrasjon før 1262, dominerer folkespråket som diplomspråk. Den samme forskjellen kommer til uttrykk i litteraturspråket. Saxo uttrykker det programmatisk i prologen til sin danmarkshistorie: forfedrenes bedrifter var mange og store, men til liten nytte så lenge de ikke var beskrevet på det riktige skriftspråk.⁵⁶ Den folkespråklige litteraturen er stort sett et senmiddelalderfenomen i Danmark og Sverige, mens den går tilbake til 1100-tallet i Norge og på Island og blir helt dominerende på 1200-tallet.

Når det gjelder administrasjonsspråket, utgjør Norge og Island her et unntak. Her er den nærmeste parallellen det angelsaksiske England, som også direkte kan ha fungert som modell. Når det gjelder litteraturspråket, er Norge og Island mer på linje med utviklingen i sør og vest. Fransk fikk for eksempel

⁵⁴ Lars Lönnroth, Vésteinn Ólason og Anders Piltz, 'Literature', Helle, *Scandinavia*, s. 515–518. Denne litteraturen er fortsatt relativt lite studert, selv om interessen nå er økende. I denne sammenheng kan det være naturlig å nevne renessansen for middelalderforskningen i Finland i de siste årtier, som særlig har rettet seg mot den europeiske lærde kulturen, for en stor del på grunnlag av ikke-nordisk kildemateriale. Se bl.a. Tuomaas M. S. Lehtonen, *Fortuna, Money, and the Sublunar World: Twelfth-century Ethical Poetics and the Satirical Poetry of the Carmine Burana*. Bibliotheca historica IX (Helsinki 1995) og Päivi Mehtonen, *Obscure language, unclear literature: theory and practice from Quintilian to the Enlightenment* (Helsinki 2003).

⁵⁵ André Vauchez, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome (Roma 1981), s. 441–455 o.fl.st.

⁵⁶ ”Danorum maximus pontifex Absalon patriam nostram, cuius illustrandæ maxima semper cupiditate flagrabat [...] mihi [...] res Danicæ in historiam conferendi negotium intorsit [...] Quis enim res Daniæ gestas litteris prosequeretur? quæ nuper publicis initiata sacris, ut religionis, ita Latinæ quoque vocis aliena torpebat”, *Saxonis gesta Danorum*, utg. J. Olrik & H. Ræder (København 1931), s. 3; jfr. B a g g e, 'On the Far Edge' s. 357 f.

sitt gjennombrudd som litteraturspråk omtrent samtidig med norrønt, på siste halvdel av 1100-tallet, og det eksisterer en omfattende litteratur fra middelalderen på kastiljansk, katalansk, italiensk, tysk og andre språk. Bortsett fra angelsaksisk kommer engelsk senere, fordi litteraturspråket her for det meste var fransk frem til midten av 1300-tallet. Det ser imidlertid ut til at gjennombruddet for folkespråket kommer tidligere i de gamle kristne landene enn i den nordlige og østlige periferien, og at Norge og Island dermed utgjør et unntak i forhold både til Danmark og Sverige og de østeuropeiske landene. Økt bruk av folkespråket henger sammen med at lekfolket også ble en del av det lesende publikum, noe som dels førte til oversettelser og bearbeidelser av religiøs litteratur, dels til fremveksten av en verdslig litteratur. Kvantitativt utgjør den første kategorien den største delen av den norrøne litteraturen, mens den siste er den som har vakt størst oppmerksomhet og bidratt til at man har stilt spørsmålsteget ved i hvilken grad kristendommen har fått innpass i Norge og på Island. Eksistensen av en verdslig litteratur er imidlertid et vanlig fenomen; det eneste som er spesielt med Norge og Island er at så vidt mye av den hedenske mytologien og kulturen ble tatt vare på. Fra et religiøst synspunkt er dette ikke prinsipielt forskjellig fra bruken av den gresk-romerske mytologien i resten av Europa, men det er et interessant fenomen at det nasjonale hedenskap erstatter det internasjonale som dannelsesgrunnlag og øyensynlig bevisst brukes på denne måten. Muligens kan dette ha sammenheng med måten kristendommen ble innført på, av innfødte konger og under innflytelse fra det angelsaksiske England.

Den delen av den kirkelige elitekulturen som først og fremst ser ut til å ha vært kjent og aktivt brukt over hele området, er den kanoniske retten, som ikke bare spilte en viktig rolle i kirkelige prosesser og rettsåndhevelse, men også gjorde den norske kirkelige eliten til en del av en felleseuropeisk intellektuell kultur. Betydningen av dette fremgår ikke minst av at kanonisk rett blitt fremhevet som et av middelalderens viktigste bidrag til Europas senere intellektuelle og vitenskapelige utvikling.⁵⁷

⁵⁷ Harold J. Berman, *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition* (Harvard 1983); Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science* (Cambridge 1993), s. 119–148.

En ny fremtid for kirkehistorien?

Felles for de protestantiske nordiske landene er at kirkehistorien i større grad har vært drevet av profanhistorikere enn av teologer og kirkehistorikere. Dermed er den blitt samfunnshistorie snarere enn bindestrekshistorie. Alt tyder også på at denne tendensen vil fortsette. Profanhistorikernes interesse har fortrinnsvis vært rettet mot politiske og organisatoriske aspekter, mens det religiøse er kommet mer i bakgrunnen. Dette ser nå ut til å være i ferd med å endre seg. Både i oversikter og spesialundersøkelser spiller religionen nå en viktigere rolle, utvilsomt i sammenheng med renessansen for kulturelle forklaringer i historiefaget internasjonalt, som i sin tur henger sammen med de store kulturelle endringene som er skjedd i de siste generasjonene. Denne utviklingen vil trolig fortsette, men den bør kobles til en fornyet interesse for samfunnsmessige og organisatoriske aspekter og bevisstheten om at kirken er en like viktig bidragsyter til den senere statsutviklingen som kongemakten. Endelig bør det legges større vekt på komparasjon, både mellom de nordiske land og mellom Norden og Europa for øvrig.

Historia och myt i Gustaf III:s kungaroll

HENRIKA TANDEFELT

Denna uppsats kommer att uppehålla sig vid en tid före uppkomsten av nationen som historisk aktör eller hjälte. Syftet är att gå till den tid då ett rikets historia kunde skrivas som dess konungars och undersöka relationen mellan historia, samtid och eftervärld hos en kung som levde i och med historien på ett passionerat och utstuderat sätt. Det skall handla om Gustaf III, kung av Sverige 1772–1792. Vilka historiska gestalter, vilka ögonblick och konflikter, vilka dygder och bragder relaterar Gustaf III till och vad gör han av detta historiska material? Meningen är också att uppmärksamma vilka historiska kronologier som avtecknar sig i kungens historieanvändning. Det är nämligen mycket tydligt att Gustaf III inte uppfattade sig som någon som betraktar historien utifrån. Han såg sig istället som en del av ett eller flera historiska förlopp. Historien var inte heller slut i och med den egna samtiden. Hos kungen fanns en mycket stark känsla för att det fanns en dömande och bedömande eftervärld som skulle betrakta också hans liv och värv på samma sätt som den hade betraktat hans föregångare. Sven Delblanc talar om en eftervärldsdoktrin, med ett starkt fäste bland encyklopedisterna, som också kraftigt influerade Gustaf III. Begreppet ”eftervärldens domstol” kunde uppfattas nära på konkret. Historieskrivningen var enligt d’Alemberts formulering i *Encyklopedin* en ”omutlig och fruktansvärd domstol”.¹

Historia magistra vitae

Gustaf III:s regeringstid med alla dess tal, pjäser och operastycken, dess monument, statyer och byggnadsprojekt erbjuder ett utmärkt studiematerial för

¹ Sven Delblanc, *Ära och minne. Studiet av ett idékomplex i 1700-talets litteratur* (diss., Uppsala 1965), s. 65–73. D’Alemberts citat, se Reinhart Koselleck, ’Historia Magistra Vitae. Om föreställningens gradvisa upplösning under den nya tiden’, i dens. *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg 2004), s. 78, ursprungligen publicerad i *Natur und Geschichte, Karl Löwith zum 70. Geburtstag* (Stuttgart 1967).

den som vill undersöka historieanvändning under 1700-talet. Att tala om just Gustaf III:s historieanvändning är motiverat dels för att kungen i så hög grad själv skrev och planerade texter, ceremonier och monument. Också då andra har stått bakom det egentliga utförandet kan man säga att det ofta handlar om att realisera kungens mer eller mindre uttalade önskemål.

Ämnet historia var inte då – liksom det egentligen inte är i dag heller – endast en akademisk disciplin bland andra med renodlade vetenskapliga intressen. Det var inte heller bara en krönika över händelser i förgången tid, och det var inte endast en litterär genre bland andra, utan det var också ett moralpedagogiskt och politiskt ämne. Det historiska exemplet var ett viktigt element i retorikens argumentations- och vältalighetslära, och historieämnets uppgift var i första hand att undervisa: *historia magistra vitae*, historien är livets läromästare.²

Hos Gustaf III kan man finna historia behandlad både ur en moralisk och ur en politisk synvinkel och som en form av litteratur, men egentligen aldrig som något som anakronistiskt kunde kallas vetenskaplig historieforskning. Historien var alltså en skatt som kunde brukas på många sätt och i många syften, också konstnärliga, pedagogiska och underhållande. För en härskare och monark föll sig användningen av historien för politiska ändamål också naturlig. Olof Dalin sammanfattade denna historiesyn, som bibringats kronprins Gustaf redan i unga år, år 1761 med orden ”Eder Kongl. Höghet älskar och hedrar Historien: Hon lär ock med Guds hielp en gång hedra honom igen”.³

Alla element i kungens historiesyn och historieanvändning som de tog sig uttryck hos honom i vuxen ålder finns representerade i hans uppfostran och utbildning, vilket Marie-Christine Skuncke har rätt ut i *Gustaf III – det offentliga barnet* (1993). Hon kommer bl.a. fram till den anmärkningsvärda slutsatsen att kronprinsen fram till år 1756, då han fyllde tio år, aldrig i sin närmaste omgivning hört några klara ställningstaganden för det rådande politiska systemet med fria och maktägande ständer och begrän-

² Koselleck, s. 53–63. Se även Delblanc, s. 142–143.

³ Olof Dalins dedikation till den femtonårige kronprinsen 1.5.1761 i *Svea Rikes Historia* III:1 (Stockholm 1760–1761) citerad av Marie-Christine Skuncke i *Gustaf III – det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm 1993), s. 241–242 och av Delblanc, s. 140. Skuncke sammanfattar den unge Gustafs historieintresse i en nyfikenhet på anekdoter från det förflutna, sökande efter politiska lärdomar, entusiasm inför stora exempel, d.v.s. tre inte alls svårörliga aspekter. *Ibid.*, s. 242.

sad kungamakt. Efter kungaparets misslyckade kupp 1756 avskedades de första lärarna, med Carl Gustaf Tessin och Olof Dalin i spetsen, och ersattes med mera rättrogna representanter för det rådande hattpartiet. Naturrätten och frågan om rikets styrelseskick infördes på den unge elevens undervisningsschema, och kronprinsen fick sig till livs den blandade monarkins fördelar. Politik och folkrätt kom efter ett första motstånd att bli ett av prinsens favoritämnen då han uppnådde tonåren. Något totalt brott med de lärdomar som prins Gustaf givits av Tessin, Dalin och modern Lovisa Ulrika innebar inte de nya lärarna guvernören Carl Fredrik Scheffer och informatorn Samuel Klingenskierna. Scheffers syn på ständerna var inte okritisk, och han omhuldade också tanken att historiens uppgift var att undervisa snarare än att endast rada upp fakta. Prinsen skrev som ett led i sin utbildning under Scheffer lovtal i miniatyr över stora män i den klassiska och moderna historien.⁴

Således kan man inte påstå att Gustaf III själv är *inventor*. Det är inte han som uppfinnar greppet att använda historien med dess hjältar och skurkar, goda och fasliga händelser. Gustaf III med sin konsekvens, kreativitet och mångsidighet ger snarare ett rikligt material på historiebruk i kungamaktens tjänst före nationalismen som sedan inför andra ideal och aktörer i historiebruket.

Vems historia?

Meningen är att här först gå till frågan om vilka historiska kronologier det var som Gustaf III kände sig delaktig av. Vilken historia skapade och använde han sig av?

Gustaf III är huvudpersonen i denna historia, och det är kungens och kungahusets historia som han i första hand relaterar till och lägger fram till beskådande. Rikets och folkets historia speglas genom kungens. Detta häng-

⁴ Skuncke, s. 165–172 (hjälderollen i prinsens tidiga undervisning), 181–192 (de nya lärarna), 209–213 (undervisning i politik), 241–252 (historieundervisning under Scheffer). Skuncke skildrar en talande detalj i korrespondensen mellan Gustaf och Scheffer. Prinsen kritiserar bruket att i historieverk strö in långa tal hållna av härförare till sina arméer inför stora slag ”då jag är nästan säker att ingen i deras arméer skulle ha tagit sig för att skriva ned dem”. Scheffer försöker inte övertyga honom om att sådana tal verkligen skulle finnas bevarade, utan han hänvisar till historiens undervisande uppgift. Historikern skall låta människorna tala med ”de ord de bör ha använt vid dessa tillfällen i enlighet med sin karaktär och sina avsikter”. *Ibid.*, s. 242, Skunckes översättning, orig. på franska. Se även Delblanc, s. 137–143.

er självfallet ihop med Gustaf III:s syn på och ambitioner rörande kungens och kungamaktens betydelse i samtiden. Kungen skulle vara den opartiske och över allt självsvåldigt buller stående härskaren som enar och regerar till folkets fromma. Som stöd för denna syn kunde kungen anföra både historiska exempel och samtida filosofiska och statsrättsliga ideal som de lärdes av de franska fysiokraterna och anhängarna av den upplysta despotin.

Under frihetstiden, när monarkens politiska roll hade varit kraftigt beskurten till rådets och ständernas fördel, hade ständerna för sina egna ändamål gjort anspråk på rikets historia och kulturskatter. Det var inte nödvändigtvis endast kungahuset som hade rätt att göra bruk av den symbolik och de anor som historiens visthusbod innehöll.⁵ Vid frihetstidens slut kom också andra grupper att finna ärevördiga traditioner och argument för en samtida politisk debatt i historien. I den allt häftigare konflikten mellan de frälse och ofrälse stånden under 1760-talet fann t.ex. de ofrälse en egen bakgrund att åberopa hos de fria och starka svenska odalbönderna.⁶ Detta var självfallet inte i Gustaf III:s intresse. Bruket att genom antikvariska och historiska studier, också mycket fantasifullda, hävda det svenska rikets långa anor – till den gotiska ön Scandza och Paradiset – som hade stått 1600-talets svenska kungamakt nära och som i viss mån levde kvar under 1700-talet i litet mera rationaliserad form, representerade inte heller egentligen det som Gustaf III sökte i historien. För honom bestod historien i första hand av exempel som hävdade den starka kungamaktens fördelar och var ett medel att framhålla just Gustaf III:s förträffliga arv och dygder. Vad valde kungen, hans tidiga uppfostrare och hans senare rådgivare att i detta syfte plocka fram ur denna historiens visthusbod?

⁵ Merit Laine har t.ex. skildrat konkurrensen mellan kungahuset och den frihetstida makteliten angående Uppsala, Drottningholms och Stockholms slott. Se Laine, 'Kungliga slott som nationella byggnader under frihetstiden', *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, red. Åsa Karlsson och Bo Lindberg, *Opuscula Historica Upsalensia* 27 (Uppsala 2000).

⁶ Peter Hallberg, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792*, *Stockholm Studies in Politics* 92 (Stockholm 2003). Även dens., 'Den förlorade friheten. Historieskrivning och samhällskritik under sen frihetstid', *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm & Helsingfors 2003). Marie-Christine Skuncke, 'Den svenska demokratidebatten 1766–1772', Rut Boström Andersson (red.), *Ordets makt och tankens frihet. Om språket som maktfaktor. Humanistdagarna vid Uppsala universitet 1999* (Uppsala 1999).

Bibeln och arvet från de gamle

I egenskap av konung av Guds nåde, som smord och krönt i en utstuderad kröningsceremoni i Storkyrkan och rikssalen på Stockholms slott, hade Gustaf III relaterat sig själv och sitt kungadöme till en gammaltestamentlig kontext. Kungen hade själv gjort upp kröningsprogrammet i detalj. Ceremonin uttryckte en tydlig religiös uppfattning om kungadömet som följde en traditionell luthersk tolkning av kungarätten som baserades på det kungabegrepp som förmedlades i Första Samuelsboken. Då kungen trädde in i kyrkan hälsade biskopen i Linköping honom med Psaltarens ord: "Välsignad vare han, som kommer i Herrens namn". Ärkebiskopen smorde kungen med helig olja på bröstet, tinningarna och handlederna och satte kronan på hans huvud. I biskoparnas böner kallades Gustaf III Guds tjänare och Guds smorda.⁷

I kröningen upprepade Gustaf III en rituell handling som gick tillbaka till de gammaltestamentliga kungarna David och Samuel och skrev således in sig i den bibliska historien, *historia sacra*. Ceremonin kan av allt att döma inte endast ses som en upprepning av en traditionell, högtidlig form tömd på sitt egentliga innehåll, nämligen tanken att kungadömet var ett instrument för Guds handlande och kungamakten instiftad av den Allsmäktige. De bibliska referenserna, och framför allt alla paralleller mellan Sveriges folk och Israels folk, hörde ännu under 1700-talets slut till standardrepertoaren i kyrkliga sammanhang och i religiös litteratur. Någon sekularisering av det svenska rikets, folkets eller kungarnas roll i historien överlag kan man alltså inte hävda att hade skett. Allmaktens beskydd var fortfarande ett återkommande argument i både religiösa och politiska sammanhang.⁸ Bibelns profeter, kungar, lagstiftare och andra lämpliga exempelpersoner utgjorde däremot inte aktiva delar av just Gustaf III:s referensram i sekulära sammanhang. För en "upplyst härskare" vid 1700-talets slut var Bibeln inte en lika naturlig referenspunkt

⁷ Gunnar Granberg, *Gustav III – en upplysningskonungs tro och kyrkosyn*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 40 (Uppsala 1998), s. 231–236.

⁸ Pasi Ihalainen har visat hur opåverkade de svenska riksdagspredikningarna var av den sekularisering som redan påverkade denna typ av offentliga predikotexter i två andra protestantiska länder med återkommande riksdagar: England och Nederländerna. Se I h a l a i n e n, 'Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar', *Riksdag, kaffehus och predikstol*. Om begreppet det svenska Israel, se även N i l s E k e d a h l, 'Guds och Swea barn'. Religion och nationell identitet i 1700-talets Sverige', *Nationalism och nationell identitet*.

som hundra år tidigare. I politiska tal, teaterstycken, medaljer, dikt- eller konstverk framstår aldrig David, Moses, Salomo eller andra stora bibliska gestalter som föregångare eller paralleller till kungen av Sverige. Deras dygder, val och konflikter användes inte utanför en kyrklig kontext för att åskådliggöra den egna samtiden.⁹

Ett naturligt ställe för 1700-talets vältalare, författare och konstnärer att gå till i jakten på slående paralleller och exempel var däremot den klassiska historien, med antikens hjältar och bedrifter och dess rika värld av myter. Här hade man redan en gammal tradition från renässansen att falla tillbaka på, och Gustaf III hade i historieundervisningen först med Dalin och sedan med Klingenskierna studerat den klassiska historien med omsorg. Bruket av klassiska referenser finner vi exempel på också i den gustavianska litteraturen. Hos Carl Michael Bellman förekommer vid sidan av olika karaktärer från människolivets bakgårdar och gränder också klassiska mytologiska figurer som Neptunus, Venus, Bacchus och en hel mängd najader, sefirer, gracer och musor. Ett aldrig sinande antal ytterligare exempel står att finna hos tidens andra stora författarnamn och hos mindre namnkunniga tillfällighetspoeter.

Den antika historien kom, vid sidan av mytologin, till hjälp med sitt förråd av tappra hjältar och goda härskare när nya tidens poeter och konstnärer skulle hylla sina stormän och mecenater. T.ex. Alexander den store och kejsar Augustus var stora härskare som senare kungar kunde jämföras med och hyllas som. Exempelen på förebilder från det klassiska Rom är talrika i 1600- och 1700-talets Europa. Ludvig XIV, som Gustaf III beundrade och gärna – såsom många andra – imiterade, hyllades med allegorier och parallelliseringar som en hel rad klassiska gestalter, både mytologiska och verkliga. Apollon är den mest berömda av solkungens roller, men i målarkonst, skulpturer, medaljer, dikter och dramatiska verk framstod han inför betraktaren också som en ny Alexander, en Augustus, Konstantin, Justinianus (som stadfäste lagen), Teodosius (som slog ned arianernas kätterier – Ludvig XIV krossade det protestantiska kätteriet i sitt rike), Herkules, Perseus, Jason, Theseus, Cyrus, Fabius, Pompejus och Caesar.¹⁰

⁹ Granberg, s. 236–241, om kungabegreppet i predikningar av överhovpredikanterna C. M. Wrangel och O. Wallquist.

¹⁰ Peter Burke, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV* (Stockholm 1996, orig. på engelska 1992), s. 44, 47, 51, 131.

För 1700-talets härskare var den klassiska repertoaren ännu gångbar även om gräset mellan *les Anciens* och *les Modernes* hade avgjorts till de senares fördel. Den klassiska litteraturen, konsten och kulturen var inte längre överlägsen sina moderna motsvarigheter och det hade blivit lika fint att avbilda eller skildra hjältar från den moderna historien. Peter Burke har identifierat en förändring i Ludvig XIV:s självrepresentation som infaller under 1600-talets slut. Referenser till de romerska kejsarna Alexander och Augustus blev färre, och det konstnärliga programmet i Versailles inriktade sig i högre grad på kungens egna bedrifter än på klassiska och mytologiska gestalter. Som orsaker ser Burke en avmytologisering och demystifiering av världsbilden som börjar göra sig gällande under denna tid.¹¹ Det klassiska arvets betydelse var ändå inte utspelat efter detta. Konstnärer, arkitekter, medaljgravörer, skaldar och vältalare m.fl. har också efter *la querelle* återvänt till antiken för att finna användbara formspråk, berättelser, citat och tankar. I 1700-talets Ryssland hade den klassiska historien upptagits som en del av den politiska bildvärlden. Peter den store införde den västeuropeiska absolutismens bildprogram, tog den latinska titeln *imperator* och framställdes i olika sammanhang som kejsar Konstantins like, som en Caesar, en Odysseus, en Perseus, en Herkules.¹² Katarina den stora var ofta en *Minerva triumphant*, men hennes strävanden att reformera rysk lag och förvaltning föranledde också jämförelser med de antika lagstiftarna Lykurgos och Justinianus.¹³

Minerva var en återkommande identifikation för kejsarinnor, drottningar och furstinnor. Gustaf III:s mor, drottning Lovisa Ulrika, uppträdde också gärna som ”en Minerva för vår Nord”.¹⁴ Hennes son framställdes inte konsekvent som någon mytologisk gestalt, men framför allt i medaljmediet var romersk rustning och mytologiska allegorier en del av standardrekvisitan. Det klassiska persongalleriet bestod mera av mytologiska gestalter än av verkliga historiska personer. Någon gång kunde Gustaf III också avbildas som Apollon, som i Johan Tobias Sergels staty nedanför Slottsbacken i Stockholm. En av medaljerna över statsvälningen 1772 föreställer Zeus son Perseus

¹¹ Burke, s. 142–143.

¹² Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy I. from Peter the Great to the Death of Nicholas I* (Princeton, New Jersey 1995), s. 42–51, 63.

¹³ Wortman, s. 122–129.

¹⁴ Merit Laine, 'En Minerva för vår nord'. *Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Stockholm 1998).

Gustaf III som Herkules. Kungen, som är försedd med Herkules stridsklubba, besegrar oenighetens hydra på denna gravyr av J. F. Martin från år 1784.

(kungen) som räddar prinsessan Andromeda (Sverige) från Medusa (ständerväldet).¹⁵ Herkules som kämpar mot den lerneiska hydran utgjorde också en flitigt brukad bild av statsvälvningen. I en serie gravyrer från år 1784 över viktiga händelser under Gustaf III:s regeringstid av J. F. Martin framställs kungen på en bild som Herkules. I bildens rubrik identifieras hydran som den oenighet och anarki som rått i riket före statsvälvningen: "Gustave III armé de la massue d'Hercule écrase l'hydre de la discorde et de l'anarchie". Herkules som krossar hydran hade tidigare bl.a. förekommit på det sigill som Gustaf III hade låtit göra för den i juni 1776 instiftade Vasa hovrätt. Två månader senare prydde samma bild kungens sköld vid tornerspelet på

¹⁵ Mikael Alm, *Kungors ord i elfte timmen. Det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002), s. 178–179.

Ekolsund. Devisen löd ”facta labore via est”, vägen är banad genom mycket arbete.¹⁶ I sig representerar Gustaf III:s tornerspel och karuseller – ett slags blandning av utomhusteater, tornerspel och hovfest – en speciell blandning av allmäneuropeisk medeltid och renässans, udda götiska inslag och klassiska deviser, sammansmält i en obestämd mytologisk riddartid utan tydlig koppling till historisk tid eller plats.

Hos Gustaf III själv, i hans litterära och politiska referensvärld, förekommer den klassiska mytologin i någon mån i den operarepertoar som han var med om att skapa för den nygrundade svenska musikdramatiska scenen. I den första svenska operan, *Thetis och Pelée* uppförd i januari 1773, skapade Gustaf III med sin medarbetare Johan Wellander, en berättelse om den goda och den onda fursten som var placerad i mytologins värld. Operan var en bearbetning av en *tragédie lyrique* av Fontenelle från år 1689. Gustaf III och Wellander har kompletterat den ursprungliga kärlekshistorien om havsgudinnan Thetis och hennes tre kärlekstörstande friare Jupiter, Neptunus och Peleus med ett moralisk-politiskt stråk som handlar om härskardygder. Jupiter är tyrannen och Neptunus är den gode fursten som befriar sin rival Pelée (med namnet i fransk språkdräkt) och avstår från sin egen obesvarade kärlek till havsgudinnan Thetis. Marie-Christine Skuncke, som i *Svenska operans födelse* (1998) har skrivit om stycket, konstaterar att det säkert har funnits en underförstådd parallell mellan den humane befriaren Neptunus och den milde kung Gustaf.¹⁷ Befrielse temat återkom ofta hos Gustaf III efter att han i augusti 1772 – ett halvt år före premiären för *Thetis och Pelée* – hade befriat Sverige från ständerväldets tyranni och självsväld, som den officiella versionen löd.

Gustaf III:s egna pjäser kom ändå inte i första hand att anspela på den klassiska historien och det var inte heller antikens berättelser med dess stormän – som kungen genom sin historiska, retoriska och politiska utbildning

¹⁶ Henrika Tandelfelt, *Gustaf III, lagen och rätten. Kungaroll, ceremoniel och retorik vid inrättandet av Vasa hovrätt*, opublicerad licentiatavhandling i historia, Helsingfors universitet 2000, s. 135–137. Om tornerspelet, se ytterligare Lena Rangström, ’De gustavianska riddarspelen. Gustav III – den allra siste riddaren’ och ’Riddarnas utrustning’ i L. Rangström (red.), *Riddarleik och tornerspel. Sverige – Europa* (Stockholm 1992).

¹⁷ Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikdramatik* (Stockholm 1998), s. 61–72, om befriaren Neptunus s. 68.

kände väl – som utgjorde den centrala historiska parallellberättelsen om honom själv. I kungens tal vid riksdagarnas inledande och avslutande – viktiga återkommande politiska tal – är det aldrig tal om klassiska exempel. Här måste publiken, som bestod av fyraständriksdagens alla representanter, ha påverkat valet av retorisk utsmyckning. Men inte heller då kungen höll stora politiska tal inför en mera bildad krets, t.ex. i samband med instiftandet av Vasa hovrätt, använde han sig av en klassisk referensvärld.¹⁸ Gustaf III profilerade sig ju liksom sin kusin och granne Katarina II som en reformerande och lagstiftande, upplyst kung, men varken han eller någon annan jämför honom med Lykurgos eller Justinianus, medan detta hörde till den historiska färgsättningen runt kejsarinnan.

Les modernes

Den klassiska historien utövade inte en total hegemoni över det historiska persongalleriet i Europa. Ludvig XIV hade förutom med klassiska gestalter jämförts också med tidigare franska hjältekonungar, Klodvig, Karl den store och Henrik IV. Det är uppenbart att antikens galleri av tappra hjältar och goda kungar senast under 1700-talet har fått den moderna och inhemska historien som en jämbördig partner. De moderna hjältarna måste inte längre per definition vara underlägsna sina klassiska motsvarigheter, vilket kom att påverka de politiska allegorierna och personifikationerna.

Också i Ryssland användes gestalter ur den inhemska historien under 1700-talet i politiska och retoriska syften. Den helgonförklarade Alexander Nevskij hade redan under Peter den stores tid lyfts upp som en symbol för den furstliga fromheten. Det nygrundade S:t Petersburg placerades under Alexanders beskydd, ett Nevskij-kloster grundades i staden år 1713 och tio år senare fördes relikerna efter helgonet till detta kloster. Alexander Nevskijs helgondag flyttades till årsdagen för freden i Nystad 1721, vilket på ett önskvärt sätt påminde om likheten mellan Alexander Nevskij, som bl.a. hade besegrat svenskarna vid Nevan år 1240, och Peter den store som hade besegrat dem vid Poltava. År 1725 instiftades Alexander Nevskij-orden av Katarina I.¹⁹

¹⁸ Tandefelt, *Gustaf III, lagen och rätten* och Henrika Tandefelt, 'Vasa hovrätt, kungen och lagen', *Historisk tidskrift* (Sverige) 4/2000.

¹⁹ Wortman, s. 62

Bland de stora gestalterna och kungarna i Europas moderna historia hörde Henrik IV av Frankrike till Gustaf III:s stora förebilder. Voltaires epos *La Henriade* (1728), Henriaden, var ett av hans favoritverk. Voltaire hyllade i verket den franske kungen som en symbol för religiös tolerans och som en skapare av endräkt och försoning efter år av inbördeskrig. Temat med den enande och försonande monarken skulle återkomma i flera sammanhang också hos Gustaf III, med statsvälvningen som ett huvudnummer under hans egen regeringstid. År 1757, elva år gammal, skrev prins Gustaf en oavslutad tragedi över Henrik IV:s död i vilken kungen är ädel, storsint och from, men förblindad av sin passion för den förrädiska markisinnan de Verneuil.²⁰

Om man betraktar Gustaf III:s dramatiska produktion från vuxen ålder, hans politiska tal, monument och byggnadsprojekt kan man konstatera att Henrik IV eller andra moderna europeiska gestalter inte används som historiska exempel ägnade att framhäva eller belysa Gustaf III:s roll, betydelse eller mission som kung. Däremot finner man ständigt och återkommande hjältar och stora personligheter från den svenska historien. Gustaf III presenterar sig själv som ett led i den moderna svenska statens historia ofta med början hos Gustaf Vasa. Gustaf II Adolf hade i samband med sin kröning uppträtt som den gotiske kung Berik, som enligt den romersk-gotiske historieskrivaren Jordanes i en text från 500-talet hade lämnat ön Scandza för att lägga det övriga Europa under sig och krossa Rom. Till trettioåriga kriget manade han sina mannar med gotiska referenser.²¹ När Gustaf III knappa 150 år senare lämnade Stockholm för kriget mot Ryssland 1788–1790 skedde detta med markörer som sammanband händelsen med de stora föregångarnas, och framför allt med Gustaf II Adolfs, historia.²²

Ädla skuggor, vördade fäder

I sitt tal inför ständerna i rikssalen den 21 augusti 1772, två dagar efter det som samtiden kallade ”revolutionen” den 19 augusti, berättigade och

²⁰ Skuncke, s. 217, 222–223. Gustaf III:s exemplar av Henriaden, som finns på Kungliga biblioteket i Stockholm, är enligt Marie-Christine Skuncke ”sönderälskat” med trasig och sliten pärm. *Ibid.*, s. 217.

²¹ Johan Nordström, *De yverbornes ö. Sextonhundratalsstudier* (Stockholm 1934), Ingmar Stenroth, *Myten om goterna. Från antiken till romantiken* (Stockholm 2002).

²² Se t.ex. Mikael Alm, ’Bilderna av kriget. Från Puumala till Värälä i Gustav III:s medaljhistoria’, *Skärgårdsflottan. Uppbyggnad, militär användning och förankring i det svenska sambället 1700–1824*, red. Hans Norman (Lund 2000), s. 273.

monumentaliserade Gustaf III sitt handlande genom att åberopa historiska exempel. Efter att ha beskrivit den anarki och det självsvåld som hade rått i landet under de gångna åren kom kungen till sin *coup d'État*:

I en sådan belägenhet, och då Riket, rätta friheten och säkerheten stodo i största fara, för att ej tala om mitt lif, har jag ej funnit annan utväg, än, näst den Högstes bistånd, gripa till de medel, som hulpit andra frimodiga folkslag, och fordom Sverige sjelf, under Gustaf Vasas fana, ifrån ett olidligt välde och förtryck. Gud har välsignat mitt verk, och jag har sett på en gång upplifvas i mitt folks sinnen det nit för fäderneslandet, som fordom brunnit, i Engelbrekts och Gustaf Eriksons hjertan; allt har lupit lyckligen af, och jag har frälsat mig och Riket, utan en enda medborgares förfång.²³

I stycket ges en rad argument som talar för det rättmätiga i statsvälvningen. Att ta över makten med våld var inte heller på 1700-talet nödvändigtvis accepterat i det statsrättsliga tänkandet eller i politisk praxis. Ryssland, Preussen och Danmark hade ställt sig som garanter för det frihetstida statsskicket. Också bland dem som förespråkade en kraftig ändring av 1721 års regeringsform fanns det krafter som menade att detta endast borde få ske genom riksdagsbeslut. Nu hade dock Gustaf III tagit till vapen med hjälp av en växande krets rojalistiska stödtrupper i Stockholm, Skåne och södra Finland. Hur försvarar han sitt agerande? Fyra argument är sammanflätade i varandra: Guds bistånd, historiens exempel, folkets upplivade fosterlandskärlek och det faktum att inget liv offrats.

De två första argumenten är, som jag ser det, de viktigaste. Det var fortfarande viktigt att ha ”den högstes bistånd” för sitt agerande, det var centralt att genast slå fast det faktum. Mera konkret legitimerar kungen sitt handlande genom att hänvisa till att samma ”medel” i historien har brukats av andra goda krafter och med gott resultat. Han hänvisar litet löst till ”andra frimodiga folkslag”, men speciellt till rikets eget förflutna, till de svenska frihetskämparna Gustaf Eriksson och Engelbrekt Engelbrektsson som var bekanta för hela publiken, bestående av allt från bönder till grevar. Om man ville olagligförklara Gustaf III:s tilltag måste man dessutom beskriva Gustaf Vasa och Engelbrekt som lagbrytare och landsförrädare. Det finns alltså omständigheter då ett maktövertagande med ickekonstitutionella medel är berättigat och till och med nödvändigt, lyder budskapet. Efter att på så sätt ha etablerat ett stöd hos allmakten, i historien och hos sitt upplivade folk

²³ Gustaf III, ”Tal till Rikets Ständer på Riksalen, den 21 Augusti 1772”, *Konung Gustaf III:s skrifter i politiska och vittra ämnen; tillika med dess brefväxling* I, utg. av Johan Gabriel Oxenstierna (Stockholm 1806), s. 91–92.

övergår kungen i sitt tal till att berätta vad han har att erbjuda ständerna, nämligen äkta frihet och lag. Därefter blev det omröstning om huruvida den nya regeringsformen, skriven av Gustaf III och Carl Fredrik Scheffer, skulle godkännas. Den godkändes.

Det kungen gjorde var alltså att finna argument för handlingens laglighet, rättvisa, genomförbarhet och konsekvenser genom att anföra känsloladdade paralleller till två bekanta och aktade gestalter i den egna historien. Man får anta att den egna historiens stora gestalter var ägnade att väcka starkare känslor i rikssalen än någon fransk eller klassisk exempelfurste. Det fanns ytterligare en viktig skillnad mellan bruket av den klassiska historiens exempel-skatt (eller den europeiska historien) och bruket av den moderna, nationella historien, förfädernas minne och maning. Medan den förra endast kunde användas som ett retoriskt medel att påtala, behandla och hylla vissa dygder, hjältedåd och ideal, eller som ovan liksom en prognos visa på hur det kan gå i olika situationer, framhävde alla hänvisningar till de svenska Vasakungarna och den svenska historien ett direkt arv från släktled till släktled. Trots att han var av ätten Holstein-Gottorp, härstammade Gustaf III både på fädernet och på mödernet från Gustaf Vasa.²⁴ Hans legitimitet, dygd och ära kunde konkret garanteras av blodsband och arv. Vasablodet flöt i hans ådror, som det så ofta påpekades t.ex. i den krigsdiktning som skapades under det svensk-ryska kriget 1788–1790.

I Carl Gustaf Leopolds dikt *Öfver Segren vid Hogland 1788* apostroferas kungen med orden "O GUSTAF ADOLPHS blod! O Fosterlandets Far!" (strof 1), vilket profilerade Gustaf III både som en efterträdare till den store Gustaf Adolf och som en de romerska kejsarnas like. *Pater patriae*, fosterlandets far, var ju en romersk hederstitel för kejsaren, och ett hedersepitet som Peter den store också anammade för de ryska kejsarna. Leopolds dikt fortsätter dock på Vasaspåret och riktar sig med övermodiga ord till fienden, personifierad i kejsarinnan Katarina II. Gustaf III och hans två bröder har genom sin börd en styrka som är svår att övervinna: "Var viss att Wasa-blod, som än med lifvet sprider, / I trenne Hjeltars bröst, ett evigt namns begär" (strof 3). "Så hör det Vasar till att verdens häpnad göra", konstaterar Leopold i strof 7, "Så lyfte GUSTAFS [Gustaf II Adolfs] arm, i blomman af des vår, / Med tretti lagrars bädd, från Tillys vita hår, / Den helgd af *Segrens Son*, han trodt i graf-

²⁴ Skuncke, s. 10.

ven föra, / Det namn af *Härars skräck*, han sökt i sexti år!”²⁵ Då undersåtarna manades till krig kunde man också kittla deras ärelystnad genom att be dem efterlikna sina tappra förfäder, sina ”ädla skuggor och vördade fäder”, som Gustaf III och Johan Henrik Kellgren hade formulerat saken i operan *Gustaf Wasa* år 1786.

De tre gustaverna

Gustaverna i den svenska historien hade en alldeles speciell betydelse för Gustaf III. Han var den tredje gustaven, efterträdare till Gustaf I (Vasa) och Gustaf II Adolf. Denna kontinuitet markerades också av att hans äldsta son, kronprinsen, gavs namnet Gustaf Adolf. Det här var inget som Gustaf III hittade på själv, vilket Marie-Christine Skuncke och Sven Delblanc har visat, utan idén härstammade från hans barndom och uppfostran, och fullbordades sedan under hans egen regeringstid. Redan Adolf Fredrik hade strävat efter att legitimera den nya dynasti han kom att introducera i Sverige genom att betona dess anknytning till Vasaätten. I detta syfte satsade Gustaf III:s far på restaurering av Uppsala slott som hade uppförts av Gustaf Vasa, men som på 1740-talet närmast var en ruin.²⁶

Att år 1746 döpa kronprinsen till Gustaf var ett led i samma projekt. Tanken på den tredje gustaven som en direkt arvtagare till de två tidigare gustaverna uttrycktes bl.a. av Carl Gustaf Tessin i en dikt från 1740-talet: ”Deux GUSTAVES cheris ont regné dans le Nord, L’Amour de leurs Sujets, l’honneur du Diademe, A qui le prix est dû, le monde est peu d’accord: Dieu, pour en decider, nous donne le troisieme”; ungefär: Två gustaver har regerat i Norden, älskade av sina undersåtar, en ära för kronan. Vem som har varit den mest älskade finns ingen enighet om. För att lösa frågan ger Gud oss den tredje gustaven. Kronprins Gustaf skulle alltså inte endast motsvara sina förfäder, utan också överglänsa dem. Olof Celsius dedicerade sin *Konung Gustaf Den Förstes Historia* (1746) till den lille prinsen och skrev att han ”uti sin Stamfars Historie” skulle ”läsa de gerningar, för hwilkas utöfwande, han hos sig sjelf” skulle finna ”en medfödd böjelse”.²⁷

²⁵ T a n d e f e l t, *Husets heder, värn och sänja*, 38–52. Gustaf II Adolf hade 1631 vid Breitenfeld besegrat den kejsrerliga hären under ledning av den legendariska fältherren J. T. Tilly. De kursiverade epiteten ”segrans son” och ”härars skräck” kan med sannolikhet vara ekon av klassiska texter, för samtiden bekanta stående epitet.

²⁶ L a i n e, ’Kungliga slott...’.

²⁷ S k u n c k e, s. 72–75 (Tessin), 79 (Celsius).

Tankarna går till Ludvig XIV som också han identifierades med sina föregångare med samma namn på franska tronen. Speciellt viktig var Ludvig (XI) den helige, kung 1226–1270. Firandet av Ludvig den heliges dag blev allt viktigare under Ludvig XIV:s regeringstid med ceremonier som innehöll hyllande både av den ena och den andra Ludvig. I Versailles uppfördes ett kapell helgat till Ludvig den helige, utsmyckat med scener ur hans liv. Instiftandet av Saint-Louis-orden 1693 är en del av samma fenomen – jämför grundandet av Vasaorden år 1772. På åtminstone tre målningar av Ludvig den helige har den medeltida kungen lånat drag av sin sentida namne Ludvig XIV.²⁸ Om man går till Gustaf III:s samtida kan man peka på Katarina den stora, som i sin självrepresentation ofta framhävde sig som den andliga efterträdaren till Peter den store. *Petro primo, Catarina secunda* – till Peter den förste av Katarina den andra – löd ju t.ex. inskriptionen på latin (även på ryska) på den stora ryttarstaty som kejsarinnan beställde av Etienne Falconet och som avtäcktes den 7 augusti 1782. Statskuppen den 28 juni 1762 ledde hon klädd i det petrinska Preobrazjenska gardets uniform som hon skulle komma att använda också senare.²⁹

En annan av Gustaf III:s samtida som har påverkat den svenske kungen är hans morbror Fredrik den store av Preussen. Fredrik den store skrev historieverk och samtidsanteckningar, bl.a. *Mémoires pour servir à l'histoire de la Maison de Brandebourg*, i vilken han gärna tecknade karaktärsstudier över sina föregångare. I sin brandenburgska historia beundrade Fredrik II bl.a. kurfurst Fredrik Vilhelm (1620–1688), *der grosse Kurfürst*, och beskrivningen av kurfursten i det brandenburgska husets historia var i hög grad en produkt av Fredrik II:s egna ideal och målsättningar.³⁰ Parallellerna till Gustaf III:s beundran av sina föregångare på tronen är påtagliga.

Det är den här moderna svenska historien som är den absolut viktigaste i Gustaf III:s självrepresentation eller självscensättning. Det var denna historia, och i första hand kontinuiteten från Gustaf den förste till den andra och tredje, och sedan den fjärde, som kungen såg som sin. Det var denna historia han ville att rikshistoriografen (1761) och sedermera riksheraldikern (1773) Anders Schönberg och rikshistoriografen (1784) Jonas Hallenberg

²⁸ Burke, s. 44–45, 129–131.

²⁹ Wortman, s. 110. Se även Karen Rasmussen, 'Catherine the Great and the Image of Peter I', *Slavic Review* 1/1978.

³⁰ Theodor Schieder, *Fredrick the Great*, red. och övers. av S. Berkeley & H. M. Scott (London & New York 2000), s. 236.

skulle skriva. Kungen understödde historikerna, men underkastade deras arbeten noggrann kontroll. Ett viktigt syfte för Gustaf III var att visa att han var en sann efterträdare till stora hjältar, men historikerns uppgift blev också att framställa historien så att de stora gustaverna kom att imitera Gustaf III i stället för tvärtom. Anders Schönberg var medveten om att hans uppgift var att visa ”sådan, som tjänade, at bestyrka värdet af Dess [kungens] Regerings-sätt och Regering”.³¹

Jonas Hallenberg uppmärksammades av Gustaf III då han arbetade med *Nyare allmänna historien ifrån början av sextonde århundradet*, som utkom i tre delar 1782–1785. Efter första bandet erhöll Hallenberg understöd av Gustaf III och år 1784 blev han rikshistoriograf med uppgift att fortsätta den rikshistoria som Olof Dalin fört fram till Karl IX:s död. Hallenbergs huvudverk blev hans *Svea rikets historia under Konung Gustaf Adolph den stores regering*, som utkom i fem band 1790–1796. Arbetet, som framställde det historiska förloppet år för år i en saklig och lidelsefri form, byggde på rikliga studier i ämbetsarkiven i Stockholm. Band fem tog slut vid år 1626. Som historieberättare har Hallenberg alltså inte påmint det minsta om Gustaf III eller hans läromästare, som Dalin och Voltaire, som mera satsade på berättandet och budskapet. Hans verk har dock sannolikt försett kungen med rika källor att ösa ur. År 1784 utgav han också källpublikationen *Handlingar till Konung Gustaf II Adolphs historia*.³²

Det var också i denna berättelse om sig själv och sina förfäder som Gustaf III inlemmade statyer och minnesplatser som man uppförde för att bygga upp ett ståtligt rike och en representativ huvudstad, och för undersåtarnas moraliska uppbyggelse. Det offentliga rummet var en scen för medborgarnas uppfostran. Abstrakta dygder och historiska förebilder huggna i sten och hyllade i inskriptioner skulle fostra betraktaren.³³ I vissa statyer är det klassiska formspråket och stoffet mera framstädande, som i Augustin Ehrensvärds gravmonument eller i Johan Tobias Sergels staty över Gustaf III där kungen är framställd som en Apollo di Belvedere. Också andra svenska kungar och stormän, som Sten Sture d.ä., Erik XIV och Johan III, hyllades med min-

³¹ Delblanc, s. 143.

³² Bengt Hildebrand, 'Hallenberg, Jonas', *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1969–1971), s. 22–23.

³³ Jfr Rainer Knäpas, 'Inskriptionerna på Sveaborg och 1700-talets idévärld', Magdalena af Hällström & Minna Sarantola-Weiss (red.), *Sveaborg – samtiden och eftervärlden*, Bidrag till Sveaborgs historia VI (Helsingfors 1998).

nesmärken och gravvårdar. Hyllningen av Gustaf Vasa och Gustaf II Adolf i form av statyer i Stockholm profilerade dock dessa kungars betydelse på ett tydligt sätt.

År 1782 färdigställde Sergel en staty föreställande Gustaf II Adolf som bekransas av den fyraåriga kronprinsen som ju också han hette Gustaf Adolf. Torget utanför operan i Stockholm planerades som en monumental inramning för L'Archevêques ryttarstaty av Gustaf II Adolf, uppförd 1779. Inför avtäckandet av Gustaf Vasas staty utanför Riddarhuset i Stockholm den 23 juni 1774 planerade kungen en raffinerad ceremoni med morgonbön, parader, tal, avtäckning, kanonsalut, fanfarer, musik och dansande dalkarlar. Kungen beskrev sina planer i ett brev till Carl Fredrik Scheffer och skisserade t.o.m. upp det tal som skulle hållas till en publik bestående av hovet, främmande sändebud, riksråden med fruar, stadens magistrat och borgerskap med fruar. Talet skulle vara enkelt och känsloladdat och fokusera på befrielsen från det främmande oket, unionsmonarkernas tyranni – ett ämne som anslöt sig till Gustaf III:s egen gärning som kung. Därefter skulle talaren beröra dalkarlarnas patriotism, trohet och tapperhet och låta de deltagande dalkarlarna känna sig delaktiga av Gustaf Vasas ära. Den valda dagen var årsdagen för Gustaf Vasas intåg i huvudstaden och för Adolf Fredriks uppstigande på tronen. Statyn som ursprungligen hade planerats av Ridderskapet och adeln som en hyllning till rikets första stånd, som även bekostade uppförandet, skulle genom en rojalistisk fest inlemmas i det kungliga historiprogrammet. Den planerade festen förblev dock endast en plan, och statyn avtäcktes utan desto mera program. Den ständigt planerande kungen kunde inte förverkliga alla sina projekt, och denna fest hade sannolikt krävt för mycket resurser och arrangemang för att kunna genomföras i verkligheten.³⁴

Gustaf III:s engagemang för upprustandet av det gamla Gripsholms slott kan även det lätt ses som en del i det gustavianska projektet. Gripsholms slott, som hade fått sitt namn av Bo Jonsson Grip som hade uppfört ett slott på stället på 1300-talet, uppfördes under Gustaf Vasa. Gustaf III vistades med sitt hov på slottet under flera repriser. Gripsholm nyinreddes på 1770- och 1780-talen då även en ny kavaljersflygel byggdes för att hovet skulle kunna bo bekvämt på slottet. På Gripsholm fanns ett "contemporainegalleri" över Gustaf Vasa och hans samtida regenter, vilket hade inretts av Karl XI. Gustaf III lät göra en motsvarighet med porträtt av honom själv och

³⁴ Delblanc, s. 157–166.

*En följd av Gustaver.
Teckning av J. T. Sergel
föreställande Gustaf III
visande Gustaf II Adolfs
byst för sin son, den bli-
vande Gustaf IV Adolf.*

hans samtida i den s.k. Vita salongen. I slottet inreddes även en Vasasal, och alla tänkbara inventarier från tidigare svenska kungars tid togs fram. I Gustaf III:s sängkammare placerades en stol som senare i bouppteckningen sades ha tillhört och brukats av Gustaf Vasas.³⁵

Det är i många olika sammanhang man finner referenser till Vasakonungarna och framför allt gustaverna. Fädernas exempel dominerade många av de offentliga projekt som kungen föranstaltade. Den av kungen planerade nationella svenska dräkten, som introducerades år 1778, bar starka drag av historicitet och Gustaf Adolf-tid. När kungen grundade en fjärde hovrätt i riket var det i staden Vasa i Österbotten och med återkommande referenser

³⁵ Gunnar Mascoll Silfverstolpe, 'Möbelsamlingen på Gripsholm', Åke Setterwall, 'Gripsholms slotts byggnadshistoria under Gustav III:s regering', Sixten Strömbom, 'Porträttsamlingen på Gripsholm' och Beth Hennings 'Gustav III:s hovliv på Gripsholm', i *Gripsholm. Slottet och dess samlingar 1537–1937*, red. Sixten Strömbom (Stockholm 1937).

till Gustaf II Adolf, grundare av Svea och Åbo hovrätter.³⁶ Vid kröningen hade en annan institution med Vasanamnet grundats, nämligen Vasaorden, en förtjänstorden som skulle förlänas för bedrifter inom jordbruk och andra näringar. Hela statsvälningen och införandet av den nya regeringsformen den 21 augusti 1772 sågs som en återgång till ett idealiskt styrelseskick som hade rått före införandet av enväldet och specifikt under Gustaf II Adolf.³⁷

I brev till kavaljerer och ämbetsmän dyker gustaverna upp. I ett brev från Neapel i februari 1784 till riksdrotsen greve Carl Axel Wachtmeister, med vilken kungen diskuterade juridiska avgöranden, skriver Gustaf III om hur upproriska bönder skall behandlas. ”Jag straffar alltid ogerna”, skriver kungen, ”men för att straffa sällan, bör straffet injaga skräck, då man är tvungen det utöva. K. Gustaf (säger Gustaf Adolph) Konung Gustaf lät straffet komma till få och skrällen till alla.”³⁸ Samma uttryck, attribuerat till Gustaf II Adolf, använde kungen sex år senare i en befallning till regeringen om de förrådiska Anjalaofficerarnas öde: ”Efter noga öfvervägande finner jag nödvändigt att statuera exempel på de brottslige af Anjala-förbundet; men som Gustaf Adolphs ord lyda, låta straffet komma till få, men skrällen till alla.”³⁹

Som vi sett i Gustaf III:s planer för fest vid invigningen av statyn av Gustaf Vasa hörde dalkarlarna till det historiska program som anslöt sig till upplivandet av arvet efter Vasaättens stamfader. Dalkarlarna som hade bidragit till Gustaf Erikssons seger mot det danska tyranniet, som man såg det, kom att representera ett ideal av tapperhet och framför allt oförstörd undersåttlig kärlek till fäderneslandet. Som kronprins hade Gustaf III under en resa i Bergslagen besökt ett minnesmärke över Gustaf Vasas vistelse i Dalarna, i den s.k. Ornässtugan där kamreraren vid Stora Kopparbergs gruva Jakob

³⁶ Tandelfelt, 'Vasa hovrätt, kungen och lagen'.

³⁷ Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*, Svenska akademins handlingar från år 1986 I (Stockholm 1986), s. 52. Regeringsformen 1772, § 39, stadfäste att alla från 1680 till 1772 som grundlag ansedda stadgar genom den nya regeringsformen skulle anses vara avskaffade och förkastade. Det var mycket viktigt för Gustaf III att tydligt ta avstånd från enväldesbegreppet som under hela frihetstiden hade setts som den största fienden för riket. Detta avståndstagande påpekades ytterligare i regeringsformens avslutande ord som proklamerade att ”Vi förklare härmed å nyo Oss hafva then största afsky för thet Konungsliga Enväldet eller then så kallade Souverainiteten”.

³⁸ Gustaf III till C. A. Wachtmeister 21.2.1784, *Kon. Gustaf III:s bref till Riks-Drotsen Grefve Carl Axel Wachtmeister och Stats-Sekreteraren Ulric Gustaf Franc efter handskriffter på Trolle Ljunghy*, utg. av Gust. Andersson (Örebro 1860), s. 13.

³⁹ Gustaf III, ”Befallning till Regeringen”, 13.8.1790, *ibid.* s. 90.

Brandberg hade skapat ett Vasamuseum och samlat lokala traditioner om Gustaf Vasa i Dalarna. Där hade Brandberg bl.a. låtit ställa fram målade och med peruk försedda skulpturer i trä av Gustaf Eriksson och tre dalkarlar.⁴⁰ Under kriget 1788–1790, som under en kortare tid också fördes mellan Sverige och Danmark, blev dalkarlarna symboliskt speciellt betydelsefulla. I ett brev till Wachtmeister i september 1788, redan före det danska anfallet, skriver kungen under en värvningsresa i Dalarna: ”Jag har begivit mig hit [till Falun] att med min närvaro uppmuntra Dalkarlarna, som på visst sätt har genom en gammal häfd rätt till Rikets värn mot Danskarne, att upprätta en Corps, som jag skall skicka ner till Göteborgs försvar. Den tillgifvenhet och den beredvillighet Allmogen mig häruti visat, är ett säkert kännetecken af deras kärlek för fäderneslandet.”⁴¹ Redan i sina historiska skådespel från 1780-talets början hade Gustaf III idealiserat relationen mellan kung och folk som präglad av omedelbar kärlek och trohet. Under den kris som rådde hösten 1788 – med krig mot Ryssland samt en upprorisk officerskår och adel – kunde samma ideal och positioner ageras på krigsteatern. Gustaf III reste själv runt i socknarna i Dalarna, på samma sätt som Gustaf Vasa gjort 250 år tidigare.

Förfaderskulten var ett stående inslag i den panegyriska tillfällighetsdramatik och tillfällighetsdiktning som i form av divertissement och hyllningsdiker uppfördes under hovets festligheter. Gustaf III skrev därtill själv pjäser om sina företrädare. Pjäserna *Gustaf Adolfs ädelmod* och *Gustaf Adolf och Ebba Brahe* från åren 1782–1783, och den heroiska operan *Gustaf Wasa* från år 1786 behandlar olika kungliga dygder representerade av gustaverna. Gustaf II Adolf dök också upp i pjäser som *Helmfelt* (1783) och *Siri Brahe och Johan Gyllenstierna* (1788). Som redan O s c a r L e v e r t i n påvisat byggde kungens historiska skådespel inte på verkliga händelser i någon högre grad. Gustaf III plockade något rykte, en anekdot, en tradition om de historiska personerna som han sedan utvecklade fritt, gärna i kombination med franska

⁴⁰ U l l a E h r e n s v ä r d, 'Ornässtugan och kungsladorna i Isala och Rankhyttan'. *Byggnadsstyrelsen och dess föregångare* (Stockholm 1968), J o s e f S a n d s t r ö m, 'Ornässtugan och dess inventarier 1725–1759', *Fataburen* 1910, H e n r i k a T a n d e f e l t, 'Prins Gustafs resa i Bergslagen år 1768. Kronprinsen som politisk aktör under frihetstidens slut', *Riksdag, kaffehus och predikstol*.

⁴¹ Gustaf III till C. A. Wachtmeister 18.9.1788, *ibid.*, s. 30. Om Gustaf III:s besök i Dalarna som kronprins och kung, se L e n a R a n g s t r ö m, *Kläder för tid och evighet. Gustaf III sedd genom sina dräkter* (Stockholm 1997), s. 77–82, och L ö n n r o t h, s. 185–186.

skådespel av Voltaire och andra.⁴² Pjäserna ger en snabb introduktion till den värld av dygder – kungliga och undersåtliga – som Gustaf III odlade. Kärlek till fäderneslandet, ära, tapperhet, rättvisa och mildhet kännetecknade en god kung. Folkets kärlek var hans största belöning. Trohet, lojalitet och kärlek kännetecknade den goda undersåten. Ära och mod tillkom också en adelsman och soldat.

Befrielse, enighet och ära

Vilka var då de specifika egenskaper, dygder och bedrifter hos Gustaf Vasas och Gustaf II Adolfs som Gustaf III var mån om att framhäva? Vad var det de representerade? Gustaf Vasas var i många fall befriaren. Han presenterades som Sveriges frälsare och räddare, som den som frigjorde riket från tyranniet representerat av den danska kronan och Kalmarunionen. Det är denna roll som framhävs i operan *Gustaf Wasa* skriven av Gustaf III i samarbete med Johan Henrik Kellgren, eller i det av kungen planerade talet vid invigningen av Gustaf Vasas statyn. I denna befriar- och till och med hämnarroll var kungen också den enande kraften i riket, den som binder undersåtarna med lojalitets- och kärleksband på samma sätt som Henrik IV i den franska kontexten kom att beskrivas som en enande kraft efter religionsstridigheter och splittring. I operan *Gustaf Wasa* skildras det sista dygnet av befrielsekampen mot Danmark, och i centrum står befriaren Gustaf Eriksson Vasas. Som i operan *Thetis och Pelée* med sitt klassiska stoff opererar kungen igen med paret Tyrannen och den Gode Fursten, personifierade i unionskungen Kristian II av Danmark och befriaren Gustaf Vasas. I en drömscen låter Gustaf III och Kellgren Gustaf Vasas blicka in i Odödlighetens tempel med den blivande kungens ärestod i fonden. En kör av genier sjunger: ”Dig, Gustaf, som ditt folk ur nöd och trälldom ledde, / vi resa denna ärestod. / Den frihet, som din dygd åt Svea folk beredde, / är ännu vårdad av ditt blod.”⁴³

För Gustaf III var denna frälsar- och befriarroll mycket viktig. Han menade att han själv hade frälst riket från ett yttre ok genom den statsvälvning han igångsatte den 19 augusti 1772 som ändade den s.k. frihetstiden, eller med Gustafs ord, ”den aristokratiska despotismen”. Under Anjalaupproret, nästan tjugo år senare under det ryska kriget 1788–1790, aktualiserades denna roll

⁴² Oscar Levertin, *Gustaf III som dramatisk författare* (Stockholm 1894). Om Gustaf Adolfs pjäserna, se även Lönnroth, s. 75–80.

⁴³ Marie-Christine Skuncke (red.), *Gustaf Wasa och andra skådespel från svenskt 1700-tal* (Lund 1994), s. 46.

som rikets frälsare och enare igen när kungen skulle gå till motattack mot de upproriska officerarna. Gustaf Vasas kamp för ett nationellt oberoende, kampen mot yttre ok, aktualiserades också i kriget mot Ryssland.

Rollen som den enande och sonande kungen blev än mer tydlig i Gustaf III:s bild av Gustaf II Adolf. Den andre gustaven var naturligtvis en central förebild och föregångare som tapper och framgångsrik krigarkung. Han var hjältekonungen, krigarkungen *par excellence*, vid sidan av Karl XII. Gustaf III:s skildringar av hjältekonungens segrar i Tyskland, i äreminnet över Lennart Torstensson, är värtaliga med ett högt tempo och ett uppskruvat känsloläge: ”Gustaf segrade, Tilly flydde, Tyskland upplyfte hufvudet, skakade sina fjettrar, och ansåg sig redan befriadt.” I krigarrollen sammanflätades dock en frälsaruppgift. Gustaf II Adolf var ”för Sverige en fader, för Tyskland en befriare”. Han var ”en ung prins, begåvad med alla kroppens och själens egenskaper, danad att frälsa riket”, ord som Gustaf III säkert hoppades att en dag skulle yttras om honom själv. Genom sitt mod hade Gustaf II Adolf frälst det protestantiska Tyskland och frälst Sverige från ett yttre hot, och genom mildhet och rättrådighet hade han frälst sitt rike från den inre splittring som rådde.⁴⁴ Vid sidan av sin krigiska, expansiva sida hade Gustaf II Adolf också en annan. Gustaf II Adolf var också viktig som grundläggare av den svenska stormakten som man så krampaktigt ville hålla vid liv under 1700-talet. Det var ju under hans tid som viktiga steg togs i skapandet av en stark och organiserad centralmakt i Sverige, i en inre expansion. I sitt tal vid instiftandet av hovrätten i Vasa år 1776 poängterade Gustaf III att han endast fullbordade det som hans stora föregångare Gustaf II Adolf hade inlett ca 150 år tidigare.⁴⁵

Tidlösa dygder och historisk legitimitet

I Gustaf III:s relation till historien finns egentligen både en tidlös och en tidsmedveten dimension. Å ena sidan är stora mäns ära och dygd eviga och evigt desamma och utan förankring i någon speciell tid. När Ludvig XIV parallelliseras med Ludvig den helige eller Alexander den store och när Gustaf III parallelliseras med Gustaf Vasa eller Gustaf II Adolf är det samma tidlösa ära de representerar. Det fungerar på samma sätt åt andra hållet, med

⁴⁴ Gustaf III, 'Äreminne öfver Riksrådet och Fältmarskalken Lennart Torstenson, Grefve till Ortala', *Gustaf III:s samlade skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brevväxling* 1, citat s. 30, 35, 42. Se även L ö n n r o t h, s. 51.

⁴⁵ T a n d e f e l t, 'Vasa hovrätt, kungen och lagen'.

de negativa exemplen. Ärelösheten är också evigt värd att fördömas. På så sätt fanns det inte ett brott mellan historisk tid och samtidens tid, eller med framtiden. Historien var inte enbart en intressant framställning av hur folk har tänkt, känt och agerat i det förflutna, utan de val, strider och hjältedåd som hade gjorts hundra, femundra eller tusen år tidigare var jämförbara med samtidens levda liv. Framtiden var inte heller oförutsägbar på ett sätt som den skulle komma att bli några decennier senare. Man såg t.ex. statsvälvningen 1772 som en revolution i den traditionella meningen, som en återgång till en bättre ordning och en gyllene tid som rådde i det förflutna. Detta var självfallet delvis retoriskt och metaforiskt uttryckt, men statsvälvningen 1772 var definitivt inte en revolution i människornas sinnen i den moderna bemärkelsen att man upplevde att den skulle leda till något helt nytt och aldrig tidigare beskådat.⁴⁶ Den eftersträvansvärda gyllene tiden var i detta fall den goda ordning som hade upprättats i Sverige genom befrielse från yttre ok och genom inre samling först under Gustaf Vasa och efter Vasasönernas brödrastrider slutligen av Gustaf II Adolf.

Å andra sidan fanns det en kronologi som gick från Gustaf Vasa till Gustaf II Adolf och till Gustaf III, och i framtiden till Gustaf IV Adolf. Det fanns en riktning och ett ursprung i den egna historien som gav legitimitet och pondus åt Gustaf III och hans arvtagare. På samma sätt har t.ex. anspråk på att vara den rätta arvtagaren till Rom utgjort en mäktig retorisk figur och rättslig eller religiös faktor i europeisk historia som länge förklarade både det tyskromerska kejsardömet och den ryska ortodoxa kyrkans ställning i relation till omvärlden. Vasablodet gav Gustaf III rätt att härska och det garanterade hans goda egenskaper som kung. Han strävade efter att likna föregångarna, men betonade också att de skulle utmålas med drag som påminde om honom själv och hans situation.

Den klassiska retoriken lärde hur historiska exempel kunde användas slagkraftigt för att skapa en övertygande argumentation. Det historiska stoffet kunde både ge logiska sakargument och skapa starka känslor: skräck, förtvivlan, ilska, glädje, hopp och förtröstan. Gustaf III använde historien på båda sätten, men ofta med betoning på det känslöväckande, *pathos*. Han var övertygad om att människor var lättare att övertala med känslor än med

⁴⁶ Hallberg, *Ages of Liberty*, s. 245—252. Jfr Koselleck, 'Den nya tidens revolutionsbegrepp' och 'Förgången framtid vid den nya tidens början i *Erfarenhet, tid och historia*.

sakliga argument. I många sammanhang måste den svenska historiens stora män ha varit de exempel som talade till de flesta. De klassiska gestalterna ur antikens historia var inte nödvändigtvis lika bekanta för de lägre stånden. Inför prästeståndet var det eventuellt mera lämpligt att hålla sig till Bibeln och den egna historien samt utelämna främmande och inte sällan promiskuösa mytologiska figurer.

Sven Delblanc har kallat Gustaf III:s historieintresse för en blandning av naivt och uppriktigt svärmeri inför det förflutna samt politisk beräkning.⁴⁷ Historiens exempel utgjorde en viktig del av kungens uppfostran och utbildning till rollen som kung. Det var bl.a. genom att diskutera historiska gestalter som han som kronprins hade lärt sig att fundera på hur en kung bör regera och det är uppenbart att han också senare hade en nära relation till sina historiska förebilder. Gustaf III var dock en intelligent politiker, en begåvad talare och skicklig regissör, både på teaterscenen och i verkligheten. Han kände väl det historiska exemplet, både som rationellt argument och som medel att skaka om själen, att röra och beröra åhörarna.

Kungen kom under sin regeringstid att lägga stor vikt och omsorg vid skapandet av värdiga publika miljöer som skulle forma medborgarnas tänkande. Monument, byggnader och stadsplaner skulle uttrycka en högre idé som också samverkade med de ceremonier, processioner eller fester med tillhörande tal, dräkter och föremål som uppfördes t.ex. vid öppnande och avslutande av riksdagar, vid firandet av kungliga födelsedagar, dop, bröllop eller begravningar eller i samband med högtidlighållandet av krigssegtrar etc. När Augustin Ehrensvärd på kungens initiativ skulle begravas på Sveaborg – ”Omgifven af Sina Verk Sveaborgs Fästning Armeens Flotta” – placerades gravvården på Vargön på Stora Borggården, på en plats som vid sidan av Kungsporten utgjorde ett centrum för det ceremoniella livet på Sveaborg under denna tid, omgärdad av fästningens administrativa kärna.⁴⁸ Monumentet med dess patriotiska budskap och den monumentala miljön skulle bilda en lämplig fond för vardagliga och ceremoniella handlingar. Betydelsen av det offentliga rummet betonas av att inga publika byggnader, varken kyrkliga eller världsliga, under Gustaf III:s tid fick byggas utan att

⁴⁷ Delblanc, s. 162.

⁴⁸ Seija Linnamäki, 'Augustin Ehrensvärds gravvård – dess skeden och symbolik', *Sveaborg – samtiden och eftervärlden*, s. 64, 69–70. Citatet är som känt en del av inskriptionen på Ehrensvärds grav.

ritningarna hade godkänts av överintendenten och kungen; alla publika inskriptioner skulle utformas eller godkännas av Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och kungen. Kungens engagemang i uppförandet av statyer och monument över sina föregångare skall ses i detta sammanhang, som en del i ett aktivt skapande av en publik scen och värdig inramning för odlande av medborgerlig dygd, patriotism och lojalitet under kungligt beskydd.

Reception och eftermäle

Frågor som gäller reception och publikens eller omvärldens reaktioner är alltid svåra att bedöma. Reaktioner som redovisas i samtida tidningspress eller dagböcker, brev och memoarer kan ge en fingervisning, men påverkas också av författarens syften. När Anders Schönberg i ett brev år 1768 skriver att menigheten i Gävle grät av rörelse och devotion då de såg den dåvarande kronprinsen delta i gudstjänsten, eller då *Fablu Weckoblad* år 1788, under brinnande krig, berättar att kungen i staden ackompanjerats av ”frögdeskri och tårar”, är det svårt att avgöra vad som egentligen har skett och varför folket eventuellt har rörts till tårar.⁴⁹

De i pressen återkommande beskrivningarna av hur kungen och kungafamiljen har hyllats av trogna undersåtar i landsorten illustrerar främst den omfattning och spridning som det rojalistiska bild- och symbolprogrammet fick. Präster och ämbetsmän i alla delar av riket deltog i arbetet, och tidningspressen var ett expanderande medium som brukades för att sprida den rätta bilden av kungen, endräkten, friheten och Vasaätten. Det kungliga husorganet *Inrikes Tidningar* var av betydelse för traderandet av berättelser om kungen, men också den växande landsortspressen rapporterade om kungliga begivenheter. Men vad dessa människor som i dikt, tal, illuminationer m.m. förmedlat bilden av kungen själva trodde och ansåg är det svårare att komma på spåren.

Man kan anta att bilden av Vasaättlingen Gustaf som upprepar och överträffar sina förfäders dåd har gått hem i vissa kretsar och har uppfattats som lyckade eller alternativt skrattretande retoriska konstruktioner av andra, allt beroende på politisk ståndpunkt. Vid sidan av det faktum att oppositionella

⁴⁹ Schönberg till Adlerwald 22.9.1768, i *Anders Schönbergs bref till bergsrådet Adlerwald utgifna af Sam Kellin* (Stockholm 1920), s. 58–59. Även citerat i Tandelfelt, 'Prins Gustafs resa', s. 248. *Fablu Weckoblad* citeras i Rangström, *Kläder för tid och evighet*, s. 82.

och kungens anhängare har värderat iscensättningen av kung Gustaf III på olika sätt, har det säkerligen funnits skillnader i mottagandet som har berott på ståndstillhörighet och graden av lärdom och retorisk utbildning. Att man har förstätt betydelsen av berättelsen om den tredje gustaven för Gustaf III:s kungaroll och självscensättning är i alla fall tydligt. Det vittnar bl.a. förekomsten av niddikter som just tar fasta på denna retoriska figur för att parodiera och belacka kungen. En i flera avskrifter bevarad dikt om de tre gustaverna visar hur en jämförelse mellan de tre alltid avslöjar Gustaf III:s underlägsenhet. Dikten börjar med friheten och religionen:

Den 1ste Gustav har åt Sverige frihet gifwit.
Den 2dre har des glantz till största høyder drifwit.
Den 3die ett fritt folck under oket lagt
Och trähldoms Andan snart till högsta spedzen bragt.
Den 1sta infört har, hos oss en Guda lära.
Den 2dras död skall om hans tro ful[]t witne bära.
Den 3die har försökt från koyan up till Thron
Med mened giöra slut, på all slags religion.⁵⁰

Efter Gustaf IV Adolfs abdikation och det bernadotteska husets entré på den svenska dynastiska scenen försvann den omedelbara och politiska relevansen i berättelsen om de tre gustaverna. Gustaf IV Adolf hade döpt sin son till Gustaf, men snart blev hela metaforen mera kuriosas än allvar. Gustaf III blev själv, som han hade önskat och föreställt sig, så småningom en historisk exempelgestalt som i nya kontexter kunde användas för politiska, filosofiska och estetiska syften. Vad eftervärlden har kommit att göra av denna "Gustaf III" är dock en annan historia.

⁵⁰ Odaterad dikt i riksmarskalken greve Göran Gyllenstiernas handlingar, Esplunda arkiv I:62. Verser, avskrifter och strödda handlingar 1755–1792, Riksarkivet, Stockholm. Bland Gyllenstiernas papper fanns två lite olika versioner av dikten. Enligt Annie Mattsson, doktorand i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet, hörde dikten "De trenne Gustafver" till de mera spridda. Dikten har bevarats i arkiven i åtminstone 26 olika avskrifter, vilket är mycket. Meddelat i e-brev till författaren 10.3.2005.

De som ga liv til det døde landet

Forestillinger om finskhetens historiske kontinuitet ved Ishavskysten

TEEMU RYYMIN

En sentral oppgave for den moderne historieskrivingen som vokste frem i Europa på 1800-tallet, var å skape forestillinger om lang historisk kontinuitet for bestemte folkegrupper eller nasjoner i tilknytning til bestemte territorier. Gjennom historieskriving som tok sikte på å avdekke en nasjons tilhold eller opprinnelse i et historisk hjemland, kunne man legitimere nye nasjoners eksistens, befeste eksisterende politiske grenser eller produsere argumenter for endring av slike grenser. De tette koblingene mellom fremveksten av den moderne historievitenskapen og ulike nasjonale bevegelsers fremmarsj i Europa på 1800-tallet er velkjente, og minner oss om at grensene mellom historieskriving og politikk har vært – og er – flytende.

Skaping av historisk kontinuitet har tradisjonelt imidlertid vært mer enn bruk av historie i politisk øyemed. 1800-tallets nye historie hadde, i følge Michel Foucault, etablering av kontinuitet som et grunnleggende mål: "Discontinuity was the stigma of temporal dislocation that it was the historian's task to remove from history."¹ Bestrebelsene på å skape lange historiske kontinuitetslinjer er et grunntrekk i den moderne måten å forstå historie på, og er dermed ikke eksklusivt knyttet til nasjonalistisk historieskriving. Arkeologen Bjørnar Olsen har i tilknytning til Foucault poengtert at det i vår moderne tenkning finnes en "grunnleggende oppfatning av historie og kultur: Ideen om kulturer med historie som utfolder seg i sammenhengende, lineære beretninger. Denne historieoppfatningen (...)

¹ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge* (London 1997), s. 8, 12.

fremstiller vår forbindelse til fortiden som en kontinuitet.”² Denne måten å forestille forholdet mellom historie og kultur på er fremtredende i ulike former for identitetsbygging. Man kan finne ønsker om å strekke et identitetskollektivs historiske eksistens lengst mulig tilbake i tid hos representanter for nasjonalistiske og regionalistiske bevegelses og etniske grupper, men også i tilknytning til andre typer av kollektive aktører, som institusjoner, bedrifter og organisasjoner. Felles for slik bruk av historie er oppfatthet av genesis eller opprinnelse. De sentrale spørsmål som skal svares på ved hjelp av historien er hvem ”vi” er, hvor og når kom ”vi” fra, ofte med et siktemål om å si noe om hva slags fremtid som venter – eller burde vente – på ”oss”. Jakten på opprinnelsen er med andre ord tett knyttet til ulike *identitetspolitiske* prosjekter.

Det er altså særlig i tilknytning til ulike nasjonale, regionale og etniske bevegelsers bestrebelser på å knytte bestemte identitetskollektiver til bestemte nasjonale territorier, hjemland eller regioner, at slik kontinuitetssøken er fremtredende. I slike bestrebelser har historieskriving spilt en sentral rolle, selv om historikerne ikke har vært alene om å skape forestillinger om kontinuitet. Også andre fag, for eksempel arkeologi, har vært tett knyttet til ulike nasjonalistiske prosjekter som ønsket å avdekke (for)historien for bestemte nasjoner.³ Og andre enn vitenskapsfolk har vært (og er) engasjert i produksjon av forestillinger om historisk opprinnelse, for eksempel aktivister innen ulike identitetspolitiske felt – nasjonalister, etnopolitikere og andre. Mitt mål i denne sammenheng er ikke primært en vurdering av slike fortidsforestillingers korrekthet – om de samsvarer med det vi vet om fortiden.⁴ Hovedhensikten med den følgende analysen av fortidsforestillinger er snarere å forsøke å forstå hvordan man i bestemte historiske sammenhenger har skapt forestillinger om historisk kontinuitet, hvorfor man har valgt å fremsette slike fortidsforestillinger, og hva man har forsøkt å gjøre med forestillingene.

² Bjørnar Olsen, ”... at ikke Fremmede skulle raade over en Jordbund, som gjemmer vore Fædres Been og hvortil vore helligste og ærværdigste Minder ere knyttede”. ’Problemer knyttet til bruken av fortid og kulturminner i diskurser om opphav, rettigheter og identitet’, Trond Thuen (red.), *Fortidsforståelser* (Kristiansand 2001), s. 77.

³ Om forholdet mellom arkeologi og norsk nasjonsbygging, se Anders Hesjedal, *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900–2000*, dr.avhandling i arkeologi (Tromsø 2000) og Terje Østigård, *Norge uten nordmenn. En antinasjonalistisk arkeologi* (Oslo 2001).

⁴ Generelt om fortidsforestillinger, se Thuen, *Fortidsforståelser*. Om fortidsforestillinger knyttet til Nord-Norge, se Bård A. Berg og Einar Niemi (red.), *Fortidsforestillinger. Bruk og misbruk av nordnorsk historie* (Tromsø 2004).

En lang, historisk kontinuitet mellom en folkegruppe og et bestemt territorium kan skapes på ulike måter, gjennom ulike typer av fortidsforestillinger. En strategi kan være å forsøke å vise at den aktuelle gruppen eller nasjonen var *den første* som historisk besatte området. Slik pionerstatus kan tilskrives ens egen gruppe gjennom innlemmelsen av de første menneskene som har etterlatt spor av seg i det aktuelle området, i historieskriverens eget identitetskollektiv – noen ganger uavhengig av de historiefaglige problemene som måtte være forbundet med det å postulere tusenårig historie til moderne nasjoner. Ett eksempel på slik nasjonaliseringsstrategi kan man finne i Oscar Albert Johnsen's *Finmarkens politiske historie*, utgitt i 1923 etter foranstaltning fra Det kongelige norske Utenriksdepartement med mål om å legitimere norske planer om grenseutvidelse i nord på Finlands og Russlands bekostning.⁵ I sin fremstilling av de eldste tider i det nordlige Norge fastslo forfatteren at de første spor av bosetting i Troms og Finnmark fylker kunne vitne om tilstedeværelse av en gammel nordisk stamme, nordmennesenes forfedre. Kunnskapen om forholdene i de eldste tider var riktignok usikker, vedgikk Johnsen, men "nordmænd" hadde uansett vært i området fra første stund. Samene, eller finnene i datidens norske terminologi, kom i følge Johnsen trolig til området senere, selv om de etter hvert ble enerådende i området da "levningene av den gamle nordiske stamme enten igjen har trukket sydover eller er utdød."⁶ Gjennom nasjonaliseringen av fortidens mennesker skapte Johnsen nettopp inntrykk av en lang historisk kontinuitet, og dermed legitimitet, til nasjonens tilhold på et bestemt territorium – i dette tilfellet den norske tilstedeværelsen i det nordligste Norge. I norsk historieskriving og arkeologi har man heller ikke gått av veien for å underkommunisere eller ekskludere andre folkegrupper som har etterlatt seg spor på det aktuelle territoriet fra historien, noe tendensen til å utdefini samene fra historien innefor den norsknasjonale historieskrivingen og arkeologien på 1800-tallet og første del av 1900-tallet er et eksempel på. Historikeren Ernst Sars gikk rundt århundreskiftet så langt som å hevde at samene kunne "settes ud af Betragtning" i forhold til historien, en fåtallig og perifer folkegruppe som de var.⁷

⁵ Jf. Knut Einar Eriksen og Einar Niemi, *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940* (Oslo-Bergen-Tromsø 1981), s. 167–170, 362.

⁶ Oscar Albert Johnsen, *Finmarkens politiske historie* (Kristiania 1923), s. 2.

⁷ Sitert etter Narve Fulsås, *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur* (Oslo 1999), s. 240.

En annen strategi for å skape inntrykk av langvarig historisk kontinuitet mellom ens eget identitetskollektiv og et bestemt territorium kan være at andre folkegrupper tidligere historiske tilstedeværelse i det aktuelle området anerkjennes, men samtidig underkjennes som betydningsfull. Dette er en strategi for kontinuitetsskaping som i første del av 1900-tallet hyppig ble benyttet av skandinaviske, nasjonalt innstilte historikere og arkeologer i forhold til den samiske befolkningen i Skandinavia. Flere anerkjente etter hvert at samenes forfedre nok var de første som hadde bosatt seg i Norden, men deres livs- og kulturform ble likevel ikke anerkjent som tilstrekkelig til å etablere ”ordentlig” bosetting. Ett eksempel på dette kan finnes i den norske arkeologen Anton Wilhelm Brøggers bok *Nord-norges bosetningshistorie. En oversikt* (1931), hvor forfatteren blant annet diskuterte om Finnmark var bebygd når den nordnorske høvdingen Ottar hadde seilt i området på slutten av 800-tallet: ”(...) Finnmark på Ottars tid var et ubygget land, det vil si at her ikke var fast norsk bebyggelse”, slo Brøgger fast – til tross for erkjennelsen av at samiske fiskere og veidemenn holdt til her på samme tid.⁸ Samene og deres forfedre ble av mange toneangivende norske historikere og arkeologer på begynnelsen av 1900-tallet fremstilt som ”primitive” steinalderfolk uten utviklingsmuligheter, i motsetning til de dynamiske, utviklingsdyktige forløperne til majoritetsbefolkningene.⁹ I følge denne strategien var det først da representanter for majoritetsbefolkningen kom til de aktuelle områdene at bosetting i ”ordentlig” forstand fant sted, og den betydningsfulle historiske kontinuiteten mellom folk og land for alvor ble aktivert. Et sentralt element i denne måten å forestille historisk kontinuitet på var synet på ulike kulturers ulike *sivilisatoriske* evne. Evnen og muligheten til sivilisering ble intimt sammenkoblet med en bonde- og jordbrukskultur som fordret bofasthet, mens kultur basert på fangst og fiske, som den nordnorske ”veidekulturen”, ble ansett som primitiv og stagnerende, uten sivilisatorisk potensiale.

⁸ A. W. Brøgger, *Nord-Norges bosetningshistorie. En oversikt* (Oslo 1931), s. 40–41. Boken baserte seg på et foredrag Brøgger hadde holdt i forbindelse med det femte nordiske historikermøte i Helsingfors i juli 1931. Jf. Hesjedal, s. 52–148 om norske arkeologers behandling av samisk forhistorie på første del av 1900-tallet.

⁹ Hesjedal, s. 50–51, 117. Unntak fra dette synet fantes imidlertid, jf. Lars Ivar Hansen og Einar Niemi, ’Samisk forskning ved et tidsskifte: Jens Andreas Friis og lappologien – vitenskap og politikk’, Eli Seglem (red.), *Vitenskap, teknologi og samfunn* (Oslo 2001), s. 350–377.

Nordnorsk forhistorie og historie, som eksemplene overfor er knyttet til, var imidlertid et anliggende som på 1800-tallet og første del av 1900-tallet engasjerte flere enn norske nasjonalt innstilte historikere og arkeologer. Også fra finsk side ble det skapt forestillinger om historisk kontinuitet som tok sikte på å knytte de nordlige områder ved Ishavskysten til en folkegruppe, nemlig den *finske nasjonen*. I denne artikkelen skal jeg se på noen eksempler på slike kontinuitetsforestillinger, fremsatt i tilknytning til den finskspråklige befolkningen i Nord-Norge eller kvenene, som de betegnes i norsk terminologi, i den finske litterære offentligheten på 1800-tallet og i første del av 1900-tallet.¹⁰ Vi skal først kort se på bakgrunnen for den finske interessen for kvenene og nordnorsk historie. Dernest skal vi analysere noen eksempler på ulike typer av kontinuitetsforestillinger og diskutere underveis hvorfor slike ytringer ble fremsatt.

Kvenene og Finland

Kvenene, som særlig på 1700- og 1800-tallet bosatte seg i de to nordligste fylkene i Norge, ble på 1800-tallet og i første del av 1900-tallet gjenstand for en viss finsk interesse. Utvandringen til Nord-Norge, som toppet seg i 1860-årene, tiltrakk seg oppmerksomhet fra myndighetene, som opplevde flyttingen til Ishavskysten som en uønsket tapping av landets ressurser. En rekke finske kulturforskere oppfattet kvenene som et reservoar av kunnskap om det finske språket og den finskspråklige folkekulturen, på linje med finskattede befolkningsgrupper andre steder utenfor landets grenser. Det var imidlertid særlig de fennomanske, senere ektfinske, miljøer og organisasjoner, som engasjerte seg i kvenspørsmålet. Spesielt behandlingen som ble kvenene til del i Ruija (det finske navnet på Nord-Norge) skapte engasjement. Fra 1850-årene ble den finsk- og samiskspråklige befolkningen i Norge gjenstand for en aggressiv fornorskning. Gjennom en streng ettspråkspolitikk i skolen og i offentlige sammenhenger for øvrig, skulle minoritetene assimileres i det norske samfunnet. Denne politikken hadde en parallell i den svenske behandlingen av de såkalte "Västerbottenfinnene" i Tornedalen i tiden frem til 1930-tallet. I en periode preget av språkstrid i Finland ble den skandinaviske behandlingen av de finskspråklige minoriteter grepet fatt i av den finsknasjonale

¹⁰ Behandlingen av de finske forestillingene knyttet til kvenene baserer seg i hovedsak på Teemu Ryymin, *'De nordligste finner'. Fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800–1939*, dr.avhandling i historie (Tromsø 2003).

bevegelsen, som fremhevet at også skandinaverne hadde sine svin på skogen når det gjaldt språklige minoriteter. Kvenene (og Västerbottenfinnene) ble første gang innlemmet i den fennomanske bevegelsens arbeid i 1864–1865, gjennom Det Finske Litteraturselskaps beslutning om å sende en stipendiat til Nord-Sverige og Nord-Norge for å undersøke forholdene der. Men det var særlig i mellomkrigstiden at den nasjonalistiske interessen for kvenene fra finsk side var merkbar. I 1927 innlemmet den mest slagkraftige nasjonalistorganisasjonen i landet, Akateeminen Karjala-Seura (Akademisk Karelen-Selskap, AKS), kvenene i sitt program og satte i gang med å knytte kvenene tettere til Finland gjennom propaganda og spredning av finskspråklig litteratur i Nord-Norge.

Også det finske ønsket om adgang til Ishavet bidro til å skape oppmerksomhet omkring kvenene. Helt frem til Finland oppnådde en slik adgang gjennom innlemmelsen av Petsamo i 1920, fantes det uttalt misnøye med landets nordlige grense. Da grensen mellom Norge og Russland ble fastsatt i 1826 gjennom delingen av det såkalte Fellesdistriktet, tilfalt Sør-Varanger Norge og Finland ble dermed uten adgang til kysten. Dette ble i Finland oppfattet som urimelig, og det ble flere ganger tatt til orde for at landet på ett eller annet vis burde få et eget område ved Ishavskysten.¹¹ Misnøyen med grensene gjorde at den finskspråklige befolkningens ve og vel i Nord-Norge skapte engasjement i Finland. Som vi skal se, preget den også fremstillingen av kvenenes historiske rolle ved Ishavskysten.

Kvenene – sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge?

Forestillingen om kvenene som sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge har lange røtter i den finske litterære offentligheten. Den første ansatsen finnes i tekstene til Utsjok-presten Jacob Fellman, som i 1839 fremhevet finnene som ”Finmarkens dugligaste bebyggare”. Fellman beskrev kvenene som verdens nordligste bønder, og som de første som ”ordentlig” begynte å bosette seg i landsdelen.¹² Det var imidlertid fennomandlederen og historikeren Georg Z. Forsman (Yrjö Koskinen) som i 1868 for alvor lanserte idéen om kvenenes *arktiske overlegenhet* i bosetting og sivilisering av Ishavskysten,

¹¹ Generelt om finske bestrebelser på å oppnå adgang til Ishavskysten, se S a m u l i O n n e l a, ’Suomen Jäämeren kalastuspaikkakäytös autonomian aikana’, Matti Lackman (toim.), *Scripta Historica VI. Oulun historiaseuran julkaisuja* (Tornio 1980), s. 31–92.

¹² *Wasa Tidning* 52/28.12.1839 Jf. R y y m i n, *De nordligste finner*, s. 68.

sammenlignet med andre grupper.¹³ I følge Koskinen var kvenene driftige folk som klarte seg godt i de barske arktiske egne:

[Som] nordmennene selv innrømmer, ser saken ut til å være den at finnene har større fremgang og blir mer velstående på disse ytterste nordlige egner enn nordmennene. Deres natur er mer utholdende, deres arbeidsevne sterkere, og som en følge av dette øker også deres antall stadig, i alle fall i større grad enn de norske bumennenes.¹⁴

I følge Koskinen viste det stadig økende antallet finner i Nord-Norge, norske klager over det finske språkets ekspansjon og den norske utvandringen til Amerika at ”finskheden har en mer naturlig stilling i disse nordlige egner enn norskheten.”¹⁵ Det var først og fremst de som tilhørte den finske nasjonen som var i stand til å kultivere og sivilisere de subarktiske kyststrøkene ved Ishavet. Koskinen, som i likhet med Fellman bygget på nasjonalromantiske forestillinger om det finske folkets iboende egenskaper, argumenterte slik for at Finland burde få et eget område ved Ishavskysten.

Kravet om at Finland burde få adgang til Ishavskysten ble flere ganger fremsatt med styrke etter fastsettelsen av grensene i nord i 1826. De finske myndighetene forsøkte i 1830- og 1850-årene å få revidert grenselinjen slik at også Finland kunne få et støttepunkt langs kysten – uten andre resultater enn at grensen til syvende og sist ble stengt i 1852, uten at ansvaret for dette ensidig kan legges på Finland.¹⁶ Grensestengingen vanskeliggjorde både reingjeting over grensen og finsk deltagelse i ishavsfiske, men man fortsatte å krysse grensen for å delta i fisket, særlig i 1860-årene. Den norske uviljen mot å etterkomme de finske ønskene om grenserevisjon bunnet i den svensk-norske frykten for russisk ekspansjonisme i nord. Man fryktet at slike territorielle krav, koblet sammen med den økende finske innvandringen, innebar russiske ekspansjonsplaner i nordområdene.¹⁷ Novembertraktaten

¹³ Ryymin, *De nordligste finner*, s. 115–117.

¹⁴ Yrjö Koskinen, 'Suomalaisten uutisasutusta Jäämeren rannikolla', *Kansallisia ja yhteiskunnallisia kirjoituksia 2: 1863–1871* (Helsinki 1904), s. 427–428. Artikkelen ble opprinnelig publisert i *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868, s.63–69, 91–94, 115–123, 154–158. Alle oversettelser til norsk er gjort av forfatteren.

¹⁵ Koskinen, s. 459.

¹⁶ Onnela, s. 33, 37–45; Eriksen og Niemi, s. 27–28; Alf Kaartvedt, '1814–1905. Unionen med Sverige', Narve Bjørge *et al.* (red.), *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905, Norsk utenrikspolitikkens historie* bd. 1 (Oslo 1995), s. 257.

¹⁷ Onnela, s. 45; Eriksen og Niemi, s. 28; Kaartvedt, s. 281.

mellom Sverige-Norge og Storbritannia og Frankrike i 1855 sørget for at finske grenseutvidelser på Norges bekostning ble uaktuelle.¹⁸ Gjennom denne traktaten garanterte vestmaktene Sverige-Norges territoriale integritet, ut fra status quo. I 1862 ble det igjen reist finske krav om et område ved Ishavskysten, denne gang på russisk territorium. Det finske Senatet ba keiseren om at finske fiskere skulle få havner mellom Grense Jakobselv og Fiskerhalvøyen til sitt bruk.¹⁹ Det foregikk også forhandlinger om et mindre, finsk område ved Systerbäck (Rajajoki) som Russland ønsket å få innlemmet i sitt territorium. I februar 1864 lovet keiseren at som erstatning for dette skulle Finland få enten områder ved Ishavskysten eller ved St. Petersburgs guvernement. De russiske myndighetene gikk imidlertid ikke med på de finske ønskene om Ishavskysten, blant annet av hensyn til andre som allerede brukte områdene til fiske.²⁰

De finske bestrebelsene for grensejusteringer dannet bakteppet for Koskinens utspill om kvenenes arktiske overlegenhet i 1868. Koskinen argumenterte for at Finland var blitt frarøvet mulighetene til deltagelse i ishavsfiskeriene gjennom grensefastsettelsene i nord. Koskinen slo fast at det ut fra et ”allment menneskelig standpunkt” var viktigst at Ishavskysten fikk en befolkning som kunne klare seg godt der. Til dette var ”ingen andre mer passende enn finnene”, hevdet han.²¹ Man kan altså se på Koskinens fremstilling av finnene som de best egnede kolonistene på Ishavskysten som et argument for at Finland burde få tilgang til Ishavet – gjennom russisk territorium. Selv om det mest naturlige i følge Koskinen ville vært at kyststripen fra Pasvikelvens munning til bunnen av Varangerfjorden tilhørte Finland, var dette nok ikke praktisk mulig, innrømmet han.²² Istedet argumenterte Koskinen for at Finland burde få deler av den russiske Ishavskysten, og slik sørge for at disse områdene endelig fikk ”egentlige innbyggere”.²³

Også den russiske koloniseringspolitikken ved Murmankysten i begynnelsen av 1860-årene bidrar til å forklare hvorfor Koskinen så sterkt fremhevet kvenenes overlegenhet overfor andre folkegrupper ved Ishavskysten.

¹⁸ Om Novembertraktaten, se *K a a r t v e d t*, s. 284–287.

¹⁹ *O n n e l a*, s. 61; *P e k k a K a a r n i n e n*, ’Petsamon liittäminen Suomeen’, Jouko Vah-tola og Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa. Petsamon historia 1920–1944* (Rovaniemi 1999), s. 60.

²⁰ *Jf. O n n e l a*, s. 64–65.

²¹ *K o s k i n e n*, s. 428, 474.

²² *K o s k i n e n*, s. 442, 478–479.

²³ *K o s k i n e n*, s. 478.

I 1860 åpnet nemlig de russiske myndighetene, som slet med å få kolonister til Murmankysten, for at *nordmenn* kunne kolonisere kysten under forutsetning av at de tok russisk statsborgerskap. Nordmennene ble av myndighetene oppfattet som foretaksomme og økonomisk rasjonelle, og de kunne fungere som gode eksempler for russiske kolonister.²⁴ De første kolonistene som slo seg ned på Murmankysten var da også norske.²⁵ Den riktignok spede norske koloniseringen og den positive russiske oppfatningen av nordmennenes egenskaper som kolonister, var trolig også kjent i Finland. I de kretser som ivret for at Finland burde få adgang til Ishavet gjennom Murmankysten, må dette ha blitt sett på som en potensiell trussel mot de finske ambisjoner.

Forestillingen om kvenene som sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge ble mot slutten av 1870-årene på ny koblet sammen med bestrebelse på å skaffe Finland adgang til Ishavet. Spørsmålet ble flittig diskutert i avisene, og forestillingen om kvenenes historiske siviliseringsmisjon i området ble igjen mobilisert som argument. I følge *Helsingfors Dagblad* var det ingen grunn til ”hyperpatriotiske” påstander om finsk overlegenhet sammenlignet med nordmenn – utvilsomt et spark til Koskinens ti år gamle argumentasjon – men, det var

[ä]fven af norske författare (Sundt, Daa, Friis) (...) dock erkändt, att finnarne vid detta fredliga eröfringsarbete intaga en ganska jembördig plats vid sidan af deras egna landsmän. Faktiskt är äfven att sedan urminnes tider finnarne utgöra en icke obetydelig del af den norska polarregionens bebyggare och att deras antal till och med ännu under senaste decennier befunnit sig i ganska märkbart stigande, hufvudsakligen framkalladt af immigration från Finland. Från olika håll vitsordas finnarnes lämplighet att tjena såsom den mensklige odlingens pionerer i dessa nordliga trakter. Och dock äro just de utestängda från naturligt tillträde till Ishavet!²⁶

Avisen gikk slik lenger enn Koskinen og mobiliserte også *historien*, i tillegg til finnenes sivilisatoriske evner, for å demonstrere det unaturlige ved de rådende grenseforhold som et argument for finsk adgang til Ishavet.

²⁴ Jens-Petter Nielsen, ’ ”Den norske trussel”. Et lite kjent aspekt ved de russisk-norske forbindelser 1826–1917’, Einar Niemi (red.), *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år* (Oslo 1992), s. 56–57.

²⁵ Jf. O l a S æ t h e r, ’Nordmenn på Murmankysten. En norsk koloni i Russland’, Niemi (red.), *Pomor*, s. 69–83.

²⁶ *Helsingfors Dagblad* 23/25.1.1879. Se også *Pohjois-Suomi* 9/1.2.1879 og 13/15.2.1879 for lignende argumenter.

Argumentasjonen for kvenenes enestående sivilisatoriske evner ble videreført på begynnelsen av 1900-tallet av folkediktningsforskeren Väinö Salminen. Etter et feltarbeid i Nord-Norge trakk han i 1906 frem dette – men nå var hensikten å vise urettferdigheten i den skandinaviske minoritetspolitikken:

Selv om finnene er de første, som har ryddet jord i Nord-Skandinavias stenrøyser og skoger og har betalt skatt til staten sammen med lappene, behandler ikke svenskene og nordmennene dem slik som de burde. Skandinavene vil på ingen vilkår tillate at en fremmedspråklig stamme bor i landet, ikke engang i dets nordligste del.²⁷

Underliggende i Salminens argumentasjon lå en påstand om at sivilisasjon var intimt forbundet med jorddydding: Først med jordbruksvirksomhet oppstod «ordentlig» bosetting. Den skandinaviske behandlingen av finnene var urettferdig, nettopp fordi de var de første som hadde ryddet områdene i Nord-Skandinavia. Den sivilisatoriske virksomheten til finnene i området burde altså sørge for en legitim tilstedeværelse for de finskspråklige gruppene i Skandinavia.

Salminen anerkjente imidlertid at samene hadde vært de første til å bosette seg i Nord-Skandinavia: "I Skandinavia bor det i dag over tredve tusen finner, flesteparten av dem nettopp i den nordlige delen. Før svensker og nordmenn har lappene vandret der med sine reinsdyr og etter dem har det kommet finner til flere steder."²⁸ Imidlertid var ikke samenes "vandrende" tilstedeværelse tilstrekkelig til å frarøve finnene, som i følge Salminen hadde vært de første til å dyrke «de karrige nordlige egner», statusen som sivilisasjonens pionerer i området.²⁹

I Salminens tilfelle kan man si at kontinuitetsforestillingene, i form av påstander om kvenenes sivilisatoriske evner og deres opprinnelighet i området, ble kombinert. Fremstillingen av finnene som de som ryddet Nord-Skandinavias jord, underforstått for «kulturen», innebar jo for det første at det var finnene (og ikke samene eller nordmenn) som *kunne* skape betingelsene for sivilisert liv i områdene, altså en variant av den eldre forestillingen om arktisk

²⁷ Väinö Salminen, 'Skandinavian suomalaiset', Anneli Kajanto (toim.), *Namsarai ja muita matkaesseitä Kansanvalistusseuran Kalentereista autonomian ajalta* (Helsinki 1999), s. 118. Artikkelene ble opprinnelig publisert i *Kansanvalistusseuran Kalenteri* 1906.

²⁸ Salminen, s. 117.

²⁹ Salminen, s. 118, 120.

overlegenhet. For det andre hevdet Salminen at finnene hadde vært de første i området som drev jordbruk. Dette peker mot den andre formen for kontinuitetsforestillinger som ble skissert innledningsvis, nemlig de som fremhever en bestemt folkegruppens status som de *første* i et område. Historiske opprinnelighetsargumenter knyttet til kvenene i Nord-Norge ble mer fremtredende i den finske litterære offentligheten rundt 1900. Før vi ser nærmere på disse, skal vi imidlertid se at fremstillingen av kvenene som sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge fantes også mellomkrigstiden. Slike argumenter ble i 1920- og 1930-årene særlig fremsatt i publikasjoner knyttet til AKS.

AKSeren Veli Mikkonen, som i 1927 hadde reist i Nord-Norge som et ledd i organisasjonens kvenarbeid, understreket i finske aviser de kvenske fiskere og bønders sivilisatoriske oppgave:

Den finske soldaten har alltid stått som den første i linjen, den finske bonden har først trengt seg inn i Nordens ødemarker og ryddet dem for dyrking, og den finske fiskeren har stått og står fremdeles som sivilisasjonens første forpost der hvor livet kjemper den mest desperate kampen mot fjellene, mot sjøen og isen.³⁰

Også andre AKSere med erfaring fra Nord-Norge, som journalisten og forfatteren Ilmari Turja, fremhevet at det var nettopp finnene som hadde begynt å dyrke jorden i Ruija, ”og lært den kunsten også til nordmenn”, noe han hevdet at også nordmenn innrømmer.³¹ Kvenenes sivilisatoriske pionerstatus ble av AKSere hyppig brukt som et argument for å demonstrere den norske minoritetspolitikken urettmessighet:

Selv om Ruija hadde blitt beriket på en hittil uhørt måte gjennom finnenes innvandring – i følge nordmenns vurdering hadde en stor del av området forblitt ubebodd uten dem – anså de ansvarlige nordmenn det mest fordelaktig å begrense veksten i deres antall.³²

AKSerne fremhevet altså at finnene hadde gjort Ruija til et levelig sted. Mens den norske befolkningen i Finnmark, ”denne usle steinørken”, for ”et par hundre år siden” kun hadde bestått av ”gudsforlatte straff-fanger og illgjerningsmenn”, ”dyrket den finske mann allerede sine jordstrimler på denne

³⁰ *Suomen Heimo* 21/1927, s. 233.

³¹ *Suomen Heimo* 11/1928, s. 211.

³² *Suomen Heimo* 3/1931, s. 57. Se også ’Lyhyt selostus Ruijan entisistä ja nykyisistä oloista’, s. 2, Ruijan Suomi ja Länsipohja, 12:2 AKS, Sota-Arkisto 19934/12, RA.

frosne overflaten”, ble det slått fast i organisasjonens talerør i 1934.³³ Lignende beskrivelser av kvenenes sivilisatoriske pionerrolle er det mange av i nasjonalistenes publikasjoner.³⁴

Forestillingene om kvenene som sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge var ikke begrenset til de militante, storfinske kretsene. Folkelivsforskeren og forfatteren Samuli Paulaharju formidlet et tilsvarende bilde i sine bøker fra Nord-Norge. Særlig i hans monumentale *Ruijan suomalaisia* (1928) dyrkes det frem et bilde av heltemodige finner som skapte betingelsene for kultur og sivilisasjon ved Ishavskysten:

Till stor del är det finnen som har befolkat Finnmarken. Men ett ännu större verk har han utfört med att rödja på Ishavets kulna stränder så att de blivit beboeliga för folk. För det är den sega mannen från storskogarna som har odlat upp alla Finnmarkens avlägsnaste fjordslut och allra värsta stränder, Lyngenfjorden, Reisen och Kvenangen, Alten och Porsanger, Laksfjorden, Tana älvs mynning och Varangerfjorden och Neidens bortersta ända, ja, som först av alla har låtit yxan gå även i Malangens bortersta skogar söderpå, liksom i Balsfjord. Nära nog överallt i Finnmarken, där det bara syns ett spår av åkerbruk, är det kvänen som har varit först med ett redskap i högsta hugg.³⁵

Slike forestillinger hadde gjennom litteraturen og dagspressen trolig et omfattende nedslagsfelt i den finske litterære offentligheten, og fungerte som argumenter mot den norske politikken overfor kvenene.

Kvenene – en opprinnelig folkegruppe i Nord-Norge?

Hva så med den andre strategien for å skape historisk kontinuitet mellom folk og land, nemlig den som gikk ut på å vise at ens egen folkegruppe var den *opprinnelige* i det aktuelle området? Finske forfattere som i siste halvdel av 1800-tallet beskjefteget seg med spørsmålet om kvenenes historie, blant andre David Skogman, Yrjö Koskinen og August Vilhelm Ervasti, hadde fastholdt at

³³ *Suomen Heimo* 11/1934, s. 208–209.

³⁴ Se *Suomalainen Suomi* 10/1927, s. 56; 11/1928, s. 170; 8/1937, s. 643; Ilmari Turja, *Ruijan rantaa ja Ruijan merta. Kveenejä ja kintupolkuja* (Porvoo 1928), s. 30, 52, 180, 186.

³⁵ Samuli Paulaharju, *Finnmarkens folk* (Uddevalla 1973), s. 166. Boken ble opprinnelig publisert som *Ruijan Suomalaisia* (Helsinki 1928). Generelt om Paulaharjus fremstilling av kvenene, se Teemu Ryymin, 'Narrating the Arctic Finns: Samuli Paulaharju's representations of the Kvens', *Acta Borealia* 2004 s. 21–40, og Ryymin, *De nordligste finner*, s. 325–350.

kvenene hadde etablert seg i Nord-Norge først på begynnelsen av 1700-tallet – etter at den norske befolkningen hadde gjort seg gjeldende der.³⁶ Imidlertid ble fremstillingen av kvenene som en opprinnelig folkegruppe i Nord-Norge vanligere rundt århundreskiftet, blant annet som en følge av at den norske legitimeringen av minoritetspolitikken overfor kvenene ble kjent i finsk offentlighet. Den ble i 1902 presentert slik i *Hufvudstadsbladet*: Kvenene ”(...) ha nyligen invandrat och ha ej större rätt att se sitt språk utgöra föremål för statens omvårdnad än en invandrad italienare har det i Kristiania”.³⁷

Denne legitimeringen av fornorskningspolitikken ble utfordret rundt århundreskiftet i den ungfinske avisen *Päivälehti* hvor det ble fremhevet at kvenene slett ikke var nylig ankomne innvandrere, men hadde en historisk kontinuitet i Nord-Norge helt tilbake til middelalderen. Denne kontinuiteten var blitt skapt gjennom eldre befolkningsgrupper som *kainulaiset*, eller i norsk språkdrakt kvenene som Ottar hadde berettet om til kong Alfred omkring 890, og *birkarlene* som hadde beskattet områdene og etablert finske stillinger der:

Finnes fremtreden ved Ishavskysten strekker seg nesten like langt tilbake i tid som disse traktene er allment kjent. Etter hvert som lappene flyktet nordover fra ny bosetting (...), fulgte finnene i deres spor, og beskattet lappene, helt til Ishavet. Deretter reiste 'birkarlene' allerede i middelalderen ved Ishavet og i begynnelsen av nytiden finnes det langs Ishavskysten, særlig i Varanger, deres faste baser, hvor de oppholdt seg under sine skatte- og handelsreiser, fisket osv. Det var nettopp denne gamle Ishavsretten til finnene [suomalaisten vanha Jäämerenoikeus] den svenske regjeringen baserte sine krav på, når den på det 16: og 17: århundre krevde (...) deler av Ishavskysten (...).³⁸

Den finske befolkningen i Nord-Norge var derfor ”ikke på fremmed område”, selv om Finland ble fratrukket sin ”historiske rett” til Ishavskysten under grenseforhandlingene i 1826.³⁹ I 1902 hevdet avisen på nytt at den finske befolkningen i Ruija ikke var innvandret, men at den ”i følge historiske dokumenter” var omtrent like gammel som den norske i området.⁴⁰ Akkurat hvilke historiske dokumenter avisen siktet til ble imidlertid ikke klarlagt.

³⁶ Ryymin, *De nordligste finner*, s. 109, 175–176. Jf. Koskinen, s. 452.

³⁷ *Hufvudstadsbladet* 252/17.9.1902. Se også *Päivälehti* 214/16.9.1902, *Uusi Suometar* 214/16.9.1902. Jf. Eriksen og Nieminen, s. 62.

³⁸ *Päivälehti* 200/28.8.1900.

³⁹ *Päivälehti* 200/28.8.1900.

⁴⁰ *Päivälehti* 214/16.9.1902.

Den som slik skjøv den finske historiske kontinuiteten ved Ishavskysten radikalt lengre tilbake i tid, var sannsynligvis historikeren og forfatteren Herman Aleksander (Santeri) Ingman (senere forfinsket til Ivalo), en av *Päivälehtis* grunnleggere og redaktør fra mai år 1900.⁴¹ I 1894 hadde Ingman behandlet forholdene i nordområdene inngående i en avhandling om Ishavspolitikken til kong Carl IX, hvor han poengterte at den ”unaturlige” nordgrensen som skilte Finland fra Ishavskysten skyldtes nettopp de historiske begivenhetene på begynnelsen av 1600-tallet.⁴² Da førte Carl IX en aktiv og ekspansiv politikk for å etablere svensk herredømme over Ishavskysten fra Tysfjord til Kolahalvøyen. Han forsøkte å opprette svenske administrasjonsbaser ved kysten, blant annet i form av fogder som skulle sørge for skatteinnkreving av laksefiske i elvene, svensk jordbrukskolonisering i Alta og bygging av stillinger i Alta, Tana og Vadsø.⁴³ Disse ekspansjonsforsøkene ble imidlertid slått tilbake under Kalmarkrigen 1611–1613.

I 1894 søkte Ingman å etablere en forestilling av finsk historisk kontinuitet ved Ishavskysten gjennom å innlemme så vel den myteomspunne stammen kainulaiset/kvenene som birkarlene (”i alle fall for det meste et finskøttet folk”) i den finske befolkningen. Disse gruppene og deres virksomhet ble av Ingman fremstilt som nettopp finsk aktivitet ved Ishavskysten.⁴⁴ Det samme gjaldt fremstillingen av tiltakene for å befeste svensk tilstedeværelse ved Ishavskysten på begynnelsen av 1600-tallet, som kolonisering av Altaområdet.⁴⁵ Ifølge Ingman fantes en finsk tilstedeværelse i Alta og i Lyngen senest på begynnelsen av 1600-tallet, i form av finske nybyggere, sjøfiskende ”kveenefolk” og birkarler.⁴⁶ I *Päivälehti* trakk Ingman så en linje fra denne

⁴¹ Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Kasvava sanomalehdistö sensuurin kahleissa 1890–1905', Päiviö Tommila (toim.), *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905, Suomen lehdistön historia 1* (Kuopio 1988), s. 463, 466. Om Ingman, se Hannu Syväoja, ”Suomen tulevaisuuden näen”. *Nationalistinen traditio autonomian ajan historiallisessa romaanissa ja novellissa* (Helsinki 1998), s. 78–80.

⁴² Santeri Ingman, *Kaarlo IX:nen Jäämerenpolitiikka*, bind 1 og 2 (Helsinki 1894), bd. 1, s. 1–2.

⁴³ Jens-Petter Nielsen, *Altas historie. De glemte århundrene (1520–1826)* (Alta 1990), s. 81–96; Lars Ivar Hansen, 'Grensefastsettingen på Nord-Kalotten fra middelalderen til 1751: Folkeslag – strategier – prinsipper', Fredrik Fagertun et al. (red.), *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år. Rapport fra det 25. nordnorske historieseminar, Tromsø 29.9.–1.10. 2000* (Tromsø 2001), s. 11–51.

⁴⁴ Ingman, bd. 1, s. 2–7.

⁴⁵ Ingman, bd. 2, s. 37–38.

⁴⁶ Ingman, bd. 2, s. 37–38, 41–42, 62, 70–71.

finske tilstedeværelsen ved Ishavskysten til kvenbefolkningen i Ruija på slutten av 1800-tallet, og postulerte en kontinuerlig finsk tilstedeværelse ved den norske Ishavskysten fra middelalderen av.⁴⁷

Som vi har vist, var nasjonaliseringen av eldre befolkningsgrupper som Ingman tydde til for å bevise finskhetens historiske kontinuitet ved Ishavskysten, på ingen måte enestående. På finsk side har nasjonalt innstilte historikere, i tråd med Ingmans tolkning, gjerne ansett grupper som ”kainulaiset” og ”birkarler” som finske. I mellomkrigstidens Finland fikk for eksempel oppfatningen av birkarlenes finskhet støtte blant annet gjennom *Jalmar i Jaakkola*s avhandling om birkarl-bevegelsens oppkomst.⁴⁸ På svensk side har man tilsvarende argumentert for gruppenes svenskhet.⁴⁹ Å innlemme slike befolkningsgrupper i aktuelle nasjonale kategorier må forstås som et forsøk på å strekke den egne nasjonalitetens historie lengst mulig tilbake i tid. Det er en tendens man også i dag kan se spor av i tilknytning til for eksempel kvensk historie.⁵⁰

⁴⁷ *Päivälehti* 200/28.8.1900.

⁴⁸ *Jalmar i Jaakkola, Pirkkalaisliikkeen synty* (Turku 1924). Jaakkola selv trakk imidlertid ikke en kontinuitetslinje fra de samtidige kvenene bakover i tid til birkarlene i sin avhandling. Jf. også *Aino Mela-Kiander, Lapin kuva suomalaisessa kirjallisuudessa 1917–1945* (Oulu 1991), s. 111–117; *Jouko Vahtola, Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus* (Rovaniemi 1980), s. 490–511.

⁴⁹ Generelt om kainulaiset/kvenene, se *Kyösti Julku, Kvenland – Kainuunmaa* (Jyväskylä 1986). Birkarl-spørsmålet diskuteres blant annet av *Vahtola*. Kildeproblemene knyttet til begge gruppene er store, og det er vanskelig å etablere noe entydig kunnskap om gruppene. I følge *Vahtola* er det trolig at betegnelsen ”birkarlene”, som oppstod på 1300-tallet, siktet til en gruppe privilegerte handelsmenn og bønder bosatt ved Pite-, Lule- og Torne-elvene som drev handel og skatteinnkreving blant samene for svenskekongen (*Vahtola*, s. 493, 508–511). Antagelig strakk de sin virksomhet til den norske Ishavskysten på slutten av 1400-tallet (*Nielsen, Altas historie*, s. 58). Arkeologen *Thomas Wallerström* har argumentert for at betegnelsene ”kainulainen”/”kvän” eller ”birkarl” ikke har noe bestemt etnisk innhold, men at for eksempel ”birkarl”-betegnelsen snarere må oppfattes som ”økonomisk-funksjonelt betingad bestämning”. Se *Thomas Wallerström, Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 1* (Stockholm 1995), s. 225–229, 239–250; *Thomas Wallerström, 'De historiska källornas 'folknamn' som analysenheter och projektet 'State, Religion and Ethnicity in the North A.D. 700–1990'*, Bjørn-Petter Finstad et al. (red.), *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen, 27.–29. Mai 1996* (Tromsø 1997), s. 392–394, 398–399.

⁵⁰ Jf. *Teemu Ryymin, 'Historie, fortidsforestillinger og kvensk identitetsbygging'*, *Berg og Niemi* (red.), *Fortidsforestillinger*, s. 133–152.

Gjennom påstanden om langvarig historisk kontinuitet i den finske bosettingen ved Ishavskysten utfordret Ingman så vel legitimiteten til de eksisterende grensene i nord som den norske kategoriseringen av kvenene som nylig ankomne innvandrere. Finnenes historiske tilstedeværelse i Nord-Norge ble særlig sentral i den ekfinske nasjonalistbevegelsens argumentasjon i mellomkrigstiden for at området var grunnleggende finsk. Väinö Salminen, som i tillegg til å være forsker spilte en sentral rolle i igangsettingen av AKS sitt kvenarbeid, slo i organisasjonens tidsskrift i 1927 fast at finnene, som kainu-laiset, hadde vært i Norge samtidig med de første nordmenn:

[V]i trenger overhodet ikke anta at nordmenn var de første skatteinnkrevere i disse områdene, fordi den virkelige grunnen til at nordmenn til slutt kom til makten [i Nord-Norge], er slett ikke den første erobrerens rett, men den fordelene sjøen og tilvenningen til seiling har gitt dem.⁵¹

Salminen innrømmet riktignok at de første finske kolonistene, som hadde kommet til området omtrent samtidig med nordmenn på 1500-tallet, hadde vært få og var blitt assimilert i den samiske befolkningen. Men den finske befolkningen, som for alvor hadde begynt å vokse i området fra rundt år 1700, var Finnmarks første og verdens nordligste bønder – den sivilisatoriske innsatsen deres oppveide så å si at de tidligste finnene i området hadde forsvunnet.⁵²

Den mest radikale versjonen av forestillingen om kvenenes status som den eldste befolkningen i Nord-Norge ble imidlertid lansert i 1935 av oberstløytnant Eero Kuussaari, en historieinteressert stammeaktivist. I praktverket *Suomen suvun tiet* (Den finske slektens veier) anvendte Kuussaari en variant av nasjonaliseringsstrategien hvor *samene* ble slått i hop med finnene og tatt til inntekt for en meget langvarig finsk tilstedeværelse ved Ishavskysten.⁵³ Kuussaari tegnet en mektig historisk visjon av de finsk-ugriske stammenes historie og tidligere store erobringer. Denne visjonen var basert på en gjengs

⁵¹ *Suomen Heimo* 6/1927, s. 63. Se også *Suomen Heimo* 7/1931, s. 56–57; 8/1931, s. 159; Turja, s. 180; 'Lyhyt selostus Ruijan entisistä ja nykyisistä oloista', s. 1.

⁵² *Suomen Heimo* 6/1927, s. 65; 7/1927, s. 77.

⁵³ Verket ble utgitt av Suomen Heimosoturien Liitto (Finske stammekrigeres forbund), organisasjonen for veteraner fra stammekrigene 1918–1922. Se Toivo Nygård, *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen* (Keuruu 1978), s. 201–202. Om verket, se også Melander, s. 78–81.

forestilling om utviklingen av de finsk-ugriske stammer, som i første del av 1900-tallet ble systematisert av blant andre etnografen og sameforskeren T.I. Itkonen. De ulike finsk-ugriske gruppene hadde gjennom befolkningsvekst og geografisk mobilitet, utviklet seg fra et en gang samlet «urfolk» med ett felles språk til en rekke mindre beslektede befolkningsgrupper, spredt over store deler av Asia og Nordøst-Europa.⁵⁴ Grupperingsprinsippene hentet Itkonen fra språkvitenskapen, som ble gitt avgjørende betydning i studiet av de finsk-ugriske folkenes opprinnelse og formasjoner. Samene ble imidlertid av Itkonen utskilt fra de andre finsk-ugriske folk på antropologiske premisser som en ”fremmed rase”, men de hadde i følge Itkonen overtatt et finskøttet språk i gammel tid, og kunne dermed innlemmes i de finske stammefolkene.

Kuussaari utvidet imidlertid denne språkhistoriske rammen til en fullt utviklet syntese om de finsk-ugriske stammenes fortidige maktsfære, som han hevdet hadde strukket seg fra Ruija og Ishavet til Ural og Sør-Russlands stepper på 800-tallet – med andre ord et mektig fortidig Stor-Finland. Den ”finskøttede befolkningen” i Ruija fikk en betydelig stilling i denne historiske visjonen. I følge Kuussaari hadde Ruija tilhørt den finsk-ugriske innflytelsessfæren fra urgammel tid, og han trakk en historisk kontinuitetslinje fra den kvenske befolkningen i 1930-årene helt tilbake til eldre jernalder. Dermed radikaliserer han de tidligere fremstillinger av kvenenes historie betydelig: Finskøttede fangstmenn hadde etablert seg ved Ishavskysten allerede i tiden mellom ca. 30 f.kr.–200 e.kr., og oppholdt seg i området kontinuerlig siden. I løpet av de følgende århundreder ble den finske tilstedeværelsen ved Ishavskysten konsolidert gjennom virksomheten til de ”driftige og foretakssomme” kainulaiset. Selv om også nordmenn spredte seg nordover, hersket kainulaiset over ”Ruijas fastland helt til Ofot-fjorden” på 800-tallet. Nordmenn ble henvist til øyene utenfor fastlandet.⁵⁵ På 1200-tallet tilhørte i følge Kuussaari ”Ruijas fastland mellom Tysfjord og Varanger” kainulaiset og birkarlene, og den sistnevnte gruppen videreførte finnenes makt i området. Det

⁵⁴ Jf. Toivo I. Itkonen, *Suomensukuiset kansat* (Helsinki 1922), s. 3–6. Først ble de ugriske folk (ostjaker, vogulere og ungarere) utskilt; i den såkalte finsk-permiske perioden ble så votjaker og syrjener (de siste også kjent som komi) utskilt. Etter at også de såkalte Volga-folkene (mordvinere og tsjeremisser eller mari-folket) hadde utskilt seg, delte de resterende østersjøfinske folkene seg i finner, karelere, vepsere, voter, estere og livere. De finske folkenavn er erstattet med norske oversettelser.

⁵⁵ Eero Kuussaari, *Suomen suvun tiet. Kuvaus Suomen sukukansojen kehityksestä sekä tuhatvuotisista vaelluksista ja valtataisteluista* (Helsinki 1935), s. 94, 102, 111–112, 131.

var først fra midten av 1500-tallet at det finske veldet i området begynte å smuldre opp, ved at birkarlenes særrettigheter i området ble overdratt til den svenske kronen, og etter at Sverige mistet sine rettigheter til ”Ruijas strand” gjennom Kalmarkrigen 1611–1613, ble den finske dominansen svekket.⁵⁶ Finnene hadde likevel ikke forsvunnet fra området – de hadde blitt til ”elve-lapper” som snakket en finsk-samisk dialekt. På begynnelsen av 1700-tallet begynte den finske befolkningen i Ruija igjen å vokse, og som et resultat av dette kom nordmenn tilsynelatende i flertall i Finnmark først rundt 1900.⁵⁷ Med unntak av en periode på 1600-tallet var altså Ruija, i følge Kuussaari, dominert av finnene helt fra eldre jernalder til 1900 – egentlig enda lenger, fordi den moderne norske befolkningsstatistikken ga et feilaktig bilde av nasjonalitetsforholdene i Nord-Norge, hevdet Kuussaari. Dessuten hadde den norske befolkningen i området kun vokst gjennom innvandring, i tidligere tider først og fremst av kriminelle fra Sør-Norge og Danmark.⁵⁸ Dette skulle vel vise at den norske befolkningen i Nord-Norge var både av dårlig karakter, og av en slik art at den ikke var i stand til selvstendig vekst ved Ishavskysten – i motsetning til finnene.

Kuussaari anså altså samene som en del av den finske stammen, noe som var en forutsetning for påstanden om at Finnmark fra de eldste tider av hadde vært et ”finsk-samisk” område.⁵⁹ Kuussaari fant støtte for sin storfinske versjon av Nordkalottens bosettingshistorie i forskningen til norske vitenskapsmenn, som arkeologen A.W. Brøgger. I følge Kuussaari hadde de

klarlagt at Ruija har vært bosatt allerede i steinalderen, og at området i alle fall fra den eldre jernalderen (romersk keisertid, det vil si ca. 30 f. Kr. – 200 e. Kr.) av har vært finnenes og samenes bevegelsesområde [liikkuma-alue]. Videre er de av den oppfatning, at denne tidlige bosettingen har basert seg på gode jordbruksmuligheter og jakt, men at fiske i storhavet har fått betydning først senere. Opp gjennom tidene har da også det finske befolkningselementet vært det eneste, som der i det karrige Ishavsklimaet har greid seg med varig jordbruk. Likeledes må kvenenes og birkarlenes [kainulaisten ja pirkkalaisten] tidlige maktstilling der forstås slik at kun finsk seighet og utholdenhet var i stand til å oppnå resultater der i den kalde steinørkenen.⁶⁰

⁵⁶ Kuussaari, s. 152–154, 175–177.

⁵⁷ Kuussaari, s. 253–254.

⁵⁸ Kuussaari, s. 254–255.

⁵⁹ Kuussaari, s. 24–26, 253; Jf. Mela-Kiander, s. 78.

⁶⁰ Kuussaari, s. 253, jf. også s. 72. Det fremgår imidlertid ikke direkte hvilke tekster av Brøgger Kuussaari bygget på.

Her kombinerte Kuussaari altså begge strategiene for kontinuitetsskaping: Ikke bare var finskheten, inklusive samer, kainulaiset og birkarler, svært tidlig til stede ved Ishavskysten, det var i tillegg kun det ”finske befolkningsselementet” som var i stand til å kultivere og sivilisere området.

Kuussaaris tolkning av den nordnorske bosettingshistorien bygget trolig på Brøggers tidligere nevnte *Nord-norsk bosetningshistorie* fra 1931, hvor han slår fast at ”finner (”lapper”)”, det vil si samer, har holdt til i Finnmark ”alt i romersk keisertid.”⁶¹ Imidlertid er det tvilsomt om Brøgger hadde gått god for Kuussaaris visjoner om (stor)finsk historisk kontinuitet i området, opp tatt som han var av å studere den *norske* bosettingen i Nord-Norge. I følge Brøgger var jo Finnmark omkring 900 ”ubygget land, det eneste som var å se her var fiskere og veidemenn, og de var allesammen finner [samer]” – her fantes det med andre ord så visst ingen finske bønder.⁶² Men ved hjelp av sin utlegging av Brøgger og andre norske vitenskapsmenn kunne Kuussaari altså hevde at Ruija fra senest 200 e. Kr. var dominert av finner og at den finske tilstedeværelsen i området var kontinuerlig fra dette tidspunktet til mellomkrigstiden. Her gikk han betydelig lenger enn det for eksempel Ingman hadde gjort ved århundreskiftet.

Kuussaaris verk var et historisk forsvar av de samtidige storfinske visjoner som hadde et visst fotfeste i den finske offentligheten i 1920- og 1930-årene. I slike visjoner hadde også Nord-Norge eller Ruija sin plass, som vi skal se nærmere på i det følgende.

Ruija – et finsk område?

Den storfinske ideologien, slik den manifesterte seg i kretsene rundt AKS og andre finske nasjonalistorganisasjoner i mellomkrigstiden, er vel kjent. Ideologien hadde i følge *Toivo Nygård* både en kulturell og en territoriell versjon.⁶³ Den kulturelle storfinskheten kunne bestå av ønsker om å etablere en tettere kulturell forbindelse mellom (det finskspråklige) Finland og finskspråklige eller finskættede befolkningsgrupper utenfor landets grenser. Den territoriale storfinskhetens hovedbudskap var at det finske territo-

⁶¹ Brøgger, s. 50. Jf. Hesjedal, s. 98.

⁶² Brøgger, s. 40. Om Brøggers holdning til samisk fortid generelt, se Hesjedal, s. 72–78, 92–104.

⁶³ Det følgende er basert på Nygård, s. 247–250. Jf. Ryymin, *De nordligste finner*, s. 140, 204–205, 248–250.

riet burde utvides til å omfatte tilliggende områder med en slik befolkning. Den primære retningen for ekspansjon som ble anvist, var Øst-Karelen og Ingermanland. Tilsynelatende innebar innlemmelsen av Petsamo i Finland i 1920 at argumentasjon for finsk ekspansjon i nordlig retning skulle være overflødig i mellomkrigstiden – landet hadde jo etablert adgang til Ishavskysten, og hadde følgelig ingen presserende behov for grenserevisjon i nord. Imidlertid viser en analyse av de militante nasjonalistenes publikasjoner fra 1920- og 1930-årene at nasjonalistene la vekt på å fremheve at også kvenenes bosettingsområde, Ruija, var grunnleggende finsk. Med dette kunne nasjonalistene mene at områder der det bodde særlig mange kvener, var ”supisuomalaisia”, det vil si ”tvers gjennom finske” områder. En skribent i *Suomen Heimo* fremhevet Nordreisa, Altafjord, Kåfjord, Børselv, Lakselv, Tanaelvdalen, Vestre Jakobselv, Salttjern, Bygøyenes, Bygøyfjord og Neiden som slike områder, mens andre tok med også Lyngen.⁶⁴ Enkelte, som Väinö Salminen, argumenterte for at hele Ruija, endog hele Ishavet og kysten fra Karelstranden i øst til Lyngen i vest, var grunnleggende finsk – uavhengig av de faktiske grenseforholdene.⁶⁵

De historiske kontinuitetsforestillingene inngikk i argumentasjonen for Nord-Norges finskhets, ved siden av språklige og etniske argumenter. Utbredelsen av det finske språket mente Salminen sørget for områdets ”finske grunntone”. Det fantes i følge ham cirka 30.000 finskkyndige i Ruija, selv om antallet kvener var mindre. Men finsk var i følge Salminen også samenes ”kulturspråk”, og sammen med samenes ”i etnografisk forstand” nærmere tilknytning til finner enn til nordmenn, gjorde dette Ruija finsk.⁶⁶

Kvenenes sivilisatoriske pionerrolle ble av nasjonalistene trukket frem som et historisk argument for Ruijas finskhets og for at Finland hadde en moralsk rett til området. I nasjonalistenes forestillingsverden gjaldt denne argumentasjonen større områder enn bare Nord-Norge. Alle områder hvor den finske stammens medlemmer hadde vært nybyggere, tilhørte det finske fedrelandet, uavhengig av hva senere etablerte statlige grenser tilsa. I 1937 sammenfattet Samuli Paulaharju visjonen den sivilisatoriske forfinskingen av ødemarksområdene i Nordøst-Europa slik:

⁶⁴ *Suomen Heimo* 1–2/1932, s. 24; Turja, s. 119, 173.

⁶⁵ *Suomen Heimo* 7/1927, s. 76–77; 11/1934, s. 208.

⁶⁶ *Suomen Heimo* 7/1927, s. 76–77.

Seg i ryggbastet har finnen befolket de ingriska slätterna, rödjat i Olonets snår och Fjärrkarelens storskog. Densamme finnen har slitit ont på Finnmarkskusten och stretat fram både äng och åker – och samme sege skogsbökare har stångat sig inåt Norrbottens stora ödemarker ända bort till de snökrönta fjällen, ja, klivit upp över deras vita åsryggar. Så sträcker sig också hitåt, i främmande land, en finnarnas vida ödemark (...).⁶⁷

Implisitt lå det et premiss her om at den som først klargjorde områder til jordbruk, også hadde en moralsk rett til området. For Nord-Norges del var det kvenene og deres pionerarbeid som hadde sørget for dette.⁶⁸ Et annet historisk argument som ble trukket frem for å underbygge forestillingen om Ruijas finskhhet, var den i nasjonalistenes øyne urettferdige og vilkårlige grensen som skilte Ishavskysten fra Finland. Väinö Salminen poengterte i 1927 at Finland var blitt holdt utenfor grenseforhandlingene mellom Norge og Russland på 1800-tallet og dermed utestengt fra sin historisk rettmessige del av Ishavskysten.⁶⁹ Dermed var grensen mellom ”det finske Ruija” og Finland heller ikke naturlig eller språklig begrunnet. Den var en avtalt, statlig grense som kun var bestemt av staters skiftende maktrelasjoner.⁷⁰ I følge den geopolitiske tenkningen som Salminen her knyttet seg opp mot, var grensen dermed uhensiktsmessig. At grensen vilkårlig splittet opp den finske stammens bosettingsområder, stred også mot AKS sin storfinske ideologi. AKSeren Yrjö Vuorjoki beskrev i 1931 grensen som skilte det finske bosettingsområdet i Sverige og Norge fra Finland som en voldsgrense, som ødela ”(...) en åndelig og økonomisk helhet, isolerer brødre fra hverandre og frarøver forutsetningene for gjennomføringen av den naturlige og rettferdige Stor-Finland-tanken.”⁷¹

⁶⁷ Samuli Paulaharju, *Ödebygdfolk. Från Nordsveriges finskbygder* (Stockholm 1966), s. 13. Boken ble opprinnelig publisert som *Kiveliöitten kansaa. Pohjois-Ruotsin suomalaissuuduilta* (Porvoo 1937). Jf. Marjut Harju, *Samuli Paulaharju. Ruijanrannan reppuherra* (Helsinki 1989), s. 226.

⁶⁸ Teemu Ryymin, *”Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt”. Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkrigstiden*, hovedoppgave i historie (Bergen 1998), s. 83–84.

⁶⁹ *Suomen Heimo* 6/1927, s. 64–65. Se også *Suomen Heimo* 8/1931, s. 159; ”Lyhyt selostus Ruijan entisistä ja nykyisistä oloista”, s. 2.

⁷⁰ *Suomen Heimo* 6/1927, s. 62.

⁷¹ *Fenno-Ugrica IV. Suomalais-ugrilainen kulttuurikongressi* (Helsinki 1931), s. 314. Jf. Ryymin, *”Bein av vårt bein...”*, s. 84.

Forestillingen om Ruija som et finsk irredenta, det vil si et område Finland historisk, etnisk og moralsk sett hadde krav på, ble likevel ikke ført til sin ytterste konsekvens av nasjonalistene i AKS. De fremsatte ingen eksplisitte krav om at Ruija burde innlemmes i Finland, men nøyde seg med å understreke områdets finske karakter. Trolig skyldtes dette at nasjonalistene ikke på noe tidspunkt så på annekteringen av Ruija som en realistisk mulighet, i motsetning til mulighetene til å innlemme Øst-Karelen og Ingermanland til Finland. Finlands adgang til Ishavet gjennom Petsamo-avtalen fra 1920, hadde også bidratt til at argumenter om ekspansjon på Norges bekostning vanskelig ville få gjennomslag i det finske samfunnet.

Norske reaksjoner på de finske fortidsforestillingene

Forestillingene om finskhetens historiske kontinuitet ved Ishavskysten førte etter 1850-årene altså ikke til at det fra finsk side ble tatt seriøse politiske initiativ til grenserevisjon på Norges bekostning. Ekspansjonskravene som landets myndigheter stilte seg bak etter grensestengingen i 1852, ble rettet mot russisk, ikke norsk, territorium. De praktiske tiltakene som i siste halvdel av 1800-tallet og i mellomkrigstiden ble rettet mot kvenene fra finsk side, i hovedsak av de finsknasjonale aktivistene, begrenset seg også til ulike former for kulturmisjon, som spredning av finskspråklig litteratur og propaganda.⁷² Tiltakene, som på sett og vis tok sikte på å opprettholde den historiske kontinuiteten mellom finskheten og Ishavskysten gjennom å få kvenene til å holde fast ved sin finskhet, var heller aldri særskilt intense eller omfattende.

De finsknasjonale fremstillingene av kvenene og deres aktivitet ble likevel tatt alvorlig i Norge, som tegn på at Finland og kvenene virkelig representerte en trussel mot Norges territoriale integritet. Fornorskningspolitikken ble i siste halvdel av 1800-tallet og frem til 1930-årene stadig tilstrammet og utvidet med hensyn til virkemidler og målområde, i et dialektisk samspill med de finske aktivitetene ved Ishavskysten.⁷³ Det ble også mobilisert til kamp ved hjelp av fortidsforestillinger. Fremstillingen av kvenenes arktiske overlegenhet ble allerede noen år etter Koskinens utspill utfordret av lappologen Jens Andreas Friis, som i 1871 understreket at det slett ikke var nødvendig for Finnmarks fremgang at finnene koloniserte området. Nordmenn var de

⁷² R y y m i n, "Bein av vårt bein...", s. 59–73; R y y m i n, *De nordligste finner*, s. 103–104, 261–263.

⁷³ R y y m i n, *De nordligste finner*, s. 111–112, 155–157, 284–287.

dyktigste fiskerne og sjømenn og klarte seg godt alene, selv om det beste kan-skje var en blanding av nordmenn, samer og finner.⁷⁴ Særlig påstander om den opprinnelige nordnorske befolkningens finskhet falt nordmenn tungt for brystet. I forbindelse med Det Finske Litteraturselskapets stipendiatreise i Nord-Norge 1865, ble slike antydninger som selskapets stipendiat David Skogman skulle ha kommet med, avvist i nordnorske aviser. Fremstillinger av kvenene som Nord-Norges opprinnelige befolkning ble til og med offisielt bestridt av norske myndigheter. Foranlediget av AKSeren Veli Mikkonens uttalelser i finsk presse i 1932, påpekte den norske sendemannen i Helsingfors overfor den finske utenriksministeren at fremstillingen av kvenene som Finnmarks opprinnelige befolkning var ”meget uheldig” for forholdet mellom landene.⁷⁵ Årsaken til de norske reaksjonene var åpenbar: Slike kontinuitets-påstander impliserte at ”det var Nordmændene, der havde trængt sig ind der, hvor de vare fremmede og uberettigede”, som saken ble formulert i *Tromsø Stiftstidende* i 1865.⁷⁶ I mellomkrigstiden forholdt saken seg på samme vis.

Konklusjon

Fortidsforestillinger som tar sikte på å skape inntrykk av langvarig historisk kontinuitet mellom en folkegruppe og et territorium kan, som diskutert innledningsvis, ha ulik form, selv om de ofte fremtrer kombinert og sammenfiltret slik tilfellet er med de finske fortidsforestillingene knyttet til kvenene og Nord-Norge. Dette området ble i løpet av siste halvdel av 1800-tallet og første del av 1900-tallet gjenstand for konkurrerende fortidsforestillinger. På norsk side argumenterte historikere og arkeologer for den norske nasjonens primære status i området, mens man fra finsk side fremhevet den *finske* nasjonens rolle i siviliseringen av Ishavskysten og/eller finskhetens tidlige tilstedeværelse.

Forestillingene om finsk historisk kontinuitet på Ishavskysten bygget på begge de innledningsvis skisserte strategiene for kontinuitetsskaping. Siviliseringsstrategien, som etablerte historisk kontinuitet gjennom påstander om at kvenene hadde skapt betingelsene for kulturen i Nord-Norge gjennom sin

⁷⁴ *Finlands Allmänna Tidning* 62/15.3.1871. Se også Jens Andreas Friis, *En som-mer i Finmarken, Russisk Lapland og Nordkarelen. Skildringer av land og folk* (Christiania 1871), s. 100–101 og 111–113 for en direkte polemikk mot Koskinen og fennomaner generelt. Jf. Ryymin, *De nordligste finner*, s. 120–122.

⁷⁵ Ryymin, *De nordligste finner*, s. 276.

⁷⁶ *Tromsø Stiftstidende* 3.9. 1865. Jf. Ryymin, *De nordligste finner*, s. 105.

jordbruksvirksomhet, anerkjente at samene hadde vært i området først, men fremhevet likevel finnenes avgjørende betydning for områdets utvikling. Yrjö Koskinens fremstilling av kvenenes arktiske overlegenhet (1868) kan sees på som den grunnleggende etableringen av denne forestillingen, og den ble hyppig benyttet ut mellomkrigstiden. Den andre strategien for kontinuitetsskaping, nasjonaliseringsstrategien, innebar derimot at historiske eller samtidige folkegrupper som kainulaiset, birkarlene og samene ble forfinsket og tatt til inntekt for langvarig finsk tilstedeværelse ved Ishavskysten. Selv om ansatser til forestillinger om finnenes tilhold i Nord-Norge ”sedan urminnets tider” kan finnes allerede i 1870-årene, var det særlig fra århundreskiftet at slike fremstillinger ble fremtredende. De kulminerte i 1935 i Eero Kuussaaris storfinske visjon om en urgammel finsk-ugrisk maktsfære fra Ishavet til Ural.

Forestillingene om finsk historisk kontinuitet ved Ishavskysten kunne også tjene ulike hensikter. Den finsknasjonale fremstillingen av kvenene og deres historie var ofte preget av at den stod i en ekspisitt opposisjon til den norske fremstillingen av forholdene i Finnmark og Nord-Troms, og den tilsvarende legitimeringen av fornorskningspolitikken. Dette gjelder i høy grad forestillingene om kvenene som sivilisasjonens pionerer i Nord-Norge og fremstillingen av kvenene som områdets opprinnelige befolkning. I tillegg til å fungere som argumenter som skulle delegitimere fornorskningspolitikken, hadde de finsknasjonale påstandene om langvarig, historisk kontinuitet i den finske nasjonalitetens tilstedeværelse ved Ishavskysten også et argumentativt potensiale for grenserevisjon og finsk ekspansjon i nordlig retning. Til tross for at dette potensialet ikke ble realisert i politisk handling, bidro den til å skape spenning mellom Norge og Finland i mellomkrigstiden og sørget for at fornorskningen av kvenene forble offisiell politikk lenger enn tilfellet var med den svenske politikken overfor den finskspråklige befolkningen i Tornedalen.

Nyckelkällan till vinterkrigets historia

HEIKKI YLIKANGAS

Debatten om vinterkrigets historia har pågått nästan utan uppehåll från och med år 1998, då jag publicerade artikeln ”Valttiässä jota ei käytetty” (Trumfkortet som inte användes).¹ Artikeln utarbetades utan arkivkällor, på grundval av litteraturen. Senare har jag grundligt fördjupat och kompletterat mina studier i ämnet, även genom att i avsevärd mängd utnyttjat arkivkällor.² Under årens lopp har min tolkning blivit behandlad eller rättare sagt huvudsakligen kritiserad i flera olika slags publikationer från dagstidningar till tidskrifter (i synnerhet i *Historiallinen Aikakauskirja* 2003–2004), från vetenskapliga uppsatser till avhandlingar, i böcker och pamfletter. Ställningstagandenas antal uppgår styckewis räknat till flera tiotal eller möjligen rentav över ett hundra enskilda skrivelser i varierande form och omfattning. I någon mån har polemiken väckt uppmärksamhet även utomlands, i synnerhet i de skandinaviska länderna.³ Förutom den stora allmänheten och särskilt veteranerna, som också har varit ganska aktiva, har praktiskt taget alla de forskare som skrivit någonting om vinterkriget på något sätt deltagit i debatten. Varför publicerar jag således den här uppsatsen?

Min mening är inte att fortsätta diskussionen. Nästan allt som man i dagens läge vet om saken har redan blivit sagt. Att fortsätta debatten är därför

¹ Juhlakirja Veijo Meren täyttäessä 70 vuotta 31.12.1998 (Helsinki 1998), s. 278–305.

² De viktigaste av mina artiklar är ’Valttiässä – jota ei käytetty’ [Trumfkortet som inte användes] i boken *Väkivallasta sanan valtaan. Suomalaista menneisyyttä keskiajalta nykypäiviin* (Juva 1999), s. 285–345, och ’Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan’ [Finland och Tyskland från vinterkrig till interimsfred] i boken *Tulkintani talvisodasta* (Porvoo 2001), s. 147–245. Förutom dessa har jag publicerat ett stort antal uppsatser och genmälen i ämnet, nästan alla på finska, bara några få på svenska.

³ I mars och april 2000 hade jag en relativt länge pågående diskussion med Krister Wahlbäck i Hufvudstadsbladet.

inte särskilt motiverat. Jag har likväl inte kunnat motstå frestelsen att presentera en källa som tills vidare – i den mån jag har kunnat observera – inte blivit föremål för närmare uppmärksamhet.⁴ Enligt mitt omdöme innebär den här källan en nyckel till vinterkrigets historia. Jag citerar den i sin helhet, men för att göra dess innehåll och i synnerhet dess betydelse för läsarna förståelig, måste jag även presentera händelseförloppet i behövlig, om än ytterst begränsad omfattning.

Vid regeringsmötet den 25 februari 1940 behandlades för första gången i närvaro av alla ministrarna de tunga fredsvillkor som Sovjetunionen hade framställt för Finland och som redan två dagar tidigare hade varit uppe till behandling i regeringens utrikesutskott.⁵ Villkoren var desamma som sedermera vid Moskvafreden 13.3.1940 i stort sett bekräftades och följdes. Utrikesminister Väinö Tanner och statsminister Risto Ryti företrädde starkt – inte ännu vid utrikesutskotts sammanträde, utan vid hela regeringens möte (25 februari) – ståndpunkten att villkoren borde accepteras. Bara biståndspakten, som ingick i villkoren, borde förkastas, eftersom den enligt Tanner ”måhända” skulle leda Finland till ett krig mot Tyskland. Ryti uttryckte sig tydligare och utan konditionalis. Han sade att biståndspakten ”skulle leda oss i krig mot Tyskland, eftersom dess [Sovjetunionens] och Tysklands vänskap inte är beständig”. Han betonade vidare att man, ifall Ryssland ville genomdriva den ifrågavarande våldsfreden, borde meddela Stalin att ”Finland skulle försöka att använda det första lämpliga tillfället, då Ryssland vore i svårigheter, för att få åstadkomma en förändring i en sådan fred”.

Diskussionen fortsatte i regeringen tre dagar senare (28 februari). Också vid det här sammanträdet försvarade Ryti energiskt fredens ingående på basis av de villkor som stod till buds. Han poängterade beslutsamt att armén borde sparas för Karelen återerövring. Enligt honom skulle det vara lättare att inleda erövringsoperationerna utanför Viborg än vid Torneå.

Alla ministrar förstod givetvis utan vidare att Finland inte ensamt och utan utländsk hjälp kunde få Karelen tillbaka. Men med vems stöd borde det

⁴ Olli Vehviläinen och V. N. Barysnikov hänvisar i förbigående till den ifrågavarande källan i den av Vehviläinen och A.O. Ržeševski redigerade boken *Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia* (Jyväskylä 1997), s. 309.

⁵ Här har jag använt de anteckningar och protokoll från statsrådets sammankomster och statsrådets utrikesutskotts diskussioner, som statsminister Rytis sekreterare A. E. Tudeer har gjort och som är bevarade i Tudeers samling i Finlands riksarkiv. Datum meddelas i texten.

göras? De ledande ministrarna hade från första början ställt sig negativa eller åtminstone ytterst reserverade till möjligheten att Finland skulle ta emot den militära hjälp som västmakterna England och Frankrike, vilka var i krig mot Tyskland, först inofficiellt, men från och med den 5 februari 1940 officiellt, hade erbjudit Finland. De ansåg att västmakternas hjälptrupper var för små och ineffektiva och fruktade att de skulle hinna fram alltför sent och ytterligare dra in Finland i storkriget. Dessutom vägrade Sverige och Norge att tillåta dessa truppers genommarsch med förevändningen att Tyskland då skulle lägga sig i saken. Även vid regeringens sammankomst den 28 februari tillbakavisade Ryti förslaget om västmakternas hjälp. Han sade: ”Jag är av samma mening som general Walden om att fastän vi skulle få hjälp från Sverige och fastän västmakternas trupper skulle komma hit, så kunde de inte ens tillsammans åstadkomma en lösning till vår fördel. Vi skulle inte förmå återerövra Karelska näset.” Meningen var alltså att Finland i samband med det kommande kriget mellan Tyskland och Sovjetunionen skulle få tillfälle att återerövra Karelen.

Den här linjedragningen av Tanner och Ryti åstadkom bestörtning bland de andra regeringsmedlemmarna. Mannerheimlinjen hade visserligen genombrutits vid Summa by den 11–12 februari, och som en följd av detta hade de finländska trupperna dragits tillbaka till mellanställningen den 17 februari. Fredsvillkoren hade senast (före sammanträdet den 25 februari) behandlats i regeringen den 12 februari. Då hade man tagit upp möjligheten att överlämna Jussarö till ryssarna och dessutom ett större område på Karelska näset än man tidigare hade ansett möjligt. Därefter hade man inte berört den här frågan. Nu var alltså utrikesministern och statsministern beredda att utan några större reservationer och prutande gå med på ryssarnas utomordentligt hårda krav!

Socialminister K.-A. Fagerholm skrev ett bittert och historiskt sett ytterst betydelsefullt brev den 26.2.1940 till sin partikamrat Väinö Tanner. I brevet uttalade han sin stora förfäran och häpnad över de ställningstaganden som Tanner, i egenskap av ordförande för det socialdemokratiska partiet, och utrikesministern hade framfört tillsammans med statsminister Ryti vid regeringsmötet en dag tidigare. Fagerholm skrev så här:

Helsingfors, den 26 februari 1940.

B.B.

Efter att ha tänkt igenom på nytt gårdagens meningsutbyte vill jag gärna framhålla följande synpunkter:

Om vi nu hux flux kastar oss in i fredsförhandlingar på den föreslagna basen har vi synbarligen att räkna med en upprivande inre strid. Detta borde till varje pris undvikas – annars går allt det som nu byggs upp till spillo. Det blir vi, som får bära hundhuvudet för en dålig fred. Och de våra kommer att fråga, varför inte vi tidigare gått in för en fredlig lösning. Det hjälper inte om Du hänvisar till icke-protokollförda förslag eller avvikande åsikter i utrikesutskottet eller andra sådana instanser. Offentligt – inte ens i statsrådsammanskomster – har Du ej framfört dessa synpunkter. Man håller redan på att sprida en legend, att Du är redo till fred på huru usla villkor som helst. Varken ur Din eller partiets synpunkter är det önskvärt att slutet på historien blir sådant.

Skall fredsförhandlingar på sådana villkor, som hittills antytts, inledas, så måste vi nog ha riksdagsgrupperna med oss. Vidare borde vi få ett verkligt säkert uttalande från högkvarteret angående dess åsikt om möjligheterna att fortsätta kriget. Annars har vi nog snart en annan legend utspridd – den som Hitler levat högt på under hela sin tillvaro: Armén var slagkraftig och obruten, men marxisterna förrådde den åt fienden och ingick en neslig fred. Därför måste vi under alla förhållanden se till, att vi har fältmarskalken med oss liksom också riksdagsgruppernas ledningar. Annars har vi nog inom kort att räkna med mycket svåra inrikespolitiska konflikter, som kan leda till Gud vet vad.

Innan vi kan gå till fredsunderhandlingar på föreslagen bas måste också alla undsättningsmöjligheter noga undersökas. Har vi inte gjort det, så kommer det att heta, att vi hade kunnat få hjälp, men ville inte taga emot det. Läget är farligt i den punkten, sedan hjälp utlovats. Går det inte att försöka få hjälptrupperna fördubblade och transporten påskynad? Går det inte – ja då tvingas vi till underhandlingar. Men finns det en möjlighet till ökad hjälp, så måste den möjligheten övervägas en gång till. Det sägs nu (Söderhjelm), att antalet frivilliga från Sverige väsentligt kommer att ökas de närmaste veckorna.

I korthet: Låt det inte gå därhän, att man får tillfälle säga, att en dålig fred gjordes just när hjälp var på väg. Vi bär just nu ansvar inte bara för den generationen som lever, utan också för kommande generationer av vårt folk.

Vore det inte bäst att nu sätta allt på att få Norge och Sverige att tillåta genommarsch? Och att få större hjälptrupper än vad hittills lovats. Det finns de som säger sig misstänka, att Du inte vill ha hjälp, utan fred till varje pris. Kan Du inte under sådana förhållanden taga med Dig någon regeringsmedlem, som är på andra linjen, Söderhjelm t.ex. så att man inte ens får tillfälle misstänka, att Du inte allvarligt skulle sträva till ökad hjälp.

Måste vi göra en dålig fred, så har vi all orsak att i god tid lägga om vår inhemska propaganda. Hur den skall läggas upp borde bli föremål för en allvarlig diskussion och så snart som möjligt. Folket får inte lamslös på grund av ett fredsslut – då vore alla de offer kriget krävt förgäves. Vi måste föra fram i propagandan klart och tydligt, att det inte var vårt folks fel att freden blev dålig. Men för att kunna sköta propagandan efter detta behövs det klara bevis för, att vi faktiskt gjort allt för att få hjälp.

Din tillgivne

K.-A. F-m.⁶

⁶ Väinö Tanners samling. Mapp 1. Finlands riksarkiv.

Så Fagerholm. Han hyste alltså starka misstankar om att man bakom regeringens rygg hade förhandlat och överenskommit om något sådant som man inte velat eller inte kunnat avslöja ens för hela regeringen. För att hindra att en dålig fred skulle räknas som Tanners fel och därigenom också det socialdemokratiska partiet skulle utsättas för beskyllningar om ett slags landsförräderi, framställde han en mängd villkor som till varje pris borde uppfyllas innan man kunde ingå en så bedrövlig fred, som tycktes vara under arbete. Parlamentet eller åtminstone partigruppernas ledning, och i synnerhet arméns ledning, borde få bakom saken. Några av de regeringsmedlemmar som hade begärt att västmakternas hjälperbudande skulle accepteras, helst justitieminister J. O. Söderhjelm, måste förmås att stödja freden. Ännu en gång borde man nödvändigtvis och ingående utreda om utländsk hjälp ändå vore möjlig. Till sist borde man inleda grundliga förberedelserna för att skapa en effektiv inhemsk propaganda, där tvånget att ingå freden skulle förklaras som förorsakad av andra än finnarna.

Det är ytterst viktigt att konstatera att allt vad Fagerholm krävde även utfördes till punkt och pricka. De avgörande besluten fattades den 28 och 29 februari och strax efter fredsslutet. Utrikesminister Tanner förmådde den 29 februari riksdagen att godkänna villkoren genom att med olika argument stämpla västmakternas hjälp som fullständigt betydelselös och genom att berätta att tyskarna rekommenderade freden och efter sin seger lovade ”hålla Ryssland i styr”.⁷ Ryti reste med en delegation som bestod av Fagerholm, Söderhjelm, inrikesminister Ernst von Born, lantbruksminister Petter Heikkinen och generalmajor Rudolf Walden, överbefälhavarens företrädare i regeringen, den 28 februari till högkvarteret i S:t Michel. Alla andra utom Ryti och Walden ställde sig tvekande till tillbakavisandet av västmakternas hjälperbudan. ”Mycket prat på resan”, berättar Söderhjelm i sin dagbok. Han fortsätter med förkortningar: ”Ense att måste framställa ev. fred som vapenvila, irriterata, ej ge upp, hålla folket på spänn för att vinna [förlorade områden] tillbaka. Begagna första tillfälle.” Walden talade om beredskapen till ”revanschen”.⁸

⁷ Citerad enligt Urho Kekkonens anteckningar. A r i U i n o, *Sodan ja rauhan mies. Urho Kekkonen sotavuodet 1939–1944* (Helsinki 1998), s. 46.

⁸ J. O. Söderhjelm's samling, mapp 28, handskriftssamlingen i Helsingfors universitets bibliotek. S t i g J ä g e r s k i ö l d refererar vidlyftigt dessa diskussioner utgående från J. O. Söderhjelm's dagboksanteckningar i sin bok *Fältmarskalken. Gustaf Mannerheim 1939–1941* (Helsingfors 1975), s. 143–146.

Framme i högkvarteret hade Ryti först ett privat samtal med Mannerheim.⁹ I den egentliga diskussionen i högkvarteret sällade Mannerheim sig genast till fredens anhängare, men ”de tillstådesvarande generalerna”, så skriver Mannerheim i sina memoarer, stod ”utom ett undantag” till hans förvåning bakom uppfattningen ”att vi nog skulle hålla ut och att kampen kunde och måste fortsättas.”¹⁰ (Närvarande var enligt Söderhjelm anteckningar Airo, Oesch, Österman, Heinrichs, Wallenius, Arajuuri, Martola och Talvela). Det enda undantaget var sannolikt general Paavo Talvela, Mannerheims främsta förtrogne. Mannerheim pressade likväl också andra bland de höga officerarna att avstå från sin inställning och ge sitt samtycke till freden.¹¹

Detta räckte för Söderhjelm. På kvällen den 29 februari talade han vid de borgerliga riksdagsmännens sammankomst. Han betonade att ”denna fredsuppgörelse [är] för oss blott en vapenvila. Armén måste räddas och krafter sparas.”¹² För Söderhjelm del hade alltså övertalningen till förmån för freden lyckats precis på det sätt som Fagerholm hade förutsatt. Visserligen antecknade Söderhjelm i sin dagbok som upplysning för eftervärlden att han fortfarande vacklade i saken. I den sista omröstningen i regeringen den 12 mars anslöt han sig likväl inte till ministrarna Uuno Hannula och Juho Niukkanen, som för sin del förkastade fredsförslaget och meddelade att de skulle utträda ur regeringen.¹³

Även Fagerholm uppgav efter besöket i S:t Michel att han accepterade freden.¹⁴ Hans krav att arméns ledning skulle fås bakom saken hade blivit uppfyllt genom Mannerheims ställningstagande. Han lade inte någon större vikt vid generalernas först framförda åsikter, fastän dessa bevisade att det inte

⁹ Jfr J. O. Söderhjelm dagboksanteckningar den 30 mars 1940. Mapp 43, handskriftsamlingen i Helsingfors universitets bibliotek.

¹⁰ G. Mannerheim, *Minnen 2* (Helsingfors 1952), s. 227.

¹¹ *Ibid.*

¹² J. O. Söderhjelm samling. Mapp 28, handskriftssamlingen i Helsingfors universitets bibliotek.

¹³ Söderhjelm skriver den 12 mars: ”Känner mig långt ifrån solidarisk med majoriteten, kan inte heller se huru Hannulas och Niukkanens väg skulle leda till något positivt.” Han hade sannolikt en förhoppning att kunna gå med i den nya regeringen, men det lyckades inte. Han fick inte plats i denna. Söderhjelm visste väl orsaken till denna lösning. Han skriver den 23 mars.: ”Klart är, att både Ryti och Tanner äro irriterade av min opposition ...” J. O. Söderhjelm dagboksanteckningar. J. O. Söderhjelm samling. Mapp 43, handskriftsamlingen i Helsingfors universitets bibliotek.

¹⁴ Jäger sköld, s. 146.

i första hand var militära faktorer som i det här skedet tvingade regeringen att acceptera ryssarnas hårda krav.

Men hade Ryti och Tanner några fasta grunder för sitt uttalande att man kunde vänta sig ett krig mellan Sovjetunionen och Tyskland? Nog hade de sådana. Allt tog sin början vid regeringens sammanträde den 15 februari. Då hade försöken misslyckats att genom ett motanfall återställa den linje, som ryssarna vid Summa by hade genombrutit. Faktum var att den befästa Mannerheimlinjen krossats och måste överges. Tanner konstaterade angående västmakternas hjälp: ”När man hade diskuterat saken, hade man i allmänhet varit av den mening, att den här hjälpen kom på sista plats, endast ifall man inte har något annat råd. Man hade försökt följa en nordisk linje, men eftersom den inte lett till resultat, finns det ingen annan utväg än att låta sakerna gå i den riktning, som västmakterna önskar.”

Uttalandet gavs vid hela regeringens möte (15 mars). Man kunde hålla för säkert att ryktena om att Finland hade för uppsåt att kalla västmakterna till undsättning började spridas. Så skedde också. Ryktena spred sig inte bara spontant; man gav också näring åt dem. Tanner kontaktade Wipert von Blücher, Tysklands ambassadör i Helsingfors, den 17 och den 20 februari och lät honom förstå att Finland hade beslutat fortsätta kriget med västmakternas stöd. I sin rapport till Berlin den 20 mars tillkännagav von Blücher: ”ryktena vet redan att berätta, att utrikesminister och Mannerheims förtroendeman Walden skall under de närmaste dagarna flyga till London.” Han tvekade, även om Tyskland med några effektiva motåtgärder kunde förhindra de västliga truppers genommarsch i Skandinavien, ty Östersjön var helt och hållet frusen.¹⁵

Ryti hade för sin del skickat Finlands tidigare statsminister professor T. M. Kivimäki till Berlin. Sannolikt alarmerad av von Blüchers budskap tog kanslichef Franz Weizsäcker från det tyska utrikesministeriet emot Kivimäki den 19 februari 1940. Kivimäki uttalade – givetvis följande sina instruktioner – ”att hittills hade ingen i Finland tänkt att vända sig till västmakterna, men nu när alla andra vägar tycks vara stängda för oss, har vi uppenbarligen inte någon annan möjlighet än att be om hjälp där den kan stå att få”.¹⁶ Det här meddelandet av Kivimäki ledde till ett annat sammanträffande. Kivimäki meddelade i sitt brev den 21 februari till sin vän, skeppsredaren

¹⁵ Ylikangas, 'Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan', s. 189–191.

¹⁶ *Ibid.*, s. 182.

och jägarofficeren Ragnar Nordström att han hade beställt flygbiljetten till Stockholm till fredagen den 23 februari, men att resans genomförande just denna dag tills vidare var osäker. Han väntade nämligen på en mycket viktig audiens. Han skulle först följande dag få veta när audiensen skulle äga rum.¹⁷ Den här audiensen var verkligen viktig, ty den gällde av allt att döma riksmarskalken Hermann Göring, Adolf Hitlers närmaste man, som Kivimäki på regeringens initiativ förgäves hade försökt träffa allt sedan krigets början. Göring hade inte vågat ta emot Kivimäki i fruktan för att Kreml skulle få kännedom om sådana kontakter. Officiellt och offentligt drev Hitlers Tyskland ”en iskall politik” gentemot Finland. Nu lyckades försöket äntligen. Kivimäki träffade Göring sannolikt sent på kvällen den 22 februari, ty mötet försiggick i Karinhalle, Görings privathus utanför Berlin. Meningen var att i mån av möjlighet totalt hemlighålla mötet. På kvällen den 23 februari meddelade Ryti regeringen att han i telefon från Berlin fått höra ”att prof. Kivimäki just hade besökt Göring. Kivimäki hade uppmanats att omedelbart resa till Sverige, eftersom man inte i Tyskland vågar diskutera så hemliga ärenden i telefon”. Ännu uppgav Ryti att Kivimäki skulle ringa till honom följande dag (24 februari) klockan fyra.¹⁸ Det betydde att man väntade att Kivimäki då skulle vara i Stockholm och därifrån ringa till Ryti.

Vad hade Göring att säga åt Kivimäki? Det finns två andrahandskällor som belyser budskapets innehåll. Enligt Ragnar Nordströms memoarer ledsagade Göring vid avfärden sin gäst till dörren och sade med starkt eftertryck: ”Kom ihåg, gör fred på vilka villkor som helst. Jag garanterar att när vi efter en kort tid gå i krig mot Ryssland, får Ni allt tillbaka med ränta.”¹⁹ Kivimäki själv upprepar, visserligen med andra ord, men med samma sakinnehåll, Görings meddelande i sina memoarer.²⁰ Nordström berättar att Kivimäki flög från Berlin till Stockholm och därifrån ringde till Nordström, som då befann sig i norra Finland, och i förtäckta ordalag, men så att Nordström kunde förstå saken, refererade sitt samtal med Göring.²¹ Det är mycket sannolikt att Kivimäki handlade på samma sätt också med Ryti. Med andra ord gav han per

¹⁷ Ragnar Nordström, *Voitto tai kuolema. Jääkäriveivstin elämä ja perintö*. Suomen-tanut ja huomautuksin varustanut Raimo-Ragnar Nordström (Juva 1996), s. 247, 637.

¹⁸ I Tyskland kopierades åtminstone alla utlandssamtal på skivor. Man bör observera att Ryti inte nämner möjligheten att använda telegram. Telegrammet innebar en alltför stor risk att budskapet skulle spridas.

¹⁹ Nordström, s. 246.

²⁰ T. M. Kivimäki, *Suomalaisen politiikan muistelmat* (Helsinki 1965), s. 127–128.

telefon den 24 februari från Stockholm, i enlighet med sitt tidigare löfte, Ryti så mycket information att statsministern begrep åtminstone kärnan i Görings budskap.

Efteråt har man velat bestrida tolkningen enligt vilken Ryti och Tanner redan före det avgörande regeringsmötet den 25 februari 1940 haft kännedom om Görings budskap.²² Om så vore fallet skulle det vara mycket svårt att förstå varför bägge – Tanner och Ryti – just vid det ifrågakvarande mötet och inte redan tidigare framställde precis samma uppfattning som Göring enligt memoaruppgifterna hade meddelat Kivimäki. Det är däremot lätt att begripa att Tanner och Ryti, efter att de hade fått besked om budskapet, med alla medel försökte hemlighålla det och begränsa de personers antal, som informerades om det. Det skulle ha inneburit en katastrof såväl för Finlands och Tysklands som Tysklands och Sovjetunionens ömsesidiga relationer att lösa rykten rörande Görings meddelande hade börjat spridas. De sistnämnda länderna var förenade i ett förbund vars hållbarhet Kreml starkt misstänkte. För att hindra den här olyckan beslöt Tanner och Ryti att i sina egna namn och utan att avslöja sin källa presentera den viktigaste informationen i budskapet, nämligen att ett krig var att vänta mellan Sovjetunionen och Tyskland.

För säkerhets skull begärde Ryti att Kivimäki väntade på Tanner i Stockholm. Meningen var att de tillsammans skulle besluta i vilken form Kivimäki skulle framställa sina uppgifter för regeringen. Så antogs med rätta ha skett i de av redaktörerna gjorda anmärkningar som har bifogats till Nordströms memoarer.²³ Vid regeringsmötet den 25 februari redogjordes saken visserligen helt annorlunda. Tanner förklarade att Kivimäki, som hade väntats till Helsingfors sedan föregående dag, p.g.a. trafikproblem fortfarande vistades i Berlin. Det här meddelandet är knappast trovärdigt, för på Rytis initiativ skickades Tanner omedelbart till Stockholm, där han träffade Kivimäki. Någon förklaring till varför Kivimäki hade flugit till Stockholm och inte till Helsingfors, såsom Tanner berättade, meddelar inte anteckningarna i statsrådets protokoll. Det var alltså fråga om en täckmantel för operationen, med syfte att förhindra att Görings namn bands till uppgifterna om det förestående kriget mellan Sovjetunionen och Tyskland. Slutsatsen bekräftar av Kivimäkis uppträdande vid regeringsmötet den 28 februari. Då var Kivimäki, som tillsammans med Tanner återvänt hem från Stockholm, närvarande, men han

²¹ Nordström, s. 246.

²² Se närmare *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2004, s. 98–99.

²³ Nordström, s. 606.

– uppenbarligen följande en överenskommelse mellan honom och Tanner – nämnde inte ens Görings namn utan talade helt allmänt om tyskarna och deras meningar. ”Tyskarna” hade rekommenderat honom fred, eftersom i krigets slutskede ”allting kommer att återfås oberoende av vilken sida som skulle vinna kriget”.

Man har anledning att ställa sig frågan varför Tanner och Ryti – särskilt den sistnämnde – egentligen tog Görings löfte på allvar. Kunde de inte tänka sig att tyskarna bara av uppenbara strategiska skäl försökte förhindra finnarna att ta emot västmakternas hjälp, vilket skulle öppna en ny front i Skandinavien mot Tyskland? Vi kan finna svaret när vi vänder på saken och låter frågan lyda på följande sätt: Hade finnarna överhuvudtaget ens i teorin haft några effektiva möjligheter att kontrollera och ta reda på vad Hitler egentligen planerade? Svaret är klart. Inga sådana möjligheter existerade. Den vägen var fullständigt utesluten. Den finska ledningen kunde antingen anse budskapet som bevis på den tyska regeringens sannfärdiga avsikter eller förkasta informationen som en taktisk manöver, som inte syftade på att verkställa vad den lovade. Statsminister Risto Ryti valde det förra alternativet och Tanner följde lojalt hans linje.

Ett bevis på att Görings budskap togs på allvar är bl.a. den diskussion som fördes i statsrådet under krigets sista dag, den 12 mars 1940. Försvarsminister Juho Niukkanen, som ingenting visste om spelet bakom kulisserna, krävde envist att alla de områden som Finland efter förestående fredsavtal skulle överlämna till Sovjetunionen grundligt måste förstöras. Då skulle ryssarna inte kunna använda dem som stödjepunkter för eventuella nya angrepp mot Finland. Tanner, som ledde regeringen eftersom Ryti åtföljde fredsförhandlingsdelegationen till Moskva, tillbakavisade strängt Niukkanens krav. Minister von Fieandt ställde sig på Tanners sida och sade: ”Vi måste låta förnuftet tala, inte känslorna. Vi ju hoppas, att den här freden är bara vapenvila och att vi snart kommer att få området tillbaka. Det vore ju skadligt att förstöra allt, i synnerhet allt vid linjen.” Niukkanens krav accepterades inte.

Den finska ledningen följde konsekvent den linje som Ryti hade utstakat vid regeringsmötet den 25 februari. Det var naturligtvis inte möjligt att tydligt bringa detta till den stora allmänhetens kännedom, d.v.s. att behandla saken öppet i offentligheten. Först efter att Tyskland (i augusti och september 1940) tagit Finland under sitt beskydd och klart avslöjat sitt uppsåt att anfälla Sovjetunionen, påminde den finska ledningen Göring om sitt löfte. Den 18 december 1940 träffade general Paavo Talvela i Berlin i genskap

av representant för både den finska armén och den civila ledningen riksmarskalken Hermann Göring. I sitt omsorgsfullt förberedda tal på tyska uttalade sig Talvela, i närvaro av flera höga tyska officerare, så här: ”Så som för Er, Herr Riksmarskalk, är känt, råkade Finland under senaste vinter i en tung kamp mot Ryssland. Kriget slutade likväl i tid och freden ingicks icke minst åtföljande det råd, som Ni Herr Riksmarskalk förmedlade oss genom minister Kivimäki.”²⁴

Det var inte Tanner utan Ryti som ledde regeringen och som bar ansvaret för de viktigaste besluten. Hur länge tänkte han sig att världskriget skulle pågå? Var hans utgångspunkt att tyskarna skulle vinna kriget? Så kunde man föreställa sig, men så var det kanske inte. Enligt J. O. Söderhjelm's dagbok (12 februari) trodde Ryti på västmakternas seger, men var bekymrad över att kriget skulle pågå länge och över vad som eventuellt kunde ske under den långa mellantiden. Det finns upplysningar om Rytis tankesätt även i en annan dagbok. Strax efter fredslutet började Ryti bilda en ny regering. Den 21 mars 1940 förhandlade han med Finlands ambassadör i London, G. A. Gripenberg med avsikt att utnämna honom (bara för sex månaders tid) till utrikesminister. Gripenberg vägrade emedan han trodde på västmakternas seger och inte heller i övrigt var lämpad att på ett trovärdigt sätt driva den tyskvänliga politik som ovillkorligen krävdes och vars nödvändighet Ryti också medgav. Ryti försökte trots svaret förmå Gripenberg att samtycka till förslaget genom att poängtera: ”Det vore klart, att vår orientering sist och slutligen vore i riktning mot västmakterna; vi måste ha en god förankring hos dem.”²⁵ Men Gripenberg böjde sig inte.

På basis av dessa uppgifter förefaller det möjligt att Ryti förmodade att det pågående världskrigets förlopp skulle bli en upprepning av första världskriget. Då besegrade Tyskland Ryssland men förlorade kampen mot de allierade, efter att USA hade gått med i kriget. Om nu, så som Görings budskap lovade, Tyskland invaderade Sovjetunionen, hade Finland möjlighet att passa på tillfället och återerövra Karelen. Fastän västmakterna ”sist och slutligen” skulle vinna, behövde man inte frukta att Finland skulle tvingas avträda Karelen till Sovjetunionen, som med våld hade rövat det från Finland i vinterkriget. Men även en annan tolkning är möjlig. Om Ryti, som det tycks,

²⁴ Paavo Talvelas samling; Krigsarkivet, Pk 1542/25. Kopian är daterad 16.12.1940.

²⁵ G. A. Gripenbergs dagboksanteckningar den 21 mars 1940. G. G. Gripenbergs samling. Finlands riksarkiv.

utgick från uppfattningen att Tyskland i varje fall skulle inleda krig mot Sovjetunionen, måste han ta i beaktande att det skulle leda Sovjetunionen till ett förbund med åtminstone England. Således kan det ha varit så, att Ryti i sitt hjärta trodde på Tysklands seger i världskriget men inte ville avslöja det helt öppet för sådana personer som Söderhjelm och Gripenberg, vilka han visste var ivriga anhängare av västmakterna. Det finns naturligtvis även andra tolkningsmöjligheter. Faktum är att vi tills vidare inte har någon närmare konkret och övertygande kännedom om hur Ryti i verkligheten ställde sig till frågan om vilkendera sidan som "sist och slutligen" skulle vinna världskriget. Men Rytis ställningstagande i den här frågan är inte avgörande i det här sammanhanget. Mest betydelsefullt är att han av allt att döma trodde att det inom kort skulle bryta ut ett krig mellan Tyskland och Sovjetunionen och att Tyskland skulle komma att vinna det kriget.

Låt oss återvända till de krav som K-A. Fagerholm hade uppställt i sitt brev till Väinö Tanner den 26 februari 1940. Ett krav var ännu öppet, nämligen det som gällde en effektiv inhemsk propaganda. Hur lyckades man med detta? Det lyckades bra ur Fagerholms synpunkt. Mannerheim sade i sin berömda dagorder den 13 mars bl.a. följande: "Tyvärr har det storartade löfte om hjälp, som Västmakterna givit oss, ej kunnat fullföljas, genom att våra grannar av omsorg om eget hus förvägrat deras trupper rätt till genomfart."²⁶ Inget ord om hjälpens otillräcklighet, som Mannerheim själv hade betonat under kriget och som Ryti i sitt tal inför riksdagen den 15 mars framhävde. Ryti stämplade västmakternas hjälp som alltför svag och dess ankomst som alltför sen och tillade att mottagandet av den hade lett Finland in i ett världskrig vars slut inte kunde förutses. Sedan fortsatte han: "Hjälpens gjordes dessutom osäker genom, att den skulle ha komma hit via två neutrala länder, Sverige och Norge, som vägrade att tillåta genommarsch."²⁷ Längst gick Väinö Tanner, som i regeringen och inför riksdagen konsekvent hade framhåvt att västmakternas hjälp inte räckte till för att rädda Finland. I sitt radiotal den 13 mars betonade han den skada som Sveriges statsminister Hansson hade tillfogat Finland genom att i en kommuniké av den 16 februari offentligt tillbakavisa Finlands begäran om hjälp. Vidare framställde Tanner att regeringen låtit sakkunniga utvärdera betydelsen av den hjälp som västmakterna erbjudit. Specialisterna hade uppskattat hjäl-

²⁶ J ä g e r s k i ö l d, s. 174.

²⁷ Riksdagsprotokoll III/1940 (Helsingfors 1941), s. 3.

pen ”till alla delar effektiv”²⁸, men Sveriges och Norges skarpa vägran att tillåta genommarsch hade ställt oöverbärliga hinder för truppernas forslande till Finland.²⁹

Varför denna fullständiga kappvändning i Tanners uppträdande? Därför att han ville göra Sverige till syndbock. Om han hade sagt – vilket han gjort inför regeringen och riksdagen – att västmakternas hjälp var utan betydelse, hade också Sveriges vägran att tillåta genommarsch varit lika betydelselös. Genom att västmakternas hjälp karakteriserades som effektiv, blev Sveriges beslut ödesdigert för Finland.

För säkerhets skull förmedlades den här tanken i en något förmildrad form till soldaternas kännedom före arméns demobilisering. Genom en order utfärdad av högkvarterets propagandavdelning (13 mars) förpliktades upplysningsofficerarna att meddela trupperna en av propagandavdelningen författad kort redogörelse angående de skäl som hade tvingat Finland att ingå den tunga freden. I den här korta skrivelsen sades bland annat: ”Som hinder för den effektivare hjälp, som västmakterna utlovade, har det stött på oöversigtliga svårigheter att få hjälpstrupperna forslade till vårt land.”³⁰

Så uppfylldes det sista av de krav som Fagerholm hade framställt. Man kan konstatera att uppbyggandet av denna ”inhemska propaganda” var synnerligen framgångsrik. Den av ledningen formulerade propagandan fick så stark genomslagskraft att dess inverkan sträcker sig ända till denna dag.

Har den i denna artikel givna förklaringen någon banbrytande betydelse? Förändrar den fullständigt tidigare tolkningar om vinterkriget? Svaret är nej. Den innehåller nog vissa avvikande och delvis viktiga nya drag angående den uppfattning som vi nuförtiden har om vinterkriget. Men om någon epokgörande betydelse kan man inte tala. Kärnan i min tolkning är bara

²⁸ Västmakternas planer att hjälpa Finland var i den meningen ”effektiva” att Moskva den 29 januari 1940 godkände Helsingsfors som förhandlingspartner och förkastade O. W. Kuusinsens marionettregering som sådan. (V e h v i l ä i n e n, s. 267.) Även ryktena enligt vilka västmakterna var på väg att bombardera Bakus oljefält gjorde Sovjetunionen nervös. Från Baku fick Sovjetunionen 96 % av den bensen som tillverkades i landet. (Se närmare G a b r i e l G o r o d e t s k y, *Hitler, Stalin und das Unternehmen "Barbarossa"* (Berlin 1999), s. 38–41.) Tanner sade vid regeringsmötet den 25 februari 1940 att om västmakterna förverkligade Bakus bombardemang ”skulle Ryssland stå på knä”. Han tillade ändå att det var fråga om spekulationer på vilka man kunde inte basera ”vår verksamhet”.

²⁹ Y l i k a n g a s, 'Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan' s. 206.

³⁰ Kannaksen armeijan esikunta [staben för Nässets armékår], n:o 384/VI/118/40. Krigsarkivet.

den, att Finland några månader tidigare än man hittills trott satte sitt hopp till Tyskland. Meningen var att med Tysklands hjälp få tillbaka Karelen och övriga till Ryssland överlämnade områden. Varför alltså den ofantligt stora uppståndelse, som skildras i början av denna uppsats? Varifrån hänför sig den energi, som har hållit den tidvis ganska häftiga diskussionen, polemiken och debatten i liv år efter år?

Det förefaller mig som om det i främsta rummet vore fråga om den finländska historieforskningens grundproblem, om dess fortfarande ytterst starka anknytning till de krigstida beslutfattarnas egna tolkningar och formuleringar. Man har inte velat ifrågasätta deras förklaringar i fruktan för att därigenom förminska veteranernas och i synnerhet de stupades ära och förtjänster. Den häpnadsväckande stora enighet som uppstod under kriget och som förenade ett allt sedan inbördeskriget mer eller mindre splittrat folk, har således utsträckts ända till de historiska tolkningarna. Min tolkning skakade om den här konstruktionen i dess grundvalar. Därav denna uppståndelse. Detsamma har framträtt i den livliga diskussion som just nu pågår till följd av *Markku Jokisipiläs* avhandling och som gäller frågan om Finland i fortsättningskriget var Tysklands bundsförvant eller om Finland mot Sovjetunionen förde ett separatkrig med sina egna krigsmål, fastän man stod på samma sida som Tyskland.³¹

³¹ *Markku Jokisipilä, Aseveljiä vai liittolaisia. Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin–Ribbentropin sopimus.* Bibliotheca Historica 84 (Helsinki 2004), *passim*.

Historieforskningen i DDR kontrollerades av ”Sanningens ministerium”

SEPPO HENTILÄ

*Historikerna bar åsamkat mig
flerfaldigt mera arbete än
själva historien.¹*
Walter Ulbricht (1962)

Politbyrån för det regerande socialistiska enhetspartiet SED:s centralkommitté i DDR godkände i juli 1955 några direktiv med syfte att ”förbättra historieforskningen och historieundervisningen i DDR”.

Vår historieforskning kan fylla sin nationella uppgift endast ifall den stöder sig på den enda riktiga samhällsvetenskapliga teorin och metoden, den historiska materialismen, som utvecklats av de största sönerna av vårt folk, Marx och Engels, samt använder den på ett kreativt sätt för att utforska och framföra sådana historiska problem och händelser som berör vårt folks historia.²

Partiskheten var forskarens personliga och subjektiva val men samtidigt ett utslag för varje individs samhälleliga kvalitet. Ännu viktigare var det faktum att partiskheten i marxismen-leninismen inte bara var en politisk kategori, utan också en metodologisk princip, vars medvetna tillämpning gjorde vetenskaplig forskning ”objektiv”.³

¹ Ernst Engelberg, *Die Historiker müssen helfen, die Welt zu verändern* (Sonderheft 1962), s. 22.

² Verbesserung der Forschung und Lehre in der Geschichtswissenschaft der Deutschen Demokratischen Republik, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* ZfG 3 (1955), s. 507–527.

³ Gerhard Brenzler, ’Zur Rolle der Parteilichkeit im Erkenntnisprozess des Historikers’, Ernst Engelberg (Hrsg.), *Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft. Beiträge zu ihrer Theorie und Methode* (Köln 1972), s. 103–119 (särsk. 104).

Eftersom partiskhet och objektivitet dialektiskt gick in i varandra blev det omöjligt att skilja mellan vetenskapliga och propagandistiska syften i den marxistisk-leninistiska historieskrivningen. Även historieskrivningen i DDR kännetecknades av att båda dessa element per definition hörde ihop.⁴ I praktiken bestämdes graden av forskningsfrihet – både den marxistisk-leninistiska historieskrivningens frihet i allmänhet och den enskilda forskarens svängrum i synnerhet – av hur strängt partiet i varje enskilt fall kontrollerade att partiskhetens princip förverkligades, d.v.s. att man underkastade sig partiets ledande roll.

Att partiet fick den ledande rollen innebar i praktiken att all den vetenskap som idkades i DDR kontrollerades och styrdes politiskt. För detta ändamål grundades i juni 1955 en särskild vetenskapsavdelning, *Abteilung Wissenschaften*, under SED:s centralkommitté. Den första chefen för avdelningen var Humboldtuniversitetets professor i filosofi Kurt Hager – inofficiellt kallades avdelningen därför *Büro Prof. Hager*. År 1959 avancerade Hager till fullvärdig medlem av politbyrån och sekreterare för centralkommittén. Han fick ansvaret för vetenskaps- och kulturpolitiken, som han hädanefter ledde och övervakade i trettio års tid. När SED:s arkiv blev tillgängliga för forskare 1990 genomlystes äntligen också "Sanningens ministerium" och Hagers hemligheter kom i full dager.⁵ Arkivenheten vid historievetenskapens underavdelning *Untergruppe Geschichtswissenschaft* var mer omfattande än motsvarande enhet för något annat vetenskapsområde. Enligt den person som sorterat arkivet bevisar redan det "hur stor betydelse SED hade för spridningen av den marxistisk-leninistiska historiebilden och utvecklingen av medborgarnas historiemedvetenhet".⁶

Bland den Historiska underavdelningens efterlämnade dokument har det dock inte gjorts några sensationella fynd. Redan tidigare var man på det klara med hur strängt SED *de facto* styrde och övervakade historieskrivningen i DDR. Däremot ger dokumenten rikligt med ny information om systemet i detalj. I arkivet finns t.ex. material angående beredningen av partidirektiv, förhållningsregler för deltagare i internationella forskarkongresser samt

⁴ Walter Eckermann & Hubert Mohr (Hrsg.), *Einführung in das Studium der Geschichte* (andra uppl., Berlin (Ost) 1969), s. 87–88.

⁵ Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der ehemaligen DDR (SAPMO), Bundesarchiv (BArch) Berlin-Lichterfelde, Zentralkomitee (ZK) der SED, Bestand Büro Prof. Dr. Kurt Hager.

⁶ SAPMO BArch Berlin, ZK der SED Abt. Wissenschaften, Findbuch Bd. 1

rapporter och protokoll över uppgörelser mellan ”kamrater historiker” och enskilda forskare.⁷ I DDR:s första grundlag från år 1949 ingick fortfarande undervisnings- och forskningsfrihet (Art. 34), men efter att historieskrivningen hade förenhetligats i marxistisk-leninistisk anda på 1950-talet blev friheten i praktiken en död bokstav. Undervisnings- och forskningsfriheten nämndes inte längre i den förnyade grundlagen från år 1968. Samma år genomfördes den tredje högskolereformen i DDR, varefter läroplanen för historieundervisningen vid högskolor och universitet motsvarade rådande praxis:

Historievetenskapen bör i enlighet med arbetarklassens och det marxistisk-leninistiska partiets intressen sträva till att med hjälp av forskning, undervisning och pedagogik utveckla arbetarnas politisk-ideologiska medvetande samt på allt sätt förstärka arbetar- och bondestaten. [...] Studenterna bör skolas till propagandister med förmåga att stärka det socialistiska medvetandet. Deras framtida uppgift skall uttryckligen förstås som en politisk uppgift och de bör vara redo att, i enlighet med rådande samhälleliga och politiska krav, åta sig uppgifter som de tilldelas av partiet och statsmakten.⁸

Efter den tredje högskolereformen 1968 bands professurerna inte längre till fasta lärostolar och deras antal upphörde att vara begränsat. Hädanefter kunde varje vetenskapsarbetare på doktorsnivå, som var partiet trogen och skötte sitt jobb någorlunda, senast på sin femtioårsdag förvänta sig en befordran till professors grad och ämbete. För detta krävdes inte några särskilda akademiska meriter. Historikeryrket var tryggt och uppskattat men samtidigt var den politiska kontrollen över det sträng och absolut. Det var praktiskt taget omöjligt att bli utnämnd till professor om man inte var medlem i SED. Partitrogna forskare övertog under loppet av 1950-talet alla de viktigaste professurerna i historia liksom samtliga framstående vetenskapliga tidskrifters redaktioner.⁹

⁷ SAPMO BArch Berlin, ZK der SED Abt. IV/2/902 k.133 (Beratung der Genossen Historiker mit Kurt Hager); mapp 130 (Auseinandersetzung mit Prof. Dr. Sproemberg); IV/2/904 mapp 106–109 (material i anslutning till förberedelser av det tolvdelade verket *Lehrbuch der Deutschen Geschichte*); IV/2/904 mapp 112 (diskussion om verket *Grundriss zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 1962).

⁸ *Studienplan für die Fachrichtung Geschichte von 1984 bis 1989* (Berlin (Ost) 1985) (ingen sidnumrering).

⁹ Georg G. Iggers, *Ein anderer historischer Blick. Beispiele ostdeutscher Sozialgeschichte* (Frankfurt/M. 1991), s. 10.

Endast politiskt pålitliga historiker som räknades till SED:s sk. resekader (*Reisekader*) fick delta i mötes- och arbetsresor till väst. Vid internationella kongresser uppträdde östtyskarna ännu på 1980-talet uppseendeväckande dogmatiskt i jämförelse med t.ex. deras polska och ungerska kolleger och undvek medvetet möten med västtyskar på tu man hand. Det är inte svårt att förstå med tanke på att det i varje delegation från DDR ingick en person som hade i uppgift att avlägga en reserapport till den statliga säkerhetspolisen Stasi.

De som hade avvikit från den officiella linjen eller talat alltför öppet bestraffades på olika sätt. Allvarliga förseelser kunde leda till tillfälligt eller permanent rese- och publiceringsförbud. En professor kunde också avskedas eller degraderas till lägre tjänsteman.

Under 1970- och 1980-talen grundades det ständigt nya forskarämbeten i DDR. I slutet av 1980-talet arbetade ca 400 historieforskare på heltid vid SED:s egna forskningsinstitut. Vid vetenskapsakademins historiska institutioner var antalet forskare 500–600, vid universitet och högskolor 300–500 och vid övriga institutioner för olika specialområden inom historia minst 200. I viss mån beroende på räknesätt, men också enligt de försiktigaste kalkylerna, uppgick antalet heltidsanställda historieforskare i DDR till nästan 1 500. Även om skillnaderna i de politiska systemen gör en jämförelse mellan de två länderna något inadekvat, kan man konstatera att det fanns fler yrkeshistoriker i DDR än i Västtyskland, trots att det senare till sitt invånarantal var 3,5 gånger större.¹⁰

I förbundsrepubliken låg historieforskningens tyngdpunkt vid universitet och högskolor. Mammutinstitutioner i stil med DDR:s vetenskapsakademi eller de forskningsinstitut som var underställda SED:s centralkommitté saknades helt och hållet i väst.

Historievetenskapen som "produktionskraft"

SED:s sjätte partikongress godkände i januari 1963 ett omfattande reformprogram som skulle göra DDR till ett "högt utvecklat socialistiskt samhälle". För att man skulle kunna kontrollera den vetenskapliga och tekniska revolutionen krävdes enligt programmet ett modernt system för planering, ledning och styrning. Partiets krav på en höjning av den vetenskapliga forskningens nivå innebar en utmaning också för historievetenskaperna.

¹⁰ Seppo Hentilä, *Jaettu Saksa, jaettu Historia. Kylmä historiasota 1945–1990*. Historiallisia tutkimuksia 183 (Tampere 1994), s. 129–134.

Historieforskningen hade en central position i byggandet av ”ett högt utvecklat socialistiskt samhälle”.¹¹ Det var uppenbart att denna målsättning inte var tänkt som endast en politisk fras. SED investerade för sina förhållanden enorma materiella och andliga resurser i historieskrivningen.

År 1969 grundades *Rat für Geschichtswissenschaft*, ett särskilt organ med uppgift att styra och bevaka historieforskningen. Rådet skulle verka i samband med Marxistisk-leninistiska institutet och var ett gemensamt organ för SED och de ledande historieforskarna. Även om partiets grepp om forskningen blev allt starkare, innebar denna nya, permanenta förhandlingsmekanism enligt observatörer i väst också att forskarnas påverkningsmöjligheter i förhållande till partiet förstärktes.¹²

Rådet för historieforskning utformade en femårsplan för DDR:s historieskrivning, *Zentraler Forschungsplan*, i vilken forskningens centrala tyngdpunkter, målsättningar och uppgifter definierades ända ner till enskilda projekt. Den första femårsplanen avsåg åren 1970–1975 och publicerades i likhet med de följande tre planerna oförkortad i SED:s politisk-teoretiska tidskrift *Einheit*.¹³ I den första femårsplanen 1971 utnämndes partiets egna enheter *Marxism-leninism-institutet* och *Sambällsvetenskapliga akademien* till ledarinstitutioner (*Leitungseinrichtungen*) för historievetenskapen.¹⁴ IML:s ledande ställning framom vetenskapsakademien och universitetens historiska institutioner förstärktes ytterligare.

Kontrollen av historieskrivningen tenderade att förstärka institutionens interna hierarki. Makten koncentrerades i händerna på några få partitrogna forskare. Högst i hierarkin stod Ernst Engelberg, som politbyrån 1951 hade utnämnt till chef för de institutioner för tyska folkets historia som hade inrättats vid universiteten i Leipzig och Berlin. År 1956 hade Engelberg fått i uppdrag att grunda den historiska institutionen vid vetenskapsakademien.

¹¹ Günther Heydemann, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR* (Frankfurt/M. 1980), s. 162–167.

¹² Georg G. Iggers, 'Einige Bemerkungen zu neueren historischen Studien aus der DDR', Alexander Fischer & Günther Heydemann (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, Bd. 1 (Berlin 1988), s. 160.

¹³ Zentraler Forschungsplan der marxistisch-leninistischen Gesellschaftswissenschaften der DDR bis 1975, *Einheit* 2 (1972); plan 1976–1980, *Einheit* 9 (1975); plan 1981–1985, *Einheit* 12 (1980); plan 1986–1990, *Einheit* 8 (1986)

¹⁴ *Einheit* 2 (1972), s. 1052.

Engelberg var också den första presidenten för historikersällskapet i DDR, den nationella historikerkommitténs första ordförande samt ledamot av DDR:s vetenskapsakademi.

Engelberg var emellertid inte enbart en partiman och administratör utan också en forskare och lärare som åtnjöt respekt även i utlandet. År 1965 grundade han i samband med vetenskapsakademin en forskningsgrupp som ägnade sig åt historieforskningens teori och metodologi. Den ledde fyra år senare till *Forschungsstelle für Methodologie und Geschichte der Geschichtswissenschaft*, en underavdelning till den historiska centralinstitutionen som Engelberg ledde ända till sin pensionering 1974.¹⁵

Man utnyttjade historieforskarnas sakkunskap också i de s.k. problemråden (*Problemrat*), som grundades på 1980-talet och underställdes SED:s centralkommitté. De skulle erbjuda partiet experthjälp i aktuella politiska frågor. Det må nämnas att ännu våren 1989, bara ett halvår innan Berlinmuren föll, grundades *Interdisziplinärer Problemrat für Nationsforschung*, ett tvärvetenskapligt problemråd som skulle ägna sig åt att dryfta nationalitetsfrågan i Tyskland.¹⁶

Den enda rätta teorin och metoden

Forskningen i historisk teori och metodologi intensifierades i DDR fr.o.m. mitten av 1960-talet.¹⁷ Till en början reflekterade man över historievetenskapens relation till andra samhällsvetenskaper. Enligt den officiella marxistisk-leninistiska tolkningen var filosofi, politisk ekonomi och historia ”de ledande vetenskapsgrenarna inom den historiska materialismen”. Uppmuntrade av SED:s sjätte partikongress ifrågasatte en del östtyska samhällsvetare denna tolkning. Det var främst frågan om filosofer och pedagoger som intresserade sig för olika informations- och systemteorier och bland dessa framför allt cybernetiken, som på den tiden var på modet även i många västländer.¹⁸

¹⁵ Günther Heydemann, 'Der Theorieboom in der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR seit 1967. Ursachen–Entwicklungen–Perspektiven', Alexander Fischer & Günther Heydemann (Hrsg.), s. 289.

¹⁶ *ZfG* 9 (1989), s. 838.

¹⁷ Hentilä, s. 145–153.

¹⁸ Hans-Georg Wolf, 'Die Geschichtswissenschaft in der DDR im Rahmen der Gesellschaftswissenschaften. Eine Bestandaufnahme in Selbstzeugnissen', Alexander Fischer & Günther Heydemann (Hrsg.), s. 190–191.

Den främsta förespråkaren för cybernetiken i DDR var landets ledande filosof Georg Klaus. År 1967 utgav han tillsammans med historikern Hans Schulze verket ”Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte”. I bokens företal konstaterade Klaus och Schulze att cybernetiken möjliggjorde en definition av relationen mellan naturvetenskaperna och samhällsvetenskaperna utgående från en alldeles ny infallsvinkel. I detta sammanhang kritiserade de också öppet historiens ledande roll i samhällsvetenskapernas system.¹⁹

Samhällsvetenskapens avsteg ut i cybernetiken fick dock ett snabbt slut då SED skärpte greppet hösten 1968 efter krisen i Tjeckoslovakien.²⁰ Östtysklands mest inflytelserika historiker Ernst Engelberg varnade historikerna från att hemfalla åt västliga modeteorier. Tanken om att cybernetiken skulle vara en högre utvecklingsfas av den dialektiska materialismen fördömde han som en farlig irrlära. Återigen framträdde Engelberg som ett språkrör för den högsta partiledningen. Cybernetikens anhängare sattes på plats. Till exempel Georg Klaus och Hans Schulzes ovannämnda verk tegs ihjäl. Det nämdes inte ens i den enorma, 836-sidiga översikt över 1960-talets historieskrivning i DDR som publicerades i ett specialnummer av tidskriften *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* enkom för den trettonde internationella historikerkongressen i Moskva i september 1970.

Den av Engelberg ledda forskningsenheten för historiemetodologi och historieskrivningens historia som verkade vid vetenskapsakademins centralinstitution för historia fick i början av 1970-talet i uppgift att utveckla den marxistisk-leninistiska historieskrivningens teori och metod. I projektets programförklaring år 1972 beskrev Engelberg dess målsättning med begreppet *Historik* och hänvisade uppenbart medvetet till ”den tyska historismens metodologiska huvudverk”, J. G. Droysens ”Historik”.²¹ Det marxistisk-leninistiska *Historik*-projektet i DDR är ett av de mest vidlyftiga företagen inom östtysk historieforskning. Målsättningen var varken mer eller mindre än att skapa en samling ”fackinstrument” (*Fachinstrumentarium*) som skulle tjäna historieforskningens praxis.²² Sina forskningsresultat redovisade

¹⁹ Georg Klaus & Hans Schulze, *Sinn, Gesetz und Fortschritt in der Geschichte*, (Berlin (Ost)), s. 6.

²⁰ Wolf, s. 213.

²¹ Ernst Engelberg, 'Vorwort', Ernst Engelberg (Hrsg.) *Probleme der marxistischen Geschichtswissenschaft*, s. 10.

²² Artikelförfattaren arbetade år 1979 som gäst vid DDR:s vetenskapsakademi under prof. Wolfgang Küttlers ledning, intervju med Küttler 28.11.1979 (Seppo Hentiläs anteckningar).

projektet för i fyra bastanta samlingsverk som utkom åren 1972, 1977, 1978 och 1985. Det mest ambitiösa enskilda initiativet i sammanhanget var försöket att ur den historiska materialismen utveckla en metod som skulle kunna användas inom konkret historieforskning. Under ledning av Ernst Engelberg sökte de östtyska historieteoretikerna en lösning – en skärningspunkt mellan teori och historia – i begreppet ekonomisk samhällsformation (*ökonomische Gesellschaftsformation*), som odlades i marxismens-leninismens klassiker.

Den "formationsteori" (*Formationstheorie*) som Engelberg och hans närmaste assistenter utvecklade – t.ex. i Küttlers analys av Lenins verk "Kapitalismens utveckling i Ryssland"²³ – var onekligen en aktningvärd vetenskaplig prestation. Det kan man hävda trots att den yttersta målsättningen för den teoretisk-metodologiska forskningen var att underordna realhistorien och anpassa forskningsresultaten till den av SED auktoriserade enda riktiga, marxistisk-leninistiska sanningen. Med hjälp av den begreppsapparat som man med tysk grundlighet hade konstruerat gjordes ett försök att förklara även undantagsfenomen, som t.ex. stagnation eller regression i det historiska framåtskridandet. Slutresultatet blev en djungel av begrepp där det vimlade av olika "grader", "skeden", "utvecklingsstadier", "övergångsperioder" o.d.²⁴

Det mest trovärdiga vittnesmålet om det stora teoretiska projektets politiska bindningar och målsättningar har framförts av Wolfgang Küttler, som själv i rentav femton års tid verkade som ansvarig chef för projektet. Efter DDR:s politiska helomvändning har Küttler ägnat sig åt att analysera problemen i den östtyska historieskrivningen på ett mer djupgående sätt än någon utomstående analytiker. Hans självkritik innebär en äkta ögonvittnesskildring av iakttagelser och erfarenheter som gjorts av en som själv varit aktiv i den inre krets som ansvarade för DDR:s historieskrivning. Küttler förnekar varken sin egen andel eller sitt eget ansvar och gör sig inte skyldig till onödig efterklokhet.

Küttlers senkomna analys av sin egen verksamhet är i sig inte överraskande: historieskrivningen i DDR kvävdes av partiets dogmatiska kontroll, som historikerna anpassade sig till mer eller mindre frivilligt. Det avgörande misstaget i forskningen kring historieteori och historisk metodologi var att

²³ Wolfgang Küttler, *Lenins Formationsanalyse der bürgerlichen Gesellschaft in — Russland vor 1905* (Berlin (Ost) 1978).

²⁴ Ralf Possckel, 'Strategien im Umgang mit dem Dogma: Die geschichtstheoretische Diskussion in der DDR', *Berliner Debatte Initial 2* (1991), s. 174.

den av Karl Marx år 1859 introducerade teorin om ”en kedja av progressiva skeden i ekonomiska samhällsformationer” (*Stufenfolge progressiver Epochen der ökonomischen Gesellschaftsformationen*) i DDR gjordes till en utvecklingsprincip för hela världshistorien och en metod som band all historieforskning.²⁵ Küttler syftar på det företal till boken ”Zur Kritik der politischen Ökonomie” (Till kritiken av den politiska ekonomin) som Karl Marx skrev i januari 1859. I det ingår ett stycke på ca en sida tryckt text, som börjar med orden ”I sitt livs samhälleliga produktion...” och säkerligen hör till de mest använda Marx-citaten.

Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande. [...] Med förändrande av den ekonomiska grundvalen genomgår hela den oerhörda överbyggnaden en mer eller mindre snabb omvälvning. [...] Man måste förklara [en sådan omvälvningsepok] medvetande ur det materiella livets motsägelser, ur den konflikt som råder mellan de samhälleliga produktivkrafterna och produktionsförhållandena. En samhällsformation går aldrig under, innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsförhållanden uppträder aldrig, förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets eget sköte.²⁶

Att tvinga in historieskrivningen i en formel som baserade sig på Marx mycket allmänna och metaforiska presentation av världshistoriens lagbundenheter föranledde ständigt stora svårigheter för historikerna i DDR. I praktiken var man tvungen att medge att teorin kanske ändå inte gällde på samma sätt för alla tidsåldrar, världsdelar och kulturer. Küttler anser att den marxistiska sociologin så gott som helt saknade en verksamhetsteoretisk infallsvinkel. Subjektiva upphovsmän, idéer och normer liksom andliga processer överlag nedvärderades i jämförelse med strukturella aspekter och utvecklingsfaktorer.²⁷

Enligt Küttler begränsades forskningen av historieteori och historisk metodologi i DDR ända från början också av vissa stalinistiska, läroboksmässiga definitioner. Tolkningar som tjänade aktuella politiska syften i Sovjetunionen och det socialistiska lägret måste av yrkeshistoriker godkännas

²⁵ Wolfgang Küttler, ’Zwischen Wissenschaft und Staatsaktion. Zum Platz der DDR-Historiographie in der “Ökumene der Historiker”’, *Berliner Debatte Initial* 2 (1991), s. 146.

²⁶ Karl Marx & Friedrich Engels, *Werke* (Berlin (Ost) 1969).

²⁷ Küttler, ’Zwischen Wissenschaft und Staatsaktion’, s. 145–147

som vetenskapliga premisser. Sådana var t.ex. resolutionerna från arbetar- och kommunistpartiernas internationella kongresser åren 1957, 1960 och 1967. Enligt dem bevittnade världen som bäst den "oundvikliga övergången från kapitalism till socialism och kommunism", som hade fått sin början i den stora ryska revolutionen 1917.

Hur påverkade då det stora östtyska *Historik*-projektet det praktiska forskningsarbetet? Något bittert konstaterar Küttler i efterhand att man i DDR inte alls i den utsträckning som man hade hoppats lyckades utnyttja den begreppsapparat som hade utvecklats av professionella historieteoretiker. I praktiken dominerades även den marxistisk-leninistiska historieskrivningen av den politiska historien. Händelser, idéer, stormän, hjältar och skurkar tolkades i DDR givetvis ur en marxistisk-leninistisk, partisk synvinkel, men klyftan mellan å ena sidan politisk historia och å andra sidan ekonomisk och socialhistoria var minst lika djup som i den västliga, borgerliga historieskrivningen.²⁸

Den "riktiga historien" ordnades upp i arkiven redan i förväg

Principen om historiens partiskhet tillämpades i DDR inte bara på historieforskningen utan även på de principer enligt vilka man ordnade de mest betydande arkiven. Arkiven utgjorde en viktig del av DDR:s officiella historiepropaganda. Dokumenten skulle ordnas på ett sätt som inför kommande generationer skulle stå som ett bevis på "lagenligheten" och "den historiska nödvändigheten" i att SED grundades och DDR uppstod. Att arkiven utsattes för manipulation var ett faktum som hade långa anor. När man i DDR år 1983 firade femhundraårsminnet av kyrkoreformatorn Martin Luthers födelse, presenterades han som "den progressiva nationalhistoriens stamfader" och "en förebild för varje funktionär i SED". Man försäkrade sig om en "riktig" tolkning av historien genom att omorganisera även Luthers arkiv.²⁹

Ett annat exempel på den skrupelfria förhandsmanipulation som historieskrivningen utsattes för är det illa medfarna arkivet för Tysklands kommunistparti KPD. Dokumenten flyttades 1924 "på partiets eget initiativ" till Moskva. I verkligheten var det frågan om att moskvatrogna krafter fick majoriteten i partiets ledning. År 1941, mitt under andra

²⁸ *Ibid.*, s. 146.

²⁹ Beslut av partiets högsta ledning SAPMO BArch Berlin, SED Politbüro 23/80, 10.7.1980 (J IV 2/2-1843).

världskriget, transporterades KPD:s arkiv utom räckhåll för tyska ockupanter till staden Ufa i Ural. Det var först under 1960-talet som SUKP överlämnade dokumenten – sammanlagt cirka 70 hyllmeter – till SED:s arkiv, där de i början av 1970-talet ordnades på nytt. Enligt de principer som uppställs i arkivkatalogen skulle dokumenten bevisa att grundandet av KPD i december 1918 hade varit ”en avgörande vändpunkt såväl i Tysklands historia som i den tyska arbetarrörelsens historia”.³⁰

Dokument som var oförenliga med ett progressivt förflutet eller som stod i konflikt med den rådande historieuppfattningen, liksom av någon annan anledning ömtåliga handlingar, avlägsnades från sitt rätta sammanhang. Till all lycka undgick de makulering: i vårt exempel fall fick de bilda en egen ”samling av slutna och delvis slutna dokument”. I likhet med KPD:s övriga arkiv blev denna tillgänglig för forskare år 1990 då SED:s forna partiarkiv öppnades för utomstående. Också texter av Rosa Luxemburg, i vilka hon kritiserade Lenin och den ryska revolutionen, har publicerats först efter DDR:s fall.³¹

Angående arkiven i DDR kan man sammanfattningsvis konstatera att ju känsligare ämnet var, desto grövre manipulation utsattes det för. Dokument som var förknippade med Tysklands historia lösrycktes med våld ur sin ursprungliga kontext för att inympas i ett nytt, politiskt ändamålsenligt sammanhang. En sådan konstruerad helhet var till exempel den samling dokument från politiska rättegångar i Tredje riket som gick under namnet *Nazijustiz*. Dess uppgift var att bevisa den kommunistiska motståndsrörelsens hjältemod. Enligt den officiella historieskrivningen i DDR var det ingalunda judarna som fick lida mest av nazisternas förföljelser, utan kommunisterna och det sovjetiska folket. Därför gjordes i DDR inte heller någon grundlig utredning av massmordet på judarna.

Efter omvälvningen 1989 har det system som byggdes upp under DDR:s tid delvis omintetgjorts. Den ovannämnda *Nazijustiz*-samlingen har återbördats till sitt ursprungliga sammanhang på statsarkivet i Potsdam. Efter att arkiven i DDR öppnades för forskare har man kunnat konstatera att materialet i dem föranleder många källkritiska problem.³² Forskaren blir tvungen att utföra ett stort arbete för att utreda t.ex. varför man ändrat på

³⁰ SAPMO BArch Berlin, Historisches Archiv der KPD/ Findbuch Bd 1, 13.

³¹ Rosa Luxemburg, *Gesammelte Briefe*, Bd 6, Hrsg. Annelies Laschitzka (Berlin-Bonn 1993).

³² Erika Buchholz & Thomas Franz, DDR-Akten und Quellenkritik, Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz IWK 4 (1992), s. 554–560.

dokumentens förvaringsplats och ordning. Samtidigt utgör principerna för arkivets organisering och de förändringar som skett i dem en utmärkt historisk källa i sig. Förändringarna berättar en hel del om sin tid, och om forskaren i sina undersökningar lyckas spåra upp dem är det absolut mödan värt. Den manipulation som det tyska kommunistpartiets arkiv eller Lutherarkiven utsattes för är i sig ett ytterst avslöjande och vägande dokument över den officiella historietolkningen och arkivpolitiken i DDR.

Tabubelagda ämnen och personer

Historieskrivningen i DDR opererade med officiella sanningar som baserade sig på en marxistisk-leninistisk partiskhet. Forskningsresultaten skulle tjäna arbetarklassen och dess revolutionära parti. De officiella sanningarna var emellertid inte oföränderliga, vilket givetvis är av största intresse. Arbetarrörelsens historia var ett särskilt konjunkturkänsligt ämnesområde. Den kommunistiska rörelsens interna schismer och rensningar, maktskiftena i Kreml och förändringarna i den sovjetiska linjen återspeglades särskilt starkt just i Östtyskland eftersom dess internationella ställning p.g.a. Tysklands tudelning var känslig i jämförelse med t.ex. Polens eller Tjeckoslovakiens. Arbetarrörelsens historia skrevs ständigt på nytt för att motsvara rådande politiska krav. Ändå innebar arbetarrörelsens historieskrivning inte enbart en partisk hyllning av kommunismens segertåg. Det selektiva inslaget var uppenbart. Vissa saker teg man om, andra förvanskades medvetet. Det var också mycket vanligt att man förfalskade dokument. De vita fläckarna och de tabubelagda områdena i den östtyska historieskrivningen gäller till största delen kommunismens, Sovjetunionens och DDR:s historia.

I väst var Hermann Weber den flitigaste kritikern av historieforskningen kring den östtyska arbetarrörelsen. Han ledde från år 1971 forskningsavdelningen för DDR:s historia och politik vid Mannheims universitet. Weber kom ursprungligen själv från Östtyskland, och i början av 1950-talet hade han varit i det officiella östtyska ungdomsförbundets tjänst i Västtyskland.³³

I sin bok "Ulbricht fälscht Geschichte", som utkom 1964, presenterade Weber ett stort antal dokument och fotografier som förfalskats och retuscherats av historikerna vid SED. Webers "16 frågor till SED"³⁴ gick rakt på sak. Från ett fotografi från den 1 januari 1916 som föreställde ledargruppen för

³³ Hentilä, s. 312–313.

³⁴ Hermann Weber, *Ulbricht fälscht Geschichte. Ein Kommentar mit Dokumenten zum „Grundriss der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung“* (Köln 1964).

spartakisterna hade man t.ex. avlägsnat alla de personer som senare inom KPD dömdes för att sprida irrläror (Hugo Eberlein, Ernst Meyer, Bertha och August Thalheimer). Namn – för att inte tala om bilder – på kommunister, som hade mist livet i Sovjetunionen som offer för Stalins terror, publicerades fortfarande inte på 1960-talet i DDR.

Bland medlemmarna i KPD:s politbyrå skördade Stalins förföljelser i själva verket flera offer än Hitlers koncentrationsläger. I Tyskland arkebuserades fyra medlemmar av den högsta partiledningen, i Sovjetunionen sju. Det må nämnas att detta faktum av misstag faktiskt avslöjades i DDR 1970, då det biografiska uppslagsverket över den tyska arbetarrörelsens historia, ”Biographisches Lexikon zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung”, presenterade tio tyska offer för stalinismen. Alla hade i boken försetts med kommentaren: ”Anhölls på grund av felaktiga anklagelser”. Böckerna hade redan hunnit fram till bokhandlarnas diskar då de snabbt konfiskerades och ersattes med en ny, reviderad upplaga.

Särskilt förargliga ur DDR:s synpunkt var Webers bevis på kommunisternas och nazisternas samarbete före år 1933. KPD deltog år 1931 i en folkomröstning som anordnades av NSDAP och det konservativa tysk-nationella partiet för att fälla den socialdemokratiska regeringen i Preussen. I DDR:s historieskrivning har händelsen förvandlats till en ”röd folkomröstning”, anordnad på KPD:s initiativ. Webers bevisföring var ovedersäglich eftersom de tyska kommunisterna i början på 1930-talet följde Kominterns ultravänsterinriktade linje och uppfattade socialdemokraterna, ”socialfascisterna” som sina farligaste politiska motståndare. DDR:s historieskrivning kunde aldrig öppet redovisa för KPD:s politik i början av 1930-talet.

Weber avslöjade också förargliga fakta om Ulbrichts politiska bakgrund. Han frågade varför SED i historieskrivning aldrig nämnde att Ulbricht år 1923 hade avancerat till KPD:s ledning uttryckligen som den ultravänstersinnade Heinrich Brandlers gunstling. Weber frågade också om man glömt bort den hyllning till Molotov-Ribbentrop-pakten som Ulbricht skrev i Kominterns tidning i februari 1940.³⁵

Vändningarna i DDR:s historieskrivning framgår i detalj om man undersöker de omskrivningar som gjordes för nya upplagor av tidigare utgivna böcker. Ett av de mest drastiska exemplen är den ”källskrift” från det

³⁵ Hermann Weber, *Aufbau und Fall einer Diktatur. Kritische Beiträge zur Geschichte der DDR* (Köln 1991), s. 209–225; Hermann Weber, ’„Weisse Flecken“ in der DDR-Geschichtsschreibung’, *APuZ*, Beilage 11 (1990), s. 7.

sista mötet som KPD:s centralkommitté höll den 7 februari 1933 i Berlin, en vecka efter att Hitler kommit till makten. Boken hann ges ut i tre upplagor, alla i högsta grad karakteristiska för respektive utgivningsår.³⁶

Den första upplagan innehöll ordförande Ernst Thälmanns anförande, mötesprotokollet, korta biografier över några av delegaterna samt Walter Ulbrichts och Wilhelm Piecks senare översvallande uttalanden om Thälmann. Endast 24 delegaters namn uppgavs trots att 40 personer hade varit närvarande på mötet. Man hyllade den antifascistiska motståndsrörelsens hjältar men sade inte ett ord om Stalins offer. Om man bland namnen försöker hitta personer som avlägsnats av ideologiska skäl eller som i övrigt varit irrlärliga, söker man förgäves.

I den andra upplagan (1970) publicerades endast 20 miniatyrbiografier. Fem kamrater hade på 1960-talet, över 30 år efter sin död, råkat i onåd och en medlem i centralkommittén som inte nämndes i den tidigare upplagan hade nu rehabiliterats. Den tredje upplagan (1980) skiljde sig från de två tidigare i åtminstone två avseenden: Walter Ulbrichts hyllningstal till Thälmann hade avlägsnats och biografiavsnittet innehöll nu uppgifter om rentav 36 deltagare. Tilläggen berodde på att man nu nämnde också de titoister, revisionister och nationalkommunister som Ulbricht på 1950-talet hade sett till att avlägsna. Ulbrichts egen stjärna dalade i början av Honeckers regeringsperiod, och här fanns säkert en orsak till att hans motståndare nu presenterades.

Ett eldfångt ämne förutom kommunismens historia var DDR:s egen historia. Tvångsåtgärderna för att grunda SED 1946, upproret den 17 juni 1953, utrensningarna inom partiet som igångsattes på 1950-talet, Berlinmuren 1961, förföljelserna av olikfärdiga etc – alla var de frågor som antingen förtegs helt och hållet eller också omtalades endast med hjälp av officiella liturgiska formuleringar.³⁷ Förfälskningsdokument och fotografier förknippade med DDR:s egen historia resulterade ibland i ett snart sagt tragikomiskt

³⁶ *Die illegale Tagung des Zentralkomitees der KPD am 7. Februar 1933 in Ziegenhals bei Berlin. Berichte über das Referat Ernst Thälmanns und den Verlauf der Tagung. Biographien von Teilnehmern an der Tagung*, publ. Museum für Deutsche Geschichte (Berlin (Ost) 1961); andra korr. uppl. 1970 med samma rubrik; tredje korrigerade och utvidgade upplagan 1980 med samma huvudrubrik men utan underrubriker. Günter Hortschansky & Stefan Weber (Hrsg.).

³⁷ Heinz Heitzer (mit Autorenkollektiv), *DDR. Werden und Wachsen. Zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik* (Berlin (Ost) 1974), s. 240–242.

intryck. I ett verk om den kommunistiska ungdomsorganisationen FDJ:s historia som utkom år 1961 publicerades en bild på förbundets första styrelse från år 1946. En av personerna på bilden var omöjlig att identifiera, eftersom hans ansikte i efterhand hade försetts med helskägg och frisyren modifierats. Förfalskningen berodde på att personen i fråga, Robert Bialek, några år tidigare hade hoppat av till Västtyskland.³⁸

Sammanfattning

Slutligen måste man fråga sig, huruvida historia skriven i DDR överhuvudtaget kan anses uppfylla vetenskapliga kriterier. Inte ens det marxistisk-leninistiska kravet på partiskhet förutsatte ju att seriösa forskare skulle ägna sig åt förfalskning av dokument. När det gäller den enskilde forskaren måste det dock ses som en lindrande faktor att det i DDR var fullständigt omöjligt att publicera undersökningar som avvek från den officiella linjen. Tysklands närhistoria, DDR:s historia, arbetarrörelsens historia samt Sovjetunionens och andra socialistiska länders historia var ämnen för vilka graden av forskningsfrihet var klart lägst. Men även av forskare som ägnade sig åt politiskt sett mindre ömtåliga epoker och områden såsom medeltiden eller kyrkohistoria krävdes att de skulle erkänna marxismen-leninismen som den enda rätta vetenskapliga sanningen. SED utsträckte sitt förmyndarskap till historieskrivningens samtliga nivåer:

1. Partikällor stod ovanom all kritik – använde man sig av dem var all källkritik utesluten;
2. Historieforskarna måste godkänna de beslut som tagits av partiet som vetenskapliga sanningar a priori;
3. Historien vimlade av ”vita fläckar” och ”svarta hål”, politiska tabun som historikerna inte skulle befatta sig med;
4. Forskningsresultaten hade i förväg, antingen direkt eller indirekt, definierats av partiet;
5. Historien skrevs ständigt på nytt för att motsvara partiets aktuella intressen och behov.

³⁸ Hermann Weber, *Grundriss der Geschichte. Die DDR 1945–1986* (München 1988), s. 109.

Om restitutioner

JAN LÖFSTRÖM

Att utreda moraliska orättvisor i det förflutna är ett tema som under de senaste 10–15 år allt oftare förts på tal i den politiska offentligheten och även inom historieforskningen. Det som historikerna då mest har intresserat sig för är minnena av ett smärtsamt förflutet samt erinringens och glömskans politik. Diskussionen om behovet av erinring och berättigande av glömskan har en nära anknytning till frågor kring *restitution*, som också berör människans förhållande till historien som ett moraliskt problem. Som ett etiskt och politiskt förfarande handlar restitution om att försöka rätta till en moraliskt orättvis handling och dess konsekvenser. Användningen av terminologin varierar, men här följer jag principen att restitution är ett paraplybegrepp som kan anta olika operationella former såsom materiell gottgörelse eller ersättning (*compensation*, *reparation*), bestraffning (*retribution*), upprättelse (*rehabilitering*) eller offentliga ursäkter eller beklaganden över den orättvisa historiska handlingen.¹

Antalet samhällsvetenskapliga och filosofiska studier kring temat restitution har avsevärt ökat sedan 1990-talet, vilket tydligt framgår av sökningar i informationsdatabaser med nyckelord som reparation, restitution eller också, på engelska, *reparative justice*. Teologer och jurister har redan länge diskuterat restitution och reparation ur sina respektive perspektiv men numera har alltså även historikerna och historiskt lagda traditions- och samhällsvetare tagit itu med det historiska ansvaret och även historikernas ansvar. Också i

---

¹ Så har t.ex. Elazar Barkan använt dessa begrepp i sin bok *The guilt of nations. Restitution and negotiating historical injustices* (Baltimore 2001), s. xviii–xix; se även Sirkka Ahonen, 'Historia – sittenkin tuomari?', *HAik* 102 (2004), 230; samt Janna Thompson, *Taking responsibility for the past. Reparations and historical justice* (Cambridge 2002), s. xi–xii, där reparation används som allmän benämning för alla ingrepp som syftar till att åtgärda historiska orättvisor.

Finland har bidragen kring temat ökat under de senaste åren.² Studier om erinringens politik såsom Ulla-Maija Peltonen s djuplodande analyser om hågkomsten av inbördeskriget i Finland 1918 bör också uppmärksammas här.³

I det år 2000 utkomna verket *The guilt of nations. Restitution and negotiating historical injustices* behandlar den amerikanske samhällsvetaren Elizabeth Barkan ett tiotal fall som konkreta exempel på hur restitutionsanspråk kommit fram, hur de bearbetats i den politiska offentligheten och vad de lett till. Det rör sig bl.a. om tvist angående egendom som förstörts eller plundrats under andra världskriget, krav på ersättning för amerikanska medborgare med japanskt ursprung som inspärrades i interneringsläger efter Japans anfall på Pearl Harbour, restitution för de koreanska kvinnor som tvingats bli sexslavar för japanska armén under världskriget och arrangemang för återställande av ursprungsfolkens äganderätt och kulturella rättigheter i Australien och Nordamerika. Men Barkans ambition är även att konstruera en teori om restitution, en tillfredställande tolkning av vad restitution som ett samhällsfilosofiskt och politiskt förfarande innebär eller borde innebära. I detta syfte ägnar han sig åt att diskutera frågor som identitet, aktörssubjektets historiska kontinuitet samt kollektivets rättigheter och ansvar – ytterst relevanta frågor för det mera specifika problem som handlar om ansvar för historiska orättvisor.

Barkans bok var en av de första mera omfattande studier om restitutioner av historiska orättvisor, och jag använder den här som en utgångspunkt för att begrunda vissa principiella frågor med anknytning till den politisk-kulturella bakgrunden för det ökade antalet restitutionsanspråk och restitutionsanbud samt till restitutionernas politiska och ideologiska betydelse. Ett spørsmål som även kommer att beaktas är hur restitution som ett fenomen förhåller sig till de tänkesätt som varit kännetecknande för historien och det historiska tänkandet. Frågan är relevant genom att restitutioner i en bemärkelse torde kunna uppfattas som en variant av historiebruk.

² Se t.ex. Sirkka Ahonen, 'Historia – sittenkin tuomari?'; Juhani Sihvola, 'Historian tuomiot ja totuuskomissiot', *HAik* 99 (2001), s. 121–124; Juhani Sihvola, 'Historia ja muistamisen etiikka', *HAik* 101 (2003), s. 361–367; Juhani Sihvola, 'Historian sumeat ja kauheat valinnat', *HAik* 101 (2003), s. 485–491; även Jan Löfström, 'Institutionaalisten anteeksipyyntöjen ongelmia', *Tiede & Edistys*, 29 (2004), s. 55–66.

³ Ulla-Maija Peltonen, *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta* (Helsingfors 2003).

*Varför sekelslutets restitutionsintresse?*⁴

Restitution kan omfatta olika typer av materiell eller symbolisk gottgörelse som syftar till att tillrättalägga vad som upplevs som en moralisk orättvisa. Diskussioner om ”historiska orättvisor” har inte varit helt främmande tidigare heller, men restitutionsanspråk och restitutionsbud har blivit påfallande flera under de senaste femton åren. Varför?

Det kalla krigets slut har nämnts som en bakgrundsfaktor för att restitutioner blivit en framträdande angelägenhet i den politiska offentligheten fr.o.m. slutet av 1980-talet. Så även i Barkans text, men han förklarar egentligen inte dynamiken mellan dessa två fenomen. Ett förmodande i Barkans liksom i några andra tolkningar tycks vara att då kränkningarna mot mänskliga rättigheter i de forna kommunistländerna blev föremål för öppen diskussion, blev de samtidigt mera allmänna modellexempel för att bearbeta och göra upp med historiska orättvisor. En mera nyanserad tolkning skulle dock vara att när de socialistiska statssystemen kollapsade, upphörde också en situation där det var en i det närmaste ofrånkomligt politisk fråga att föra på tal historiska orättvisor i den europeiska och globala historien. Mot bakgrund av motsättningar mellan stormaktsblocken skulle eventuella anspråk på institutionella (statliga, kyrkliga) ersättningar eller ursäkter för historiska oförrätter ha tett sig som klara politiska ställningstaganden i den ideologiska kampen och som ett symboliskt anfall inte endast mot en individuell stat utan mot ett system – socialismen eller kapitalismen som helhet. De restitutionsanspråk som ett antal asiatiska länder ställt till Japan under 1990-talet med hänvisning till landets agerande under andra världskriget kan åtminstone delvis ses mot just denna bakgrund. Länder som Sydkorea var både ekonomiskt och politiskt beroende av Japans (och indirekt Förenta staternas) stöd och välvilja under kalla kriget, men många av de politiska och också mentala hämningar som hade stått i vägen för en uppgörelse av historiska trauman föll bort efter Sovjetunionens sammanbrott.⁵

Man kan även tänka sig att de kommunistiska maktsystemens sammanbrott verkade som om en bekräftelse för att en ”kommunistisk” moralisk

⁴ Rubriken parafraiserar rubriken till en text av Klas-Göran Karlsson som anknyter till temat i föreliggande artikel; K l a s - G ö r a n K a r l s s o n, ”Varför sekelslutets förintelseintresse?”, Sirkka Ahonen *et al.* (red.) *Bruk og misbruk av historien*. Historiedidaktikk i Norden 7 (Trondheim, 2000), s. 69–95.

⁵ N o r m a F i e l d, ”The stakes of apology”, *Japan Quarterly* 42 (1995), s. 405–418.

berättelse om progressivitet och rättvisa hade förlorat sin trovärdighet. Det blev till synes enkelt att skilja mellan det goda och det onda i historien, precis såsom Francis Fukuyama i sin välkända bok om historiens slut syns ha föreställt det möjligt att efter liberalismens seger entydigt bevisa vad som har varit den progressiva vägen i historien.⁶ Mot denna bakgrund tedde sig de närhistoriska aktörernas moraliska skuld lätt som ett enkelt faktum som sedan aktualiserade initiativ till uppgörelser med det förgångna också på ett juridiskt plan.

Det kalla krigets slut kan rimligtvis utpekas vid sidan av tillfälliga samhälls-specifika drag som t.ex. kejsar Hirohitos sorti 1989 och den påföljande intensifieringen av den offentliga debatten om kriget i Japan som en förklaring till varför anspråk på och beredskap för restitutioner har blivit ett framträdande fenomen under de senaste tiderna. Men man bör också ställa frågan vad restitutionsfenomenet i sig kanske berättar om nutida kultur och samhälle i de länder där restitutioner diskuteras som livligast. Det vore sympatiskt att kunna fastslå att restitutionsanspråken och -buden är en återspeglning av ett djupare etiskt förhållande till världen, ett symptom på att "samhällen blir mera moraliskt medvetna" (*societies growing in moral awareness*), såsom filosofen J. Harvey med en viss försiktighet föreställde sig när han ett tiotal år sedan begrundade institutionella ursäkter som då hade börjat bli flera till antalet.⁷ Det finns dock anledning att vara återhållsam med den tolkningen; t.ex. Elazar Barkan har påpekat att ett lineärt moraliskt framåtskridande i positiv riktning inte är särskilt sannolikt: moralnormerna torde förändra sig även i framtiden liksom i det förflutna och således är det mycket antagligt att också våra dagars restitutionsbeslut inte kommer att motsvara det som framtida generationer kommer att anse som rättvist. Men restitution som en försoning på en lokal nivå, här och nu, kan vara moraliskt värdefullt i sig och enligt Barkan behöver man inte ponera att varje fall av restitution är en milstolpe på väg mot en allt mera fulländad moralisk samvaro.⁸

Barkan nämner dock i förbifarten en synpunkt som kunde tjäna som utgångspunkt för den som vill försöka sätta restitutionsintresset i ett större socialt och kulturellt sammanhang, och förstå det som ett tidsfenomen eller

⁶ Francis Fukuyama, *Historiens slut och den sista människan* (Stockholm 1992).

⁷ J. Harvey, 'The emerging practice of institutional apologies', *International Journal of Applied Philosophy* 9 (1995), nr. 2, s. 57–65.

⁸ Barkan, s. 317–320.

t.o.m. fundera om det återspeglar en allmännare socialpsykologisk om än inte moralisk utvecklingstrend i det samhällsliga livet. Barkan påpekar nämligen att skuldkänslor enligt vissa filosofer och teoretiker grundar sig på känslor av sympati: vare sig det är lidande som jag direkt och personligen har vållat de andra eller lidande som förorsakats dem av opersonliga strukturer såsom fattigdom, framkallar det här lidandet i mig en känsla av sympati och den vägen även en känsla av skuld. Det intressanta här är dock Barkans tillägg att exponeringen och offentliggörandet av individuell smärta (*performance and display of individual pain*) numera blivit en del av strategin att också föra fram restitutionsanspråk och att skuldkänslan faktiskt kan fungera som en effektiv mekanism för att omgestalta ”den vardagliga sentimentalismen och universalistiska humanitarismen” till ett politiskt program. Att uppvisa sorg, lidande och smärta offentligt är en del av rättfärdigandet av restitutionen. Men även erkännandet och uppvisningen av skuld (Barkan: *performative guilt*) och allahanda personliga felsteg har blivit mera av ett vardagsfenomen t.ex. i medieoffentligheten, så att vi kan skönja – detta är min tolkning av Barkans tes – en spiral där så att säga ens positionstagande som skuldens subjekt eller objekt har fått allt mera både uppmärksamhet och legitimerande styrka.⁹

I den mån Barkan har rätt i sin bedömning är trenden att uppvisa det personliga och det emotionella även i restitutionsdiskussionernas sammanhang egentligen en logisk följd av den senmoderna (politiska) kulturen där ”human interest”-aspekterna och betoningen av det individuella kan anses vara framträdande drag.¹⁰ Man måste dock tillägga att det ovan sagda tydligast framträder i sådana restitutionsfall där de som gör anspråk på restitution antingen direkt varit offer för orättvisa eller dessas avkomlingar. Då det gäller restitutioner till kulturella-politiska kollektiv och gemenskaper, alltså de som filosofen J a n n a T h o m p s o n har kallat nationer (t.ex. den australiska ursprungsfolket), ter sig situationen annorlunda, men även där är det ofta just rapporter av individuella livsöden som konkretiserar kollektivets lidande och smärta inför den större offentligheten.¹¹

⁹ Barkan, s. 315–317.

¹⁰ En elokvent studie om detta är Z y g m u n t B a u m a n, *The individualized society* (Cambridge 2001).

¹¹ Å andra sidan är det antagligen så att även om vissa gottgörelser under de senaste åren har riktats till individuella medlemmar av människogrupper som lidit av orättvisa, är lekman-nauppfattningen att det då har varit fråga om en gottgörelse till *ett kollektiv*; se T h o m p s o n, s. 101–102.

En idémässig eller begreppslig bakgrund för de nyvaknade restitutionsanspråken och restitutionsbuden ligger enligt Barkan i att man har börjat föreställa även kollektiv som moraliska subjekt med rättigheter och moraliskt ansvar.¹² Den dominerande uppfattningen i det västerländska politiska och juridiska tänkandet på 1800- och 1900-talet har fokuserat på människans individuella rättigheter och ansvar, men under de senaste årtiondena har man inom samhällsfilosofi och etik mera ägnat sig även åt kollektivsubjektets problematik. Barkan förklarar inte närmare varför ett sådant intresse har kommit till, och han kunde därvid lätt hamna i ett cirkulärt resonemang. Uppenbarligen är det nämligen andra världskrigets (och i Förenta Staternas Vietnamkrigs) tragedi och dess efterräkningar som gett upphov till behoven att begrunda kollektivets ansvar och ifrågasätta principen att ansvaret gäller endast individernas avsiktliga handlingar.¹³ Det är dessa tragedier som har inspirerat till ett moraliskt-juridiskt nytänkande snarare än tvärtom. Barkans perspektiv begränsar sig här till 1980- och 1990-talet, vilket betyder att tidigare diskussioner om kollektivt ansvar ända sedan slutet av 1940-talet hamnar i skymundan och att idén om kollektivets rättigheter i Barkans analys förefaller att dyka upp ur intet på 1980-talet.

När Barkan diskuterar restitutioner som ett fenomen som återspeglar en ny förståelse av kollektiv och deras rättigheter betonar han ytterligare en synpunkt som jag anser kan ge vägledning i hur det nutida restitutionsintresset kan tolkas i en större politisk och samhällelig kontext, nämligen i relation till kampen om identiteter.

Restitution som identitetspolitik?

Barkan redogör i sin bok för hur restitutionsdiskussionerna handlar om att (re)konstruera och framföra historiska tolkningar som kan vara högst relevanta

¹² Det är kontroversiellt om ett kollektiv kan anses vara ett självständigt moralsubjekt såsom *kollektiv*, vilket inte är det samma som när kollektivt ansvar syftar till de enkilda medlemmarnas *individuellt kollektiva ansvar* i en gemenskap; se P e k k a M ä k e l ä, 'Collective moral responsibility: a collective as an independent moral agent?', *Australian Journal of Professional and Applied Ethics* 2 (2000), s. 86–101. Skillnaden mellan de olika tolkningarna av kollektivt ansvar är relevant t.ex. i den debatt om beklagande av historiska orättvisor där den katolska kyrkan har varit inblandad: somliga kritiker anser att kyrkans företrädare borde utpeka själva kyrkan som ansvarig för förseelserna, medan den motsatta uppfattningen är att ansvaret ligger på individuella medlemmar av kyrkan; se L ö f s t r ö m, s. 59.

¹³ G r e g o r y M e l l e m a, *Individuals, groups, and shared moral responsibility* (New York 1998), s. 4.

ta för nationella, etniska eller andra identiteter. De nya upplysningarna om de schweiziska bankernas kontakter med nazister som kom fram på 1990-talet upplevdes som pinsamma och upprörande i Schweiz, där föreställningen om det egna landet som en humanitär och politiskt neutral aktör mitt i den olycksdrabbade 1930- och 1940-talens Europa hade varit en viktig del av landets nationella och historiska identitet. Denna självbild skakades allvarligt då det blev väldokumenterat att de schweiziska bankerna och myndigheterna villigt hade stått till förfogande vid finansieringen av den tyska krigsekonomin, och att de sedermera hade försökt mörklägga största delen av pengarna och guldet som nazisterna plundrat av den judiska befolkningen och förvarat i Schweiz.¹⁴ Ett annat liknande exempel är debatten kring ursprungsfolket i Australien. Vid sidan av frågor om ersättningar, jordägarättigheter och en offentlig ursäkt har debatten gällt också den australiska identiteten och dess framtida innehåll. Ställningstagandena i restitutionsfrågan har också varit inlägg i diskussionen om aboriginernas och aboriginkulturens betydelse för begreppet ”australiskhet”, vars definiering utgående från ”den imperiella berättelsen” och den brittiska traditionen tidigare inte ifrågasatts.¹⁵

Att framlägga nya historiska tolkningar och på så sätt modifiera, (om)värdera eller t.o.m. ifrågasätta en nationell eller annan berättelse om historien är, såsom Barkan uttryckt det, ett slags byteshandel med minnen. När den ena parten gör anspråk på gottgörelse för en historisk orättvisa och den andra parten tar ställning till det, ”byts berättelser och nationella minnen mot erkännande och materiella resurser” (*to barter histories and national memories for recognition and material resources*).¹⁶ Vanligen torde det vara så att i synnerhet de som gör anspråk på restitution vill vinna gehör för en historietolkning som de upplever som rätt och autentisk och som i allmänhet saknat en legitim plats i den hegemoniska berättelsen av den nationella eller globala historien. Den egna historiska tolkningens legitimering är vid sidan av de materiella aspekterna ett betydelsefullt politiskt ändamål i många restitutionsfall. Såsom ovan nämnda exempel antyder är detta sällan ett konfliktfritt ärende.

I restitutionsdiskussionerna (om)formas alltså nationella, etniska eller andra självbilder genom att man framför (nya) tolkningar av historiska händelser och processer. Anspråk och anbud på restitution har redan i sig, som

¹⁴ Barkan, s. 98–105

¹⁵ Barkan, s. 235–238

¹⁶ Barkan, s. 345.

uttalande och retoriska akter, drag av gränsmarkering och förpliktigande i förhållande till en nationell eller annan självförståelse. De som gör anspråk på restitution och de som tar ställning till dessa anspråk gör sig till tolkar och moraliska talesmän för en större gemenskap vars gränser de samtidigt också utstakar i sina diskussionsinlägg. Jag menar att yttranden som handlar om restitution (vi kräver, vi erkänner, vi ber om ursäkt o.s.v.) indikerar eller antyder kriterier på medlemskap i den moraliska gemenskapen å vars vägnar talan förs.

Som ett konkret exempel på ovannämnda problematik har jag tidigare hänvisat till ett tal som Finlands statsminister Paavo Lipponen år 2000 höll i samband med avtäckandet av ett minnesplakat i Helsingfors för åtta judiska flyktingar som år 1942 lämnades över till tyska myndigheter och som med ett undantag dog i koncentrationsläger. I sitt tal hänvisade statsministern till deportationen: "[Å] regeringens och alla finländarnas vägnar ber jag [det judiska samfundet] om ursäkt för det."¹⁷ Jag vill inte ifrågasätta den lofvärda avsikten i statsministerns uttalande eller dess implicita moraliska övertygelse, utan endast fästa uppmärksamhet vid det faktum att han i denna talakt drog en symbolisk gräns kring gemenskapen och kollektivet "finländarna", och definierade alla som deltog i den officiella ursakten som "vi". Jag menar att den här retoriska akten strängt taget från kollektivet utestänger t.ex. dem som är bosatta i Finland och identifierar sig som finländare i en politisk betydelse men som inte upplever sig som bärare av "finländarnas historia" och sålunda inte känner sig personligt berörda av statsministerns ord.

Den fråga som här aktualiseras är om vi kan förutsätta att en person som vill integrera sig i en nationell gemenskap även skall åta sig ett symboliskt ansvar för landets förflutna och att om detta bör betraktas som ett kriterium på medlemskap i den nationella gemenskapen. Filosofen Janna Thompson anser att medlemskap i en nation nödvändigtvis innebär att man bör också ta ansvar för orättvisor som nationen tidigare har gjort sig skyldig till, och därför är det i hennes åsikt också felaktigt att söka undanflykt i påståendet att det nationella kollektivet vid olika tider består av olika medlemmar.¹⁸ Jag anser dock att hon försummat den aspekt i fråga om nationell identitet som P a u l R i c o e u r kallat kulturell solidaritet (*solidarité culturelle*), och i själva verket

¹⁷ Statsminister Paavo Lipponens tal den 5 november 2000 vid avtäckningen av minnesmärket för åtta judiska flyktingars förvisning år 1941, <<http://www.vnk.fi/vn/liston/vnk.lsp?r=628&ck=fi&old=940>> [www-dokument, 7.8.2003]

¹⁸ T h o m p s o n, s. 11–14.

medger hon också själv (s. 72) att hon ser på nationer som *politiska* enheter där medlemmarnas politiska lojalitet (jfr *solidarité politique* hos Ricoeur¹⁹) är det väsentliga. Dessa distinktioner mellan det politiska och det kulturella medborgarskapet är högst aktuella bl.a. i Tyskland där invandrarnas inträde i ett verkligt *kulturellt* medborgerskap ibland förefaller att ha ett direkt samband med det historiska ansvarstagandets problem: bland ”urbefolkningen” kan det vara svårt att godkänna eller föreställa sig att en person med invandrarbakgrund som vill integrera sig i det tyska samhället vill eventuellt också bli delaktig i ”tyskarnas historia”, dess moraliska bördor innefattade.²⁰

Thompson medger nog att en nation eller en stat kan genomgå så radikala förändringar i dess inre sammansättning att ”den nya nationen/staten” inte kan anses vara ansvarig för sin föregångares alla moraliska synder och att det eventuellt ofta finns sinsemellan olika tolkningar av vad en nation har gjort sig skyldig till.²¹ Dessa anmärkningar lägger hon dock fram mestadels som randanmärkningar, och jag menar att Barkan här är mera medveten om att diskussionerna om restitution är ett forum där de deltagande kollektiven (om)gestaltas. Han t.ex. påpekar att då de statliga aktörerna under de senaste tiderna har godkänt restitutionspolitiken har de direkt eller indirekt också godkänt en mekanism för politiska förhandlingar där gruppidentiteterna har fått ett allt större erkännande.²² Även om Barkan inte uttrycker saken så här och möjligen inte skulle godkänna bedömningen förefaller det mig att hans iakttagelse ger belägg att betrakta den ökade beredskapen både för restitutionsanspråk och restitutionsanbud i relation till identitetspolitiken och dess allmänna frammarsch i det västerländska politiska livet under de senaste tjugo till trettio åren.

Enligt den politiska filosofen Nancy Fraser kan den stora linjen i 1900-talets västerländska politik skisseras med hjälp av de två begreppen omfördelning (*Verteilung, redistribution*) och erkännande (*Anerkennung, recognition*). Omfördelningen av materiella resurser var den huvudsakliga politiska och samhälleliga stridsfrågan efter andra världskriget, medan erkännandet av kulturella skillnader och således nya politiska subjektpositioner blev ett allt mer framträdande drag i den politiska kampen fr.o.m 1960-talet då de

¹⁹ Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Paris 2000), s. 620.

²⁰ Hanno Loewy, 'A history of ambivalence: Post-reunification German identity and the Holocaust', *Patterns of Prejudice* 36 (2002), n. 2, s. 3–13.

²¹ Thompson, s. 74–76, 85–86.

²² Barkan, s. xx och 321–322.

nya sociala rörelserna gjorde sin entré.²³ De kämpade bl.a. för sexuella och etniska minoriteters rättigheter och för jämlikhet mellan könen, vilket innebär att de då också betonade sin egen kollektiva erfarenhet av samhället och sin säregna historiska erfarenhet och kollektiva identitet. Politik utmynnade i identitetspolitik.²⁴

Även om det kan te sig överraskande kan man hävda att det finns en likhet mellan t.ex. kampen för homosexuellas rättigheter och de Holokaustöverlevandenas krav på ursäkt eller aboriginernas krav på ersättning och återlämnande av aboriginkulturens föremål i kollektivets förvaltning. Alla ovan nämnda fall har vissa gemensamma drag: ett kollektiv konstrueras som ett historiskt subjekt och objekt; man påvisar att kollektivet har lidit eller också fortsättningsvis lider av socialt, politiskt och/eller kulturellt förtryck eller kollektiv smärta (en gemensam lidandehistoria) för tidigare orättvis behandling;²⁵ man påvisar att det är moraliskt rättvist att kollektivet (dess medlemmar) tillförsäkras en jämlik status som medborgare politiskt och kulturellt; man efterlyser större beredskap att införliva dess kollektiva minnen och historiska erfarenheter (dess historiska berättelse) i samhällets eller också mänsklighetens gemensamma berättelse (*mainstream history*). Här finns ett gemensamt logiskt mönster.

Restitution – nygammal värdepluralism?

I restitutioner är det enligt Barkan fråga om en ny syn på rättigheter som tillhörande inte endast individer utan kollektiv. Detta är, menar han, en väsentlig utvidgning av det individualistisk-liberalistiska rättstänkandets tradition som till stor del har sitt ursprung i upplysningens idéer, och Barkan anknuter restitutionsfenomenet till en diffus politisk-moralisk konfiguration som han kallar nyupplysning eller nyupplysningmoral (*Neo-Enlightenment, Neo-Enlightenment morality*). Vad är då kännetecknande för en ”nyupplyst”

²³ Nancy Fraser, *Den radikala fantasin. Mellan omfördelning och erkännande* (Göteborg 2003), s. 10–13, 175–184.

²⁴ Till exempel Frank Furedi har varit kritisk mot ”nya historier” om minoritetsgrupper o.d.; han anser att de är vapen i en politisk maktkamp precis som ”de stora berättelserna” och förresten också partikularistiska. Men när han vill ifrågasätta deras legitimitet på grund av att de konstruerar politiskt ändamålsenliga historier ger han i själva verket sitt stöd åt de hegoniska berättelserna, som alltid haft företräde i offentligheten, fortsatta dominans. Frank Furedi, *Mythical past, elusive future* (London 1992).

²⁵ Om Holokaustens betydelse för judisk nationell identitet se Barkan, s. 24.

samhällsetik? Ett nyupplyst perspektiv innebär att man samtidigt bör iaktta både individuella och kollektiva rättigheter. Detta betyder också, som ett korollarium till det ovannämnda, att man i samhällsetiska kulturpolitiska reflektioner bör erkänna den inneboende potentialen för konflikt mellan individ och kollektiv i frågor som gäller kulturella identiteter och rättigheter.²⁶

Bland de restitutionsfall som Barkan redogör för i sin bok finns exempel på motsättningar som kan uppstå mellan individen och kollektivet i fråga om de praktiska arrangemangen kring restitutionen av kulturella rättigheter och kulturegendom. Till exempel i Australien och i Nordamerika har enskilda medlemmar av ursprungsfolk ibland livnärt sig av att tillverka ”traditionella” föremål, spela ”traditionell” musik och instruera ”traditionell” naturnära livsstil. Ursprungsfolkens organisationer har dock reagerat negativt på denna verksamhet och yrkat på att få större insyn i eller sätta stopp för den, eftersom de har ansett att ifrågavarande ”privatföretagare” förskingrar kulturens ”autentiska innehåll” och för egna ändamål själviskt utnyttjar ett andligt kapital som gemensamt hör till kollektivet och av den orsaken borde förvaltas av kollektivet och dess företrädare. Hur skall man i sådana fall lösa dilemmat mellan individuella och kollektiva rättigheter och skyldigheter?

Det anförda problemet är ju i sig inte någonting nytt, men det har fått förnyad aktualitet i de västerländska samhällena i slutet av 1900-talet då dessa blev mera mångkulturella eller snarare månggetniska: i dessa sammanhang uppstår ibland situationer där de kulturella normerna kolliderar med varandra. Vi kan i det här sammanhanget exempelvis tänka på de problem som uppstår då de kulturella normerna och praktikerna angående kvinnans och/eller barnets rättigheter och skyldigheter i en kulturell gemenskap skiljer sig från förfarandet i en annan gemenskap, och då en medlem av det ena kollektivet vill börja följa regler som gäller i det andra kollektivet. Detta kan leda till ytterst spänningsfyllda situationer i kollektiv som befinner sig i ett minoritetsläge i samhället, såsom t.ex. invandrarna: man kanske inte vill att enskilda medlemmar av kollektivet ifrågasätter traditioner som anses konstitutiva för kollektivets själva tillvaro. Således har kollektivet (dess företrädare) ibland åtagit sig rättigheten att ställa en enskild medlem inför en valsituation där han eller hon antingen måste erkänna traditionen utan reservationer eller alternativt lämna kollektivet och förlora rättigheten att anses som bärare

²⁶ Barkan, s. 308–314.

av dess kultur. Här ger de abstrakta liberalistiska moralprinciperna sällan vägledning för praktiska uppgörelser mellan individ och kollektiv utan leder endast till *laissez faire*-lösningar och lättvindig multikulturalism.

Att Barkan inser likheten mellan vissa restitutionsproblem och de aktuella spänningarna i mångkulturella samhällen är uppenbart då han också stöder sig på samhällsfilosofier som Will Kymlicka och Charles Taylor som analyserat frågor kring mångkulturellt medborgarskap och kulturella rättigheter. Jag anser dock att filosofen Seyla Benhabib eventuellt kunde ge bättre stöd åt Barkans tankar om restitutionens ”nyupplysta” etiska och politiska drag. För det första finns det en större benägenhet hos Benhabib att erkänna realiteten av sådana spänningar mellan kollektivet och dess enskilda medlemmar som t.ex. i Barkans ovannämnda exempel. Benhabib har öppet kritiserat Taylor och Kymlicka för att de inte riktigt har insett eller gripit sig an denna problematik, som utmanar enkla ”liberalistiska” svar.²⁷ Barkans och Benhabibs syn på politisk handling i den nutida världen har ytterligare två gemensamma kvaliteter: betoningen av dialog och etisk pragmatism. Låt oss se närmare på dessa.

För Barkan är restitution ett slags grundstrategi eller metod att ta upp frågor om historiska orättvisor till diskussion. Egentligen är det (endast) fråga om att skapa förutsättningar för en dialog som eventuellt kan utmynna i en historisk berättelse som alla parter kan dela och känna som sin egen (*shared histories*). Det är själva dialogen som är väsentlig och värdefull: att få parterna att pröva sina egna berättelser om det förflyttna och, som vi tidigare konstaterat, byta berättelser och minnen mot erkännande och materiella och/eller symboliska resurser. Dialogen har en central roll också i Benhabibs resonemang kring ”resonerande” (*deliberative*) demokrati; som ett politiskt begrepp konstitueras den resonerande demokratin enligt henne först och främst som en komplex kulturell dialog, d.v.s. en debatt som förs i *civilsamhället* av medborgarrättsorganisationer, kvinnoföreningar, fackföreningar o.s.v. och inte endast inom statliga organ. Debatten gäller rättigheter och skyldigheter mellan kulturella gemenskaper och mellan kollektiv och dess enskilda medlemmar.²⁸

²⁷ Seyla Benhabib, *Jämlikhet och mångfald. Demokrati och medborgarskap i en global tidsålder* (Göteborg 2004), s 77–98.

²⁸ Barkan, s. 317–324; Benhabib, s. 142–173. Benhabib hävdar att betoningen på civilsamhället som ett forum för debatt om medborgarrättigheterna avviker från t.ex. John Rawls inflytelserika, mera statscentrerade uppfattning om var striderna om civila rättigheter avgörs.

För det andra förenas Barkan och Benhabib av en återhållsamhet när det gäller hur ambitiösa syften man realistiskt kan ställa dessa dialogiska projekt. Benhabib anser att man kan försöka lösa de *väsentligaste* frågorna kring medborgerlig jämlikhet genom dialogiska procedurer inom civilsamhället (statens lagstiftande och verkställande makt behövs naturligtvis därtill), och Barkan menar att restitutionernas realistiska mål är *lokala* uppgörelser som är politisk-sociala och inte endast moraliska till sin natur.²⁹ Varken Barkan eller Benhabib vill förkunna att vi genom dialogen kan nå en moraliskt obestridlig och fullkomlig lösning utan de vill endast hävda att man genom dialogen kan uppnå ett temporärt lokalt samförstånd och att detta är det bästa vi realistiskt kan önska oss i denna ofullkomliga värld där partikularistiska intressen och kulturbundna tolkningar i allmänhet är starkt närvarande.

Att fästa uppmärksamhet vid de lokala traditionernas styrka är inte nödvändigtvis liktydigt med ytlig kulturel relativism. Barkan och Benhabib uppfattar den liberalistisk-pluralistiska demokratins principer som en förhållandevis användbar karta för ett rättvist samhälle, men de vill inte att detta ställningstagande skall betraktas som någon enkel värdeuniversalism och moraliskolonialism som sprider den västerländska liberalismens och upplysningens värdenormer. Benhabib talar om det *offentliga rättfärdigandets normativa syntax* och hävdar att även om där eventuellt finns legitima meningsskiljaktigheter angående värden, kan vi dock utgå från att de spelregler som följs i argumentation kring moraliska frågor har en rätt allmän giltighet.³⁰ Barkans diskussion om skillnaden mellan upplysning och nyupplysning kan egentligen förmodas vara ett föregripande försvarstal mot en tänkbar kritik mot restitutioner som ett förkroppsligande av en värdeuniversalism som inte tar till hänsyn kulturella – alltså t.ex. historiska – skillnader och som just upplysningen ofta har beskyllts för, inte minst under de senaste årtiondena.³¹

Den ovannämnda spänningen mellan universalism och kulturella traditioner för oss till ett spörsmål som är uppmanande för historiker och historielärare som intresserar sig (eller borde intressera sig) för frågor om det samhälleliga bruket av historien: hur skall man med tanke på det s.k. historiska perspektivets krav förhålla sig till de senaste tidernas restitutionsintresse som ett kulturfenomen?

²⁹ Benhabib, s. 152–161; Barkan, s. 317–320, 345.

³⁰ Benhabib, s. 182–188.

³¹ Se t.ex. Barkan, s. 161.

Restitution – sympati eller historisk empati?

S i r k k a A h o n e n har påpekat att den breda allmänheten inte sällan visar stort intresse för historiens moraliska kvalitet och gärna vill höra historieforskarens sakkunnigutlåtande om vilka som har handlat moraliskt rätt och vilka fel i historien. Historieforskarna och historielärarna förväntas alltså uppträda som domare i en rättegång.³²

Jämförelsen mellan historieforskaren och domaren har framförts i flera sammanhang, men då oftast endast för att markera att det finns en epistemologisk likhet mellan dessa yrken: både historikern och domaren letar efter vittnesmål och bevis, granskar dem kritiskt och försöker då rekonstruera det historiska händelseförloppet.³³ Det finns dock även olikheter: domaren bör fatta det ena eller det andra beslutet, fälla eller frige. För historikern gäller också andra alternativ än ja eller nej, och historikern är också tillåten, t.o.m. förpliktad, att exempelvis iakttä strukturella kausala förhållanden och utvidga perspektivet så att individuella aktörer – även i mikrohistorien – ”endast” utgör en del av en större helhet. Domaren kan i sina juridiska överväganden sällan ta hänsyn till sådana synpunkter.³⁴

Historieforskarna har varit motvilliga att sätta sig in i domarens roll och likaså syns de ha varit återhållsamma angående restitutioner för ”historiska orättvisor”. Det torde bero på följande utgångspunkter:

– I ett historiskt (och nutida) händelseförlopp finns det komplexa sociala processer där det enskilda subjektets påverkningsmöjligheter ofta är begränsade och där hennes handlingar inte sällan har andra än medvetna och avsiktliga konsekvenser.³⁵

– Institutioner och kollektiv (stat, kyrka, nation) har å ena sidan en symbolisk historisk kontinuitet, å andra sidan genomgår de en ständig förändring; det tillkommer nya element, det som varit förändras eller försvinner, och man kan fråga sig vem som kan göra anspråk på att vara en nutida demo-

³² A h o n e n, s. 227–228.

³³ Se t.ex. C a r l o G i n z b u r g, 'Checking the evidence: the judge and the historian', *Critical Enquiry* 18 (1991), Nr. 1, 79–92. Paul Ricoeur påpekar att likheten är egentligen epistemologisk-moralisk, ty där finns en yrkesetisk dimension i hur man går till väga i forskningsarbetet; R i c o e u r, s. 414–415.

³⁴ R i c o e u r, s. 420–423.

³⁵ Om detta se t.ex. J u h a S i h v o l a s 'Historian sumeat ja kauheat valinnat'.

grafisk, kulturell eller moralisk arvtagare till en historisk institution eller ett kollektiv.³⁶

– Moralvärdena skiljer sig mellan kulturer och det är olämpligt att bedöma en standard mot en annan eller eventuellt skuldbelägga en historisk aktör för någonting han eller hon gjort. De kulturella tolkningsmodellerna möjliggör endast vissa tankemönster och därför kan de individuella kulturbärarna inte åläggas skyldigheten att problematisera moraliska aspekter av hegemoniska praktiker i sin egen kultur.³⁷

Att vara medveten om ovannämnda synpunkter har ansetts vara en förutsättning för historisk empati, d.v.s. förmågan att leva sig in i det historiska subjektets handlingar och tänkande mot bakgrund av sociala och kulturella omständigheter. Det är alltså inte fråga om en spontan, affektiv identifiering med historiska aktörer som kanske bäst skulle kunna kallas sympati.³⁸ Har skuldkänslor som man hyser för synder begångna av tidigare generationers aktörer någonting med historisk empati att göra? Filosofen Herbert Morris talar om icke-moralisk skuld (*nonmoral guilt*) som bl.a. avser skuldkänsla för lidanden som förorsakats av andra personer som man i någon mån identifierar sig med (*vicarious guilt*). Icke-moralisk skuld har ofta ur ett moralfilosofiskt perspektiv ofta betecknats som någonting irrationellt därför att personen då hyser skuldkänslor för något som hon enligt en traditionell ansvarstolkning inte är ansvarig för. Morris hävdar dock att icke-moralisk skuld är rationellt emedan den tyder på ett moraliskt förhållande till världen och en insikt i att man är delansvarig andra människornas öden. Men samtidigt konstaterar han att en sådan skuldkänsla innebär att personen

³⁶ Se Barkan, 288–289, 305; se även den korta kommentaren i Matti Klinges dagboksanteckningar, Matti Klinge, *Humanistin iltapäivä. Päiväkirjastani 2001–2002* (Helsinki 2002), s. 31–32. Såsom jag konstaterat har även Janna Thompson erkänt möjligheten av en genomgående transformering av politiska enheter som stater or nationer, men endast som om en marginalkommentar.

³⁷ Det har visserligen funnits meningsskiljaktigheter inom kulturer om det moraliska i t.ex. slaveriet, och i moralfilosofisk litteratur har man framfört tolkningen att under sådana omständigheter kan man inte vara icke klandervärdt ovetande (*non-culpably ignorant*) och frigöra sig från ansvaret med motiveringen att man inte har kunnat inse det problematiska i ens handling. Detta har dock besvarats med påpekanden att det väsentliga är skillnaden mellan det moraliska och icke-moraliska; dilemmat om rätt och fel aktualiseras överhuvudtaget inte när det gäller frågor som anses icke-moraliska. Tracy Isaacs, 'Cultural context and moral responsibility', *Ethics* 107 (1997), s. 670–684.

³⁸ Barkan använder dock dessa två termer ovarsamt som synonymier; Barkan, s. 315.

utgående från sitt eget tänkesätt och sina egna emotioner hyser skuldkänslor för historiska aktörernas handlingar och för att dessa handlat på ett sätt som står i strid med *hans eller hennes egen* moralkänsla.³⁹ Detta tillmötesgår ju inte precis den historiska empatins ideal men kan säkert uppfattas som sympati, både i betydelsen 'älskvärd' och i betydelsen 'medkänslig'.

Institutionell ursäkt eller offentligt beklagande?

En variant av restitution som under de senaste åren ofta dryftats i offentligheten är s.k. offentliga ursäkter för historiska orättvisor. I sin bok fokuserar Barkan huvudsakligen på sociala och ekonomiska former av restitution och inte så mycket på ursäkter, som är ju symboliska restitutioner. Han konstaterar att de institutionella ursäkterna torde leda till en "omformulerad historisk förståelse" (*reformulated historical understanding*) när den historiska berättelsen av dem som har lidit en orättvisa blir erkänd som ett kapitel i den större berättelsen (*global narrative*).⁴⁰ Att (re)konstruera och framföra sinsemellan olika tolkningar om historien i dialog med andra parter är, som filosofen Paul Ricœur uttryckt det, att lära sig berätta annorlunda (*apprendre à raconter autrement*), något som är betydelsefullt precis för att kunna komma till rätta med en smärtsam historia.⁴¹ I samma anda har Sirikka Ahonen betonat vikten att i historiskt tänkande operera med mångfaldiga perspektiv. Hon menar att historikernas bidrag till den offentliga debatten om historiens orättvisor sålunda också är att erbjuda alternativa perspektiv på historiska händelseförlopp.⁴²

Barkan har sannolikt rätt när han säger att erkännandet av orättvisor i det förflutna gynnar strävan efter en ny historisk förståelse, genom att orättvist behandlades (identitets)berättelser införlivas i den större berättelsen, men samtidigt kan man fråga sig om detta erkännande bör ta formen av en ursäkt (*apology*), såsom Barkan tycks mena, eller om det "räcker" med att beklaga (*regret*).⁴³ Företrädarna för de orättvist behandlade har vanligen krävt en ursäkt, och beklagande har i vissa fall klart avfärdats såsom otillräckligt. Ett beklagande är antagligen retoriskt inte lika övertygande som en ursäkt, som

³⁹ Herbert Morris, 'Nonmoral guilt', Ferdinand Schoeman (ed.), *Responsibility, character, and the emotions. New essays in moral psychology* (Cambridge 1987), s. 239–240.

⁴⁰ Barkan, s. xxix, 323

⁴¹ Ricœur, s. 618

⁴² Ahonen, 'Historia – sittenkin tuomari?', s. 230, 232.

⁴³ Barkan, s. 323

förresten också i högra grad är en dialog genom att den indirekt ger den lidande parten rollen av ett subjekt som i princip kan godkänna eller förkasta ursäkten, medan ett beklagande mera ter sig som en monolog, som om ett konstaterande. Men just denna distanserade karaktär gör kanske beklagandet mera förenligt med det som kännetecknar historiskt tänkande och empati: att endast bli måttlig berörd av det dystra i den mänskliga historien.⁴⁴

Att be om ursäkt och förlåtelse för historiska orättvisor på en institutions eller ett kollektivs vägnar är sannolikt ofta en illokutionär snarare än en lokutionär talakt; själva *akten att uttrycka* en ursäkt och styrkan av denna akt är primär, inte vädjan att få sin försyndelse förlåten; den faktiska betydelsen av ursäkt är då i det närmaste att man *beklagat* något som skett i historien.⁴⁵ De som uttalar en institutionell ursäkt förväntar sig antagligen sällan om någonsin att företrädarna för något kollektiv skulle komma ut med en offentlig, officiell anmälan om förlåtelse. Men kan man tänka sig att en ursäkt för historiska orättvisor kunde accepteras och orättvisan officiellt förlätas, t.ex. av företrädarna för en institution eller ett kollektiv?

Att förlåta en moralisk förseelse som hör till det förgångna ter sig ofta tveklaktigt, otänkbart eller omöjligt. En orsak till detta torde vara att man sätter likhetstecken mellan förlåtelse och amnesti och (inexakt) föreställer sig att det första betyder det senare och är en invit till glömskan.⁴⁶ En annan invändning har varit att endast de som själva blivit orättvist behandlade kan förlåta. I fråga om historiska orättvisor är det ju oftast inte möjligt. Såsom Ricœur konstaterat saknas strukturer för institutionell, officiell förlåtelse, med undantag av den religiösa biktproceduren, och det tycks vara besvärligt att ens föreställa sig sådana.⁴⁷ Man kan visserligen hänvisa (såsom Ricœur också själv gör) till den sydafrikanska sanningskommissionen (*Truth and Reconciliation Commission*) som, åtminstone i någon mån, var ett steg mot institutionella ramar för kollektiv förlåtelse, även om den slutligen inte helt motsvarade för-

⁴⁴ Bland filosoferna har t.ex. J. Harveys framfört att i ett fall där det historiska subjektet kan anses ha varit omedvetet om det moraliskt betänkliga i sitt förfarande, kan vi föredra ett offentligt uttryck av sorg (beklagande) hellre än en ursäkt; H a r v e y, s. 61.

⁴⁵ Se R i c h a r d J o y c e, 'Apologizing', *Public Affairs Quarterly* 13 (1999), nr. 2, s. 159–173.

⁴⁶ Man kan hävda att förlåtelse dock är något annat än amnesti, som låter den smärtsamma historien falla i glömska, som i en minnesförlust. Ricœur har fäst uppmärksamhet vid denna likhet mellan amnesti och amnesti; R i c œ u r, s. 585–588. Se också S i h v o l a, 'Historia ja muistamisen etiikka', s. 366–367.

⁴⁷ R i c œ u r, s. 617–618, 634.

väntringarna.⁴⁸ Men här måste man ta till hänsyn kulturella traditioner: det som är en tänkbar strategi för att bearbeta och försona historiska orättvisor i ett samhälle kan inte direkt överföras till ett annat. Paul Valadier har antagligen rätt i sitt påpekande att sanningskommissionens tillvägagångssätt överensstämde väl som en social, kommunikativ och moralisk process med folkmajoritetens traditionella kollektiva beslutsfattandekultur och rättspraxis; en juridisk procedur enligt romerska rätten skulle sannolikt däremot ha upplevts som främmande och oduglig.⁴⁹

Det ur ett historiskt och samhällsvetenskapligt perspektiv väsentliga i detta sammanhang är att man i den offentliga debatten ibland tenderar att reagera negativt även på försök att förklara de eventuella orsakerna till ett tragiskt historiskt händelseförlopp och söka jämförelser eller paralleller som kunde befrämja tolknings- och förklaringsprocesser. Man har t.ex. ibland kunnat skönja ett obehag inför studier av det nazistiska terrormaskineriets sociokulturella betingelser och systemiska logik, ett obehag som uppenbarligen har sin grund i förmodan att diskussionen om terrorväldets strukturella bakgrundsfaktorer leder till att frågan om det individuella moraliska ansvaret hamnar i skymundan eller t.o.m. bortförklaras. Att söka historiska paralleller har antagligen tett sig som om ett preludium till slutsatsen att också Holokausten ”bara” är en av många historiska orättvisor och bör ställas i relation till andra tragedier. Paul Ricœur har kommenterat att moralisk säregenhet (*unicité, singularité*) lätt förväxlas med historisk unikheter: Holokaustens extraordinära moraliska förkastlighet uppfattas liktydigt med att den nödvändigtvis även historiskt är absolut enastående och alltså ojämförbar.⁵⁰ Med ”mindre” historiska orättvisor är det antagligen lättare att inse att man är välförtjänt av ett viss historiserande om man vill göra det smärtsamma förflutna begripligt och förklara det, men massmord under andra världskriget framstår antagligen ofta som någonting så makalöst att det förefaller moraliskt otänkbart att ens söka efter historiska jämförelseobjekt.

Reparativ rättvisa eller jämlikhetspolitik?

Det återstår att ytterligare påpeka ett element i de senaste tidernas restitutionsfenomen av intresse för frågan om historiens samhälleliga bruk. I vissa

⁴⁸ Om Ricœurs bedömning av kommissionens arbete se Ricœur, s. 626–629.

⁴⁹ Paul Valadier, 'Approches politiques du pardon', *Études* 392: 6 (2000), s. 781–783.

⁵⁰ Ricœur, s. 428–436.

fall har institutionella interventioner till förmån för en viss grupp människor framställts som en strävan efter att åtgärda en historisk orättvisa men också som en strävan att befrämja social jämlikhet. Den potentiella spänning som existerar mellan dessa två motiveringar kom tydligt fram i USA i samband med ett så kallat *affirmative action*-program som syftade till en socioekonomisk förbättring av afroamerikanska befolkningens situation. Programmet motiverades först och främst med krav på social rättvisa (jämlikhet), men ofta hördes även argumentet som hävdade att det var fråga om restitution till slavarnas avkomlingar, om gottgörelse för den historiska orättvisa som det amerikanska samhället bar ansvar för. Det senare blev sedan också en utbredd uppfattning bland allmänheten, vilket bidrog till att helhetsbilden fördunklades. Kritikerna (bland dem även en del afroamerikaner) ansåg visserligen att afroamerikanernas jämförelsevis besvärliga socioekonomiska status delvis kunde förklaras med hänvisning till slaveriets efterverkningar, men att det också fanns en välbärgad afroamerikansk medelklass som inte var i behov av jämlikhetspolitiska stödåtgärder. Kritiken påpekade även att om *affirmative action*-programmet handlade om restitution skulle det orättvist gynna även afroamerikanska immigranter som inte hade slavar i släktled.⁵¹

Om man bättre lyckades hålla isär de två strategiska motiveringarna kunde man ställa sig frågan hur de förhåller sig till varandra och vilkendera som i dylika fall borde prioriteras. Janna Thompson anser att det som jämlikhetsprincipen (*demands of equity*) fordrar och det som krävs enligt principen om reparativ rättvisa (*demands of reparative justice*) kan vara mycket likartat när det gäller praktiska politiska och ekonomiska lösningar, men ändå är dessa motiveringar till sin natur olika. Den första blickar mot framtiden när den syftar till att åstadkomma en förändring av samhället som det är här och nu, medan den senare blickar mot det förflutna och innebär ett ställningstagande till något som skett i historien. Den första förutsätter inte en moralisk skuld som kan åläggas ett specifikt subjekt, den senare förutsätter uttryckligen att det finns ett subjekt som kan åläggas en historisk skuld som det (eller dess institutionella företrädare) tar ansvar för. Med tanke på sistnämnda skillnad framför Thompson att en politisk-ekonomisk åtgärd som motiveras med jämlikhetsprincipen och inte principen om reparativ rättvisa ofta skulle vara otillräcklig därför att där saknas en moralisk och socialpsykologisk gottgörelse som erkännandet av ens misstag skulle medföra.⁵²

⁵¹ Barkan, s. 292–295, 325–326; se även Thompson, s. 130–131.

⁵² Thompson, s. 142–143.

Finns det då, utöver de synpunkter som Janna Thompson framhåvt, någonting annat som kunde tänkas förklara varför reparativ rättvisa och hänvisningar till åtgärdande av historiska orättvisor har fått så mycket mera uppmärksamhet under de senaste tiderna, medan däremot social jämlikhet syns ha förlorat en del av sin slagkraft som politisk paroll (jfr Nancy Frasers tes om förskjutning från omfördelning mot erkännande inom politikens område)? Elazar Barkan har konstaterat att man ibland skeptisk förmodat att restitutioner av historiska orättvisor måhända är en manöver som institutionella aktörer använder sig av för att slippa försöka åtgärda missförhållanden som har en tydlig samhällspolitisk prägel och som de är oförmögna eller ovilliga att konfrontera direkt.⁵³ Han förhåller sig som sagt sansat positiv till restitutioner i sig och tycks inte godkänna en så här cynisk tolkning, men jag menar att kritiken kanske innehåller någonting insiktsfullt. Restitutioner och statliga ursäkter i synnerhet har blivit allt mera talrika under de senaste tio till femton åren då också de statliga aktörerna i takt med den ekonomiska globaliseringen förlorat en del av sina möjligheter (och även viljan?) till omfattande kostsamma strukturella reformprogram för befrämjandet av social jämlikhet på nationell och global nivå.⁵⁴ Restitutioner i begränsad skala och i synnerhet institutionella ursäkter är möjliga även utan djupgående statliga interventioner av makroekonomisk och samhällspolitisk natur. Man kan visserligen också framhålla motsatsen, nämligen att restitutioner som ett kulturellt fenomen är ett tecken på att man numera fäster mera uppmärksamhet vid det goda livets immateriella förutsättningar, t.ex. att bli rättvist bemött och att få sin egen identitet och historia erkänd som en legitim del av den större nationella/globala helheten. Men det bör tilläggas att det i restitutionsanspråk och i restitutionsanbud vid sidan om mycket annat också är fråga om historiebruk, och när det gäller historiska tolkningar är det viktigt att framhålla behovet av historisk empati – t.o.m. när det tycks utmytna i bedömningar som ter sig osympatiserande och kyliga i förhållande till de otaliga offren för orättvisor i det förflutna.

⁵³ Barkan, s. xxxiv och 342–348.

⁵⁴ Jfr Bauman, s. 186–198. Det kan dock uppmärksammas att ekonomiskt stöd från industriländerna till Afrika ur ett västerländskt perspektiv är bekvämare och s.a.s ekonomiskt mindre riskabelt att motivera som global socialpolitik än reparativ rättvisa; se Barkan, s. 301–307.

GRANSKNINGAR

Uppkomsten av Viborgs slottslän

Jukka Korpela, *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia 2*. [Uppkomsten av Viborgs slottslän. Viborgs läns historia 2], 363 s., Lappeenranta 2004.

Jukka Korpela har skrivit ett utmärkt allmänhistoriskt verk om uppkomsten av Viborgs slottslän. Boken vimlar av aktuella forskningsrön som kritiserar tidigare uppfattningar om det medeltida Karelen. Detta trots att författaren inledningsvis ifrågasätter bruket av termen Viborgs län när det gäller medeltiden, vilket även rör för de slutsatser som läggs fram i hans studie. Korpela är professor i allmän historia vid Joensuu universitet, och boken ingår i en sexdelad serie om Viborgs läns historia. Formatet är stort och attraktivt, boken är rikt illustrerad och har en vacker layout. Brödtexten kompletteras med 24 faktarutor författade av ett brett spektrum skribenter som behandlar olika specialteman.

Den allmänna uppfattningen om Karelens historia grundar sig fortfarande på en historieskrivning präglad av nationalromantik och nationalistiska historietolkningar. Den bild som hittills förmedlats av det medeltida Karelen utgår från att det var ett slagfält för den västliga och den östliga civilisationen, där Sverige och Ryssland, den katolska och den ortodoxa kyrkan konfronterades med varandra. Den traditionella synen på Finlands politiska historia har mycket långt formats av Jalmari Jaakkolas historieskrivning, enligt vilken Karelen var en självständig region som tillhörde Finland. Enligt Korpela är detta "närmast skönlitteratur". I Jaakkolas efterföljd är det framför allt Heikki Kirkinen som har bidragit till denna bild. Kirkinen accepterar tanken på en forntida kamp mellan öst och väst och ser Karelen som ett slagfält, ett offer för de umbäranden de återkommande krigen förde med sig. Under senare år och årtionden har flera forskare korrigerat denna bild på olika punkter, men Korpelas studie av det medeltida Karelen är den första heltäckande och omfattande presentationen baserad på nya forskningsrön. Korpela ställer sig starkt kritisk till tidigare tolkningar och kan i flera fall påvisa det ohållbara i själva utgångspunkterna för dem, samt tar härvid skarpt avstånd från en traditionell nationalistisk historieskrivning. Själv undviker han att använda sig av vedertagna administrativa begrepp för en statsbildning, med motiveringen att de medeltida maktstrukturerna var så pass otydliga att de inte kan sägas ha utgjort någon stat.

Korpela fäster särskild uppmärksamhet vid det partiska inslaget i den bild som källskrifterna förmedlar. De redan till antalet fåtaliga källorna för den karelska historieskrivningen är avfattade ur en utifrån kommande synvinkel, vilket innebär att de endast omnämner det som är relevant ur respektive rikets intresse, som till exempel beskattning och rättsskipning. Däremot omnämns karelernas livsvärld i förbigående och snarast slumpmässigt. Det centrala elementet i Korpelas tolkning är hans starka strävan att få syn på något mer, bortom de skriftliga källorna. I inledningen säger han sig vara övertygad om att "ifall man bara sitter i arkiven och läser källskrifter kommer man inte till de rätta svaren. Går man däremot sedan ut i naturen och tittar på platsen för det slag krönikan berättar om, eller betraktar gränsröset för en fred, kan man kanske nå en djupare förståelse av textens innebörd". Det är antagligen delvis denna övertygelse som läsaren har att tacka för de noggranna beskrivningarna av det karelska landskapet, avstånden, restiderna, vattendragen som förenande länkar samt terrängens betydelse för den bebyggelse och de näringar som uppstod i trakten. Speciellt de nya forskningsrönen inom arkeologi och pollenanalys kompletterar bristerna i källmaterialet och tillför tolkningarna helt nya dimensioner, som möjliggör en noggrannare bild av bosättningen och jordbruket i Karelen.

Den röda tråden i boken utgörs av beskrivningen av den process som ledde till att den lokala hedniska finsk-ugriska världen kristnades och europeiserades. Korpela ger en intressant beskrivning av hur den nya ordningen sakta breddade ut sig, och hur den äldre konservativa världen allt mer drog sig undan till ödemarksbyar i skogarna. Den gamla livsvärlden fick allt mindre utrymme i takt med att den västliga och östliga kyrkan, de världsliga maktstrukturerna (beskattning, krigsmakt) och handeln växte och breddade ut sig allt mer från marknadsplatser och längs handelsvägar till Viborg och andra städer, och därefter trängde allt längre ut på landsbygden för att slutligen nå de mest avlägsna skogstegenarna.

De första tecknen på en högre grad av yttre inflytande på den finsk-ugriska världen visade sig redan under vikingatiden. I Europas nordostliga hörn bildade floderna ett nätverk av handelsvägar, där floden Volchov i början av 900-talet hade kommit att bli den stora färdvägen österut. Vid Volchovs strand, inte långt från Ladogasjön, uppstod först den mångkulturella handelsstaden Ladoga och senare, uppströms, Novgorod, som blev ett administrativt centrum. Den förstnämnda ortens betydelse minskade i samma mån som den senares ökade. I Karelen levde man på den tiden i utmarkerna av den mångskiftande varjagkulturen, i vilken handelsstaden Ladoga var centrum för den lokala bytesshandeln. Det var en större ort där flera vattendrag möttes, och tryggare belägen än städerna längs Östersjökusten. Det forntida Karelen föddes alltså vid stranden av Vuoksen och blickade mot sydost – inte mot väster eller sydväst, som man tidigare tänkt sig. Karelska näset och hela östra Finland befann sig längs en internationell handelsväg. Till bl.a. Viborg sträckte sig välståndet i ringa mån, eftersom handeln på östra Finska

viken i stor omfattning försiggick i riktning från Nevan till Ladogasjön och därifrån vidare till Ladoga stad och Novgorod. Korpela anser att det inte finns några belägg för Viborgs lysande fornhistoria innan den svenska tiden. Viborgs uppland och de största orterna på Näset var ända fram till förra hälften av 1200-talet obetydliga gränstrakter som låg längs små och obetydliga handelsvägar. Inga utomstående – vare sig handelsmän, rövare eller någon främmande makt, vilka inte alltid var lätta att skilja åt – lockades till trakten annat än i undantagsfall. Den bild vi har av trakten kring Vuoksen fram till förra hälften av 1200-talet är mycket oklar, och även senare omnämns den i källorna endast när det gäller beskattning och krigsoperationer. Korpela skisserar upp en bild av de hedniska karelarnas livsvärld, deras matkultur, klädsel, näringar och föreställningsvärld, men han medger att den bild som ges är mycket generell. Han ställer sig i alla fall skeptisk till den nationalistiska historieskrivningen, som talar om finska stammar med fornborgar och landskapsvis styrelse. Lika lite trovärdighet tillmäts ett annat traditionellt påstående, enligt vilket kristendomen och den nya världsliga makten skulle ha övertagit en redan existerande regional administration. Det ligger närmare till hands att anta att nykomlingarna förde med sig en ny värld, som lokalbefolkningen kunde välja att antingen anpassa sig till eller ta avstånd från och marginaliseras.

Bilden av Karelen som ett slagfält mellan den västliga och den östliga kyrkan är en av nationalromantikens och den nationalistiska historieskrivningens mest långlivade och omhuldade myter. Enligt Korpela är det i ljuset av det vi idag vet fel att särskilt lägga tonvikten vid en tävlan mellan de två kyrkorna i Karelen. Han påpekar att det till exempel i det betydligt mer utvecklade Baltikum närmast var frågan om en kommersiell konkurrens, där inbördes allianser och skiljelinjer inte beaktade kyrkliga eller etniska gränser. Han förhåller sig också kritiskt till det karelska korståget, eftersom de korståg som gjordes till Finland åtminstone inte i samtida dokument kallas ”heliga krig”, och inte heller utlovas det någon martyrdöd. Snarare verkar det som om det vore frågan om sägner skapade i den svenska kungens eget intresse. På det hela taget verkar det som om svenskarna snarare var intresserade av Ingermanland och trakterna kring floden Narva än av Karelska näset.

Ingenting tyder på att den svenska kristna makten skulle ha haft några intressen som direkt förbundit Viborgska viken med västra Finland. Viborg stod vattenvägen i förbindelse med det övriga Karelen och Nevan samt med Reval, precis som vattnet förenade sydvästra Finland med Sverige. Det svenska väldet stärktes långsamt, och i medlet av 1300-talet kom den västra delen av Karelska näset och trakten kring Saimen varaktigt under svensk beskattning, medan skattskyldigheten för den östra delen förblev öppen. Också Novgorod strävade att utvidga sin maktsfär i Karelen under slutet av 1200-talet. Korpela antar helt rationellt att Karelen tidvis var tätare knutet till Novgorod och att relationen periodvis var lösare, samt att Novgorods inflytande var större på de viktigaste orterna än ute i glesbygden.

År 1323 ledde Sveriges och Novgorods ökande intresse för Karelén och allt mer utbredda närvaro i trakten till freden i Nöteborg. I krönikorna omnämns freden i ordalag som inte stöder den bild som förmedlas i den finsknationella historieskrivningen. I sin tolkning betonar Korpela mångtydigheten i det medeltida gränsbegreppet, och den slutsats han kommer fram till verkar logisk: att det år 1323 rådde minst tre olika uppfattningar om vad som innefattades i det rådande gränsbegreppet. Lokalbefolkningen följde fortfarande de gamla gränserna för sina jaktmarker och brydde sig föga om det nya avtalet. Svenskarna hade sin syn på gränsen som stod i samklang med deras världsbild, och novgorodborna hade sin. Dessutom hade fredsslutet inte nödvändigtvis den kulturhistoriska betydelse som historieskrivningen tillmätt det. År 1323 fanns det inga exakta linjedragningar för ödemarker, och de gränser som drogs upp var inte några stora kulturella gränsmarkeringar förrän de nya territorialmakterna, Sverige och Moskva, inledde sin tvist om suveräniteten. Gränsen för Nöteborgsfreden byggde inte heller på tidigare finska jaktmarksgränser, eftersom de två rikena som slöt freden inte intresserade sig för tidigare former av gränsdragningar i denna trakt. Korpela nedvärderar betydelsen av freden i Nöteborg i synnerhet i följande påstående: "år 1323 hände det ingenting särskilt; Sveriges och Novgorods intressen riktades helt enkelt åt annat håll, och av den anledningen gick processen för Kareléns del vidare något senare". Det är också talande att denna "Finlands första östgräns" ses som mindre betydelsefull än gränserna mellan den konservativa och den nya världen. Korpela intresserar sig i märkbart högre grad för hur den svenska och den novgorodiska administrationen trängde in i trakten på 1200-talet och ritade upp egna gränser. Viktigt är också hans i sig nästan banala påpekande, att många av de minnen av tidigare gränser som bevarats i karelska och finska folkliga traditioner och namnskick inte bör ses i ett bipolärt öst-västligt motsatsförhållande utan bör betraktas som framsprungna ur lokala förhållanden.

Uppkomsten av Viborgs län var en långvarig process. I den romersk-katolska västliga delen kom ett fungerande församlingsväsende inte igång kring centralorterna förrän på 1500-talet, och i glesbygden betydligt senare. I det novgorodiska Karelén stod klosterväsendet tidigt för den kyrkliga makten, men klostren bildade inte offentliga administrativa enheter likt de västliga församlingarna. Därför antar Korpela att den kristna tron ersatte hednatron endast i närheten av klostren och städerna samt längs handelsvägarna. Den världsliga makten i Viborg sammanfogades i början av 1300-talet i ett odefinierat fogderi kring Viborgs slott. Det var en administrativ enhet (som till en början stod direkt under kronan och senare under länsherren), och inte alls en del av "Finland". Den hade alldeles solklart "importerats", och grundade sig inte på någon tidigare hednisk lokal struktur.

Det viktigaste i Korpelas undersökning är inte frågan om från vilket håll det kristna och europeiska inflytandet kom. Han betonar att den hedniska finsk-ugriska livsvärlden mötte samma utmaningar på vardera sidan av Nöte-

borgsfredens gräns: det handlade inte om en gräns mellan öst och väst, utan om en gräns mellan den kristna europeiska världen och tajgans värld. Överhuvudtaget kan man tala om en tudelning i öst och väst – sådan den traditionellt beskrivits – tidigast från och med 1400-talet, då Sverige och Moskva i allt högre grad gör sin närvaro gällande. Korpela förhåller sig reserverat också till den utvecklingen på grund av källskrifternas fragmentariska karaktär, som innebär att en klar definition inte låter sig göras. Viktigt är också påpekan­det att vi inte vet om lokalbefolkningen betraktade Karelen som en helhet. De stod antagligen inte vare sig på Sveriges eller Novgorods sida i de tvister vi har kännedom om via skriftliga källor, eftersom de nya – och ofta avlägsna – makt­havarnas inbördes kamp ur deras synvinkel tedde sig främmande.

Kolonisation, erövringar och mission ledde till att de kristliga och europeiska särdragen så småningom vann allt mer insteg. Inflytandet växte gradvis och jagade de konservativa elementen allt längre ut i glesbygden och ersatte dem med nya superstater. Det var en långvarig process. Korpela säger mycket riktigt i slutet av sitt verk att ”en europeisk medeltid kultur enligt den allmänna nutida definitionen av denna stod säkerligen att finna i Viborgs slottstorn och på Kexholms slott under 1200-talets sista år. Medeltiden i den form vi känner den i kristen medeltida katolsk och ortodox kyrkokultur nådde ut till byarna i kyrksocknarna och till hantverkarfamiljerna under 1400-talet. Men i byarna i ödemarken kring Suistamo, Ilomants och Salmi uppnåddes ingendera av dessa medeltider någonsin. Moskva, och särskilt Sverige, fick inflytande över dessa trakter på 1500- och 1600-talet, men i själva verket kom människorna där att kastas ur järnåldern rakt in i modern tid kring sekelskiftet 1800–1900, då skogsindustrins intresse för trakten vaknade.”

Verket om uppkomsten av Viborgs slottslän är utmärkt på många sätt och vis. Det lyckas vara både ett allmänt hållet verk riktat till en bred publik och ett kritiskt studium av den rådande tolkningstraditionen, såväl när det gäller de stora linjerna som i detaljfrågor. Boken förmedlar författarens personliga syn på sitt ämne, där utgångspunkten är att man trots brister i den skriftliga dokumentationen kan nå fram till en mer exakt bild av det medeltida Karelen – i den mån det alls är meningsfullt att tala om ett sådant.

Ossi Kokkonen

Fredenheim. Gustav III:s museiman

Lars Johan Stiernstedt, *Vår man i Rom. Överintendenten Carl Fredric Fredenheims italienska resa 1787–1790*, 382 s., Atlantis 2004.

Med Stig Ramels biografier över G. M. Armfelt och G. Sprengtporten har två finländare från den gustavianska perioden lyfts fram. En annan finländare med politisk roll, om än föga uppskattad, skulle möjligen vara G. A. Reuterholm, Karl XIII:s ”storvisir”, i rollen av frimurare, som ännu inte funnit en skildrare.

En finländare från Gustav III:s regeringsår är C. F. Fredenheim från Åbo, biskopsson och adlad tack vare civila tjänstemannameriter. Författaren till hans biografi är den svenske konsthistorikern L. J. Stiernstedt som länge forskat kring Fredenheims karriär, främst gällande ett kungligt uppdrag: en resa till Rom 1787–1789 med antikvariska förtecken, för vilken kungen bäddat med sin egen italienska resa 1783–1784, då den yngre Piranesi tillträdde såsom kunglig konstagent.

Fredenheim och hans resa är upptagen i såväl T ö n n e K l e b e r g s som i B e n g t S i l v a n s bibliografiska arbeten om svenskar i Italien. Stiernstedt hade tidigare framlagt en licentiatavhandling kring Fredenheim och avsåg att fortsätta med en dissertation. Denna, som berörde den italienska resan, körde fast, och blev den nu utgivna boken *Vår man i Rom*. Arbetet är relativt sparsamt illustrerat, i svart-vitt, väl underbyggt med noter, och med en omsorgsfullt sammanställd litteraturförteckning. Såsom en med rymliga resekreditiv rustad dignitär, helt finansierad av kungen själv, kunde Fredenheim leva ståndsmässigt, och i alla situationer nyttja artister för avbildandet av scenerier, arkeologiska vyer eller personer. Det förutsatte resurser hos en resenär stadd på *Grand Tour* i Europa, i lugnet före revolutionskrigens våldsamma omstörtningar.

Tack vare kungliga rekommendationer och introduktion från högt uppsatta emottogs Fredenheim såsom sin konungs ackrediterade, och kunde falla in i rutiner högt ovanför hemlandets. Han kunde nyttja kanaler som öppnats vid Gustav III:s egna resa fyra år tidigare, då skaran av protestantiska hovmän välkomnats av påven och hans omfattande hov av prelater, utan kyrkliga bitoner.

Vem var mannen som av kungen beordrades att resa till Rom som konstagent? Han var son till Åbo-akademikern, biskopen och ärkebiskopen C. F. Mennander, tidigt moderlös och omhuldad av fadern, akademiskt bildad och inriktad på en ambitiös karriär i Stockholm, inte i det perifera Finland.

Med juridiska meriter tog han sig 1775 in i utrikestjänsten. Han adlades redan 1769, på icke redovisade meriter. Kontakt till kung Gustav III, fick Fredenheim inte som underordnad tjänsteman, men genom översättningar av Tacitus, vilka han fick uppläsa på Gripsholm, tydligen med gott resultat. Det gick inte att göra sin lycka borta i Åbo, det gällde att observeras av

hovet, och helst av de kungliga. Intresset för romerska texter hade vaknat under studietiden i Åbo. De föll väl in hos majätetet, som hade egna planer för framtiden – i synnerhet efter den för riket dyra men kulturellt betydelsefulla resan till Italien 1783–1784, med antikvitetsförvärven genom den yngre Piranesi. Såsom svenskt ombud, och senare hantlangare för Reuterholm i aktionerna mot G. M. Armfelt, blev Piranesi en ful fisk i litteraturen. Genom att fästa Piranesi vid Fredenheims person klargjorde kungen tydligt sina mål: att bygga vidare på de protestantisk-katolska kontakterna, att observera antikforskningens framsteg inom den nya fältarkeologin, och att berika de påbörjade kungliga ”stensamlingarna” för Stockholms slott. Till projektet hörde att bese existerande museer och privata samlingar, att avbilda (låta avbilda) arkeologiska grävningar, men också ”vuer” av intresse, berömd arkitektur och märkvärdigheter såsom vulkanen Vesuvius.

Denna enmansexpedition ritades ingalunda upp med sparsamhet utan såsom ett ståndsmässigt företag med betjänt, kusk och kokerska, och med resurser för att i någon mån kunna ”matcha” kardinaler och romerska furstar. Detta för en nyadlad sekreterare i utrikestjänsten.

Finland kunde uppvisa ett antal förnämliga frälsenamn, men sällan rikedomar. Årkebiskopen lämnade inga förmögenheter till sonen, som i tidens anda gifte sig med Christina Elisabeth Hebbe, dotter till en grosshandlare. Giftet noterades av kungen, som uppfattade sig kunna disponera över den äkta mannen, utan lön och andra förmåner, för sina museala och representativa syften.

Sedan Fredenheim avrest sent i december 1787 hade kungen riktat intresset åt annat håll: mot det planerade ryska kriget mot kusinen Katarina II, som skulle mogna till det oöverlagda angreppet sommaren 1788, med väldiga risker för det ekonomiskt oförberedda och outvecklade riket.

Den europeiska bildningsresan, *Grand Tour*, var alltid ett dyrbart nöje, med övernattningar, hästbyten och krogbesök. Medfördes personal blev kalaset ännu dyrare. För en ståndsperson gällde det att ha kreditiv hos bankirer, då en reskassa i varierande valutor kunde bli byte för stråtrövare.

Fredenheim reste över huvudstäderna Berlin, Dresden och Wien, och tog sig över Trieste och Venedig in på italiensk mark. Med kungliga rekommendationer mottogs han närmast som ett svenskt sändebud på hög nivå, och han rörde sig i Rom och Neapel bland kardinaler, romersk högadel, napolitanska hertigar – som det var gott om – och högt placerade britter i bourbonernas tjänst.

Han gick med energi in för att beskåda romerska palats och obligatoriska samlingar, och för att under Piranesis ledning bekanta sig med de välkända antika kvarlevorna: skräpiga ruinhögar, övervuxna av en taggig flora. Han lärde sig snabbt Roms topografi, den trånga bebodda parten – *Abitato* – och den vidsträckt öde delen av vingårdar – *Disabitato* –, och agerade guide för svenska Romresenärer, närmast stipendiater och konstnärer. Han blev likväl inte populär då han gjorde sig känd för att uppträda högdraget. Han

uppfattades i hemförhållanden som en streber, som utnyttjade de kungliga; Gustav IV Adolf tröttnade också på Fredenheim, som strävade efter en friherretitel. I den etablerade svenska adelns ögon var biskopssonen från Åbo en uppkomling.

I Rom flöt Fredenheim högt, speciellt sedan han föreställts för den framstegsvänlige påven Pius VI och etablerat nya kontakter, enligt kungens vilja. Också i det bourbonska Neapel togs han väl emot i de högsta kretsarna av betitlad adel, som oftast beklädde de högsta kyrkliga värdigheterna. Här, i en av Europas största och vackraste städer, levdes ett dyrbart och elegant liv i *l'ancien régime's* yttersta tider. Fredenheim, som i de Bägge Sicilierna trivdes förträffligt och fick vänner på högsta nivå, noterade inte att det jäste bland massorna. Neapels fattiga men godmodiga folk gjorde tjänst såsom hanterligt "staffage" för konstnärer, men uppfattades sakna förstånd och politisk vilja. Det bourbonska kungahuset, av H a r o l d A c t o n briljant skildrat i två kritiska och uppskattade böcker, sågs såväl före revolutionen liksom senare återinsatta, såsom dekadenta och sällsynt odugliga.

Till Neapels obligatoriska sevärdheter hörde Vesuvius, de svavelstinkande "Campi Flegrei" intill staden Pozzuoli, och strandorten Baje, den kejsartida högsta societetens exklusiva sommarviste Baiae. Här rörde sig Fredenheim med två napolitanska hertiginnor i båt, fiskande hummer.

Sedan en generation tillbaka hade utgrävningarna i Herculaneum och Pompeji pågått, men såsom svartsjukt bevakat kungligt monopol, gällande fynden, deras avbildande och publicerande, beviljades personer av rang tillträde, men de tilläts inte rita eller göra anteckningar. På grund av sin höga uppdragsgivare tilläts Fredenheim låta sin franske konstnär arbeta och avbilda nyligen frilagda målade väggfält av intresse.

Till Neapels mera avlägsna sevärdheter hörde Paestums välbevarade doriska tempel, vilka något tidigare besetts av Carl August Ehrensvärd och kort förut av Goethe. Fredenheim observerade byggnaderna ingående och lät sin konstnär avbilda detaljer i terrängen. Regionen var då flack malariabygd och närmast ödeland.

Ehrensvärds skisser från sin sicilianska resa skulle få kulturhistorisk betydelse då den tunga, klumpiga "pestiska" kolonnen transplanterades till svensk nyklassisk kyrkoarkitektur, och samtidigt till vännen F. H. Chapmans egenartade sommartorp Skärva. Fredenheim återvände i sommarvärmens 1788 till Rom för nya förhävanden.

Vesuvius-städernas utgrävningar inspirerade Fredenheim till egen aktivitet i Rom, där det inte grävdes publikt men uppe på den då privatägda Palatinen, som lämnade fina och högt betalda skulpturfynd. Han planerade grävning på "Campo Vaccino", Forum Romanum, i topografiskt syfte: han ville reda ut vad som befann sig mellan de stående kolonnerna av Castor och Pollux respektive Saturnus tempel. Hur han med kungens kassamedel avsåg att finansiera en arbetsstyrka på tiotal man är oklart. Påvens Camera Apostolica gav i slutet av oktober behövtillstånd att gräva under egen ledning. Nå-

gon antagen arbetsmetod existerade då ännu inte, men Fredenheim införde ett rut-/koordinatsystem, horisontalt och vertikalt, som var rationellt och praktiskt. Han grävde sig nedåt ”till dess gamla botn i djupet”, men nådde senkejsartida nivå i den ofta återställda och ombyggda Basilica Julia. Påträffad marmor såldes för att finansiera projektet, vilket föranledde den högt uppskattade 1800-talsarkeologen Rodolfo Lanciani att kalla Fredenheim en oansvarig profitlysten skadegörare på Roms heligaste mark.

Fredenheim uttalade sig inte själv i saken utan lämnade över materialet till den sakkunnige franske professorn J. J. Oberlin, som då var verksam i Strasbourg. Däremot briljerade han vid sitt inträde i Vitterhetsakademien med grävningen på Forum. Han gjorde mera nytta för svensk vitterhet – medeltidsforskning – genom arbetskontakter till Vatikanbiblioteket, som under sent 1700-tal gjordes tillgängligt för vetenskapligt arbete, utan hänsyn till kyrklig tillhörighet.

Fredenheim och hans grävningar nämns i den officiella guideboken för Forum Romanum av Pietro Romanelli, utgiven på många språk av Ministero della Pubblica Istruzione.

*

Det är anmärkningsvärt att Fredenheim i sin dagbok aldrig nämner Goethe, som i stort sett samtidigt bodde vid Corson i en av den tyske konstnären Tischbein hyrd lägenhet. Diktarfursten och den weimarska ministern levde i Rom incognito såsom ”konstmålaren Möller”, i lokala register kallad Filippo Miller.

Goethes syfte med den italienska resan var befrielse från hovets tvång, betydande konstupplevelser samt ett försök att etablera sig som bildkonstnär, på rätt plats. Han inledde ett kamratligt förhållande till unga tyska och schweiziska konstnärer, levde billigt och klädde sig vardagligt, och gick helt in för de obligatoriska konststudierna och för eget tecknande. Det umgänge som stått öppet för Weimars förste minister undvek han med omsorg i Rom, däremot inte i Neapel.

Inte så Fredenheim, som från första dagen inriktade sig på Roms högsta kretsar och snabbt fick tillgång till Pius VI (Gian Angelo Braschis) person. Han utnyttjade alla kontakter, dinerade vid kardinalers och ambassadörers gästfria bord, och fann sig fint placerad nära ”il baldacchino”, högaltaret i Peterskyrkan, ”förgylld såsom en snusdosa”, enligt en annan svensk Romresenär.

Det är sannolikt att Fredenheim vid ett tänkbart möte med Goethe spelat ut sin högdragna attityd mot en ”artist” av skenbart enkel härkomst, yttermera med tyskt språk, lägre i rang än epokens elitspråk, diplomatins franska.

Fredenheims romerska vinningar var inte obetydliga, men var varken litterära eller konstnärliga. Goethe, som den ”olympier” han sedan unga år varit, efterlämnade sina romerska *Elegier*, en cykel av fiktiva kärleksdikter, spelande

i städernas stad. Fredenheim, enligt den svenske lärdomsgiganten H e n r i k S c h ü c k e n intellektuellt begränsad museiman och ordenskamrer, lämnade efter sin Romresa en dagbok av middagsinvider. Han hade sannolikt inte förstått dimensionen i Goethes *Italienische Reise* eller *Elegierna*.

Christoffer H. Ericsson

Storfurstinnan som siktade på fyra troner, och andra bemärkta personer ur Rysslands historia

Detlef Jena, *Katharina Pawlowna, Großfürstin von Russland – Königin von Württemberg*, Verlag Friedrich Pustet, 360 s., Regensburg 2003.

Detlef Jena var i tiden professor i den socialistiska världsordningens historia vid universitetet i Jena. Sedan denna världsordning störtat samman har han erövat en plats på västvärldens bokhandelsdiskar med hjälp av sin oförlämligt stora källkunskap om Rysslands historia och sin lika oförlämliga talang att skriva en levande tysk prosa. På den mycket produktive författarens konto finns redan en samling porträtt av de ryska tsarerna (*Die Russische Zaren in Lebensbildern*, Styria 1996), levande skildringar av tsarevorna (*Die Zarrinnen Russlands* (1547–1918), Styria-Pustet 1999), en biografi över Potemkin (*Potemkin, Favorit und Feldmarschall Katharinas der Großen*, Langen Müller 2001) och var sin bok om två ryska storfurstinnor som spelat en viktig roll i tysk historia.

Biografen över de ryska tsarerna och kejsarna utgör själva stommen i serien, och i den ingår samtliga regenter – barntsarer och tronpretendenter inte att förglömma. De regerande kejsarinnorna finns dessutom med i boken om tsarevorna, som ger en mer ingående presentation av de inflytelserika damerna. Det klagörs tydligt att tsarevorna, som under Moskvatsarernas tid inte stod i det politiska rampljuset, utövade ett stort inflytande på männens värld i kulisserna, eftersom det var kvinnorna som skötte familjerelationerna i makthavarnas och de förnämas värld, där familjebanden spelade en avgörande roll både inom inrikes- och utrikespolitiken. Detta gällde redan Ivan IV den förskräckliges sju gemåler och Maryna Mnisjovna, den falske Dimitrijs moder. Under Peter den stores tid ägde maktstrider rum såväl mellan Maria Milovskaja och Natalia Narysjkina, som var hans mor respektive styvmor, som mellan deras anförvanter, samt i fråga om hans halvsyster Sofias förmyndarskap och den litauiska pigan Martha Skavronskas upphöjelse till Katarina I, kejsarinna av Ryssland. De regerande kejsarinnorna under 1700-talet

beskrivs förtjänstfullt, liksom 1800-talets kejsargemåler, som för det mesta bara skymtar fram i Rysslands historia. I det sammanhanget är Alexandra Fjodorovna ett undantag från regeln, men hon har framför allt beskyllts för att ha bidragit till kejsardömets sammanbrott.

Potemkin utgör ett undantag i raden av regentbiografier, men var dock vicekonung av Nya Ryssland. Jena sticker inte under stol med furstens sängkammarravader, men korrigerar denna något ensidiga bild av hans förtjänster. Potemkinbyarna, till exempel, var inte några kulisser, utan riktiga nyanlagda byar, även om de hade förskönats kejsarinnans besök till ära. Potemkin lät anlägga byarna för att höja levnadsstandarden på de områden som erövrats av Turkiet 1774, och som nu behövdes för att hastigt kunna rusta och underhålla en armé inför det förestående, avgörande kriget mot Turkiet 1787–1791. Jena har sparat upphovet till olika varianter av kulissanekdoten till avundsmän vid Peter den Stores hov, därifrån till en dagstidning i Hamburg och vidare till den europeiska historiens galleri.

Jena sväljer inte societetsskvallet och skvallepressromantik. Den historia som serveras läsaren har genomgått en saklig och grundlig analys, men beskrivningarna är trots det livfulla, och man läser gärna hans böcker för nöjes skull och för att få veta mera. Personhistoria är antagligen något som är på väg tillbaka, efter att ha stått i skuggan av strukturhistoria och andra abstrakta former av historia som varit på modet. Huvudsaken är att man inte förfaller till ensidiga berättelser om stormän genom tiderna. Boken om kejsarinnorna är också ett slags kvinnohistoria, trots att de som politiker inte verkar ge prov på särdeles kvinnliga dygder. Jena ger en noggrann beskrivning av var och en av dem mot bakgrunden av sin epok.

Kejsar Pauls änka, hans gemål Maria Fjodorovna, född prinsessan Sophie Dorothea Augusta av Württemberg, deltog aktivt i stormaktspolitiken på Alexander I:s tid, där även dottrarna Maria Pavlovna och Katarina Pavlovna mot bakgrunden av det dystra mordet på Paul 1801 kom att spela en betydande roll. Maria giftes bort med hertig Carl Friedrich av Sachsen-Weimar-Eisenach; äktenskapet föregicks av utdragna förhandlingar vari den kommande hertiginnans rättigheter och stora hemgift tryggades. Detta medförde att hon under Weimars glansperiod kunde vara mecenat för poeter och konstnärer, men också understöda Fruntimmerföreningens patriotiska institut och många andra kulturella och välgörande ändamål. Hertigparet tvingades genomleva ockupationen under Napoleons armé, och som landsmoder hade Maria mycket att stå i med för att läka de sår som uppstått i den franska ockupationens spår. Hertigparets dotter, Augusta, kröntes 1828 till drottning av Preussen; fursteäktenskapet stärkte de politiska banden mellan de två rikena, och vänskapen med Preussen utgjorde ett viktigt stöd för Rysslands ställning som stormakt. Anna Pavlovna blev drottning av Nederländerna, Jelena Pavlovna ärkehertiginna av Mecklenburg-Schwerin, men avled redan som nittonåring. Men de här nämnda damerna spelar endast biroller i biografierna över Maria och Katarina.

Storfurstinnan Katarina, Alexander I:s älsklingsyster, drömde om en mäktigare framtid än sina systrar. Det kom äktenskapstrevare från det bayerska och det preussiska hovet, men den viljestarka och politiskt intresserade storfurstinnan siktade högre, och tänkte sig en framtid som kejsarinna i Wien. Hennes plan gick ut på att skapa en paneuropeisk allians mot Napoleon, men den slog slint på grund av slagen vid Austerlitz, Jena och Friedland, som resulterade i att Österrike, Preussen och Ryssland tvingades ingå förbund med den korsikanske fridsstörelsen.

Katarina avskydde Napoleon. Understödd av änkekejsarinnan, och i strid med det förbund hennes bror kejsaren ingått i Tilsit, samtyckte hon till äktenskap med furst Peter Friedrich Georg av Holstein-Oldenburg. Furstendömet var en lucka i kontinentalblockaden, varför Napoleon lät ockupera det, vilket retade upp Katarina ytterligare. De kejsarliga damerna vid hovet i S:t Petersburg förstod inte att Alexander I ansåg det nödvändigt att rusta upp på nytt, och förbereda sig bättre den här gången, innan han var redo att utmana det starka Frankrike. Relationerna till Frankrike bröts 1812, då fursteparet Katarina och Peter deltog i organisationen av motståndet mot fienden som tågade mot Moskva. Katarinas jubel över avvärjningssegern förmodades av makens död, vilket i förening med de krigstida provningarna bidrog till att försvaga hennes hälsa. Men storfurstinnan försjönk inte i dyster klagan, utan letade med än större kraft efter en roll åt sig i den europeiska stormaktspolitiken. Samtal fördes angående positionen som drottning av Sverige, med alliansen mellan Sverige och Ryssland ingicks utan detta slags bekräftelse. Hennes resa till Wien bidrog till förbundet mellan Ryssland och Österrike, men kejsarinnedrämmarna gick i stöpet på nytt – denna gång för att Metternich inte på minsta sätt ville göra något för att stärka Ryssland, som annars hotade att bli den ledande stormakten i Europa. Katarina beslöt att ge sin hand till kronprinsen av Württemberg, som hade friat – fästmannen, Friedrich Wilhelm Karl, hade för avsikt att bli kejsare över en enad och frisinnad tysk nation. Planen stred dock mot samtliga stormakters tyska intressen, och slutligen fick Katarina nöja sig med den mer anspråkslösa rollen som drottning av Württemberg.

Också den uppgiften gick hon in för med stor energi, och bidrog till återuppbyggnaden av det krigshärjade kungadömet bl.a. genom att grunda en skola för fattiga flickor och sparkassor som bidrog till försörjningen av fattigt folk, vilket har lett till att man fortfarande omhuldar Katarinas minne i Stuttgart. Katarina Pavlovna avled överraskande efter tre års äktenskap, vilket föranledde sorg och bestörtning. Dödsorsaken, en bältros som slutgiltigt bröt Katarinas sedan länge försvagade hälsa, klarlades inte förrän långt senare. Efter sin systems död lät Alexander I, som förblev barnlös, år 1819 utse sin bror, Nikolaj I, till tronarvinge. Vi vet inte om Ryssland i annat fall hade fått se Katarina III som kejsarinna på sin tron.

Den finska legalismens historia

Aki Rasilainen, *Oikeudellinen argumentointi politiikassa. Suomalaisen legalismin poliittinen historia*. [Den rättsliga argumentationen i politiken. Den finländska legalismens politiska historia] Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja, A-sarja N:o 257, 328 s., Helsinki 2004 (diss.).

I sin doktorsavhandling, *Oikeudellinen argumentointi politiikassa. Suomalaisen legalismin poliittinen historia*, tangerar Aki Rasilainen flera samhällsvetenskapliga discipliner. Rasilainen disputerade vid juridiska fakulteten vid Åbo universitet i höst och kan sägas tillhöra den inriktning eller skola vid Åbo universitets juridiska respektive samhällsvetenskapliga fakultet som utifrån olika infallsvinklar studerat den politiska kulturen i Finland under den autonoma periodens senare hälft. Bland rättsvetarna bör framför allt professor emeritus Antero Jyränki nämnas, medan historikern, pol. dr och docent Vesa Vares i såväl monografier som artiklar nyanserat vår bild av viktiga politiska och ideologiska dragkamper, bl.a. frågan om statskick 1918–1919, och lyft fram centrala, i första hand konservativa politiska gestalter såsom Ernst Estlander och P. E. Svinhufvud i sin forskning. Pärmen på Rasilainens avhandling pryds av republikens första president, K. J. Ståhlberg, och av O. W. Kuusinen. Valet av porträtt säger en hel del om vart Rasilainen vill föra sina läsare. Påpekas kan att boken knappast blir någon kioskvältare, trots att det sista empiriska kapitlet behandlar de dramatiska turerna kring de två lantdagarna 1917, maktlagen och den ryska interimregeringens och finska senatens maktbefogenheter. Därtill är terminologin för teknisk och behandlingen för detaljerad. Greppet är som sig bör rättsvetarens. Vad tillför då Rasilainen forskningen på ett mera allmänt plan? Det är ju är fråga om synnerligen minerad och utforskad mark kan man tycka.

Formen är artikelavhandlingens. Den består dels av två empiriskt relativt tunna begreppsutredande och mera historiefilosofiskt inriktade kapitel, dels av två empiriskt tunga kapitel. I de två sistnämnda kapitlen ger sig Rasilainen i kast med att mycket noggrant analysera argument och ”spelöppningar” på olika politiska scener. Den politiska scenen framom andra är lantdagen, vars protokoll och övriga handlingar utgör det främsta källmaterialet.

Den begreppsliga utgångspunkten för avhandlingen är dels den lära om den finska staten som dåtidens auktoriteter på rättsvetenskapens område J. J. Nordström, Leo Mechelin och Robert Hermanson konstruerade och som fick sin spridning inte minst via Helsingfors universitet. Framförallt Hermansons lära om vad som skall inkluderas i en stats maktbefogenheter för att en suveränitetsuppfattning överhuvud skall vara rimlig brukar lyftas fram av ”åboskolan”. Det var en lära som denne utvecklade på 1880- och 1890-talet influerad av den tyska rättspositivismen, vars mer eller mindre uttalade agenda var att rättfärdiga det tyska rikets enande. Hermanson utvecklade

ett subtilt försvarssystem av den gällande ordningen i storfurstendömet, där utrikes- och försvarspolitikern tillföll den begreppsliga konstruktionen 'riket', d.v.s. i praktiken den autokratiska centralmakten, medan man i övrigt slog vakt om att lagstiftningen bibehölls i egna händer. Frågan om rikslagstiftningen och den därmed sammanhängande frågan om vilken instans som innehade såväl den legala som den legitima statsmakten även internt utgör en röd tråd i avhandlingen. På den här punkten går Rasilainen i strid med den tolkning som Osmo Jussila sedan mitten av 1970-talet stått för vad gäller fundamenten för stats- och rättssystemets giltighet i storfurstendömet. Även i samband med det förvaltningshistoriska projektet på 1980- och 1990-talet har Jussila konsekvent tonat ned den "andra statsmakten", d.v.s. lantdagens, betydelse på bekostnad av den "första statsmakten", d.v.s. kejsaren. Den finska senaten, visserligen med på vissa områden utvidgade maktbefogenheter, var när det kom till kritan ändå kejsarens eller storfurstens förvaltningsorgan. Exempelvis saknades stipulationer om ministeransvarighet. Om något organ i den finska statskroppen präglades av *ancien régime*, så var det Senaten.

Rasilainen är inte, fastän lockelsen ibland verkar överhängande, ute efter att rehabilitera "rättskämparna". Rent juridiskt hade de s.k. konstitutionella inte ovillkorligen rätten på sin sida. Tvärtom var det lättare i samband med februarimanifestet 1899, språkmanifestet ett år senare och den nya värnpliktslagen 1901, att rent juridiskt finna argument som stödde promulgerandet och dess rättsgiltighet. För mig blir det ändå oklart när lantdagen skulle höras enligt RF 1772. Promulgerandet av värnpliktslagen 1901 inträffade utan lantdagens medverkan och vann inte rättskraft. Det hela utvecklades ju till en öppen auktoritetskonflikt. Rasilainen påpekar att det som saknades, någonting som i all sin tydlighet framgick av det förvaltningshistoriska projektet, var ett modernt instrument för medling mellan de högsta statsorganen, så att konfliktalstrande frågor skulle ha kunnat lösas innan ett formellt beslut fattades. Den fraktion som öppet motsatte sig promulgerandet i ovannämnda situationer tog till utomlegala, moraliska argument såsom 'omdöme', 'samvete', 'heder' etc. Ur ett visst perspektiv, det perspektiv och den historieuppfattning som var förhärskande fram till VSB-paktens Finland, kan man med fog säga att de konstitutionella gjorde en dygd av nödvändigheten. Det är egentligen här det i början av avhandlingen introducerade begreppet *legalism* och dess koppling till den politiska kulturen i Finland finner sin bästa tillämpning. Som ideologi betraktad står legalism för en syn närmast skraddarsydd för jurister. Medan rättspositivismen ser rättssystemet som ett i princip slutet och logiskt helt, tillför legalismen ett etiskt moment. Politiken skall kunna rättfärdigas genom juridiskt giltiga argument. Rätten utgör såtillvida en grundförutsättning som politiken inte kan dagtinga med. Man kan kanske också uttrycka det hela som att form går före innehåll.

En fråga man kan ställa är huruvida begreppet legalism som sådant räcker som heuristiskt instrument för att begripliggöra den politiska kulturen i

Finland, vilket, fastän framhävandet kunde ha förtydligats, är Rasilainens syfte i de två empiriskt tyngre kapitlen. Förutom spelet om makten 1917 är det valrätten till borgarståndet före lantdagsreformen 1906 som Rasilainen synar i sömmarna. Att den legala och legitima makten allt oftare hade svårigheter att sammanfalla efter att lantdagen började sammankallas fr.o.m. 1860-talet är en av Rasilainens föga överraskande slutsatser. Intressantare är det resonemang han för kring var gränserna går för de två kunskapsformer han är välbevandrad i. När blir rätten historia? Eller som Rasilainen frågar sig: Hur långt är lagtolkaren under samhällsförändringens gång bunden till lagens bokstav och de förhållanden som lagtexten å ena sidan är ett uttryck för som sådan och med vars hjälp man å andra sidan vill styra samhället i en viss riktning? Plötsligt är vi där allting började – händelserna vid Borgå lantdag 1809 och deras rättsverkan. Här polemiserar Rasilainen med Jusilas *Herrschaftskonzeption*. För Rasilainen är en historisk rekonstruktion av mindre betydelse än det han kallar för en rationell rekonstruktion. Borgå lantdags rättsverkan slutade först med att Finland förklarade sig självständigt. Så länge rättsverkan var i kraft utgjorde händelserna vid Borgå lantdag ett rättsfaktum vars ursprungliga mening s.a.s. legitimt kunde transformeras i händerna på skaparna av läran om den finska staten. Det tycks vara kontentan i Rasilainens resonemang. Att Robert Schweitzers forskning fallit bort är lite märkligt. Schweitzer har i sin forskning betonat att de finska författningarna, de gustavianska grundlagarna, mera var förvaltning än författning. Författning blev det ju först fråga om i samband med det s.k. liberala genombrottet på 1860-talet, uppiffat med 1869 års lantdagsordning. Här tar Rasilainen sedan vid.

Rasilainen analyserar som sagt valrätten till lantdagens borgarstånd. Genom analysen vill han visa hur och när ett modernt sätt att föra politik i allt högre grad började vinna terräng i Finland. Materialet utgörs av statliga kommittéers betänkanden, utskottsbetänkanden hos såväl senat som lantdag, lantdagsprotokoll och pressdebatt. Man kan kanske säga att borgarståndets representativa legitimitet var en funktion av å ena sidan lantdagen som institution betraktad och å andra sidan organiseringen av valrätten till borgarståndet. Legitimiteten befann sig i ett spänningsfält mellan två system som var i växelverkan med varandra. När det gäller valrätten framgår det av Rasilainens analys att det korporativa draget var starkt framträdande. Ett härmed sammanhängande drag var den oklara gränsdragningen mellan lokala stadsorgan, såsom magistraternas maktbefogenheter, den s.k. rådhusstämmopolitiken, kontra beslut som fattats centralt. Eftersom valrätten, d.v.s. antalet röster som enskilda borgare fick avge, var beroende av förmögenhet och taxeringslängden samtidigt fungerade som röstlängd är det naturligt att den springande punkten i det politiska systemet på den här nivån blev frågan om inkomst- och förmögenhetsnivåns inverkan på röstskalan, d.v.s. om förmögenhetsnivån i relation till antalet röster skulle begränsas och verka mera egalitärt eller vara oligarkiskt obegränsad. LO 12 § var den viktigaste regle-

rande normen, men gav samtidigt spelrum för såväl lokal- som centralmakt att rucka på valreglernas ”sed och ordning”, i bägge riktningar bör kanske påpekas.

När slog då en modern politik igenom egentligen? Ett kriterium är väl att den lagstiftande församlingen har reell makt, vilket är en förutsättning för att ett partiväsende med en bakomliggande organisation kan få luft under vingarna. Rasilainen påvisar vad gäller själva valförrättningarna hur en icke-partikularistisk, allmän fosterländsk retorik under 1870-talet började ersättas både från liberal och fennomanskt håll av ett stilla men dock ifrågasättande av maktstrukturer i samhället. ”Embetsmannaståndet” hade gjort sitt som politisk maktpol. Under 1880-talet avmattades tendensen emellertid och ersattes av ett förrättsligande av politiken – politiken blev alltmer legalistisk kan man väl också säga. Rasilainen avslutar sin delundersökning med ett resonemang som han kanske kunde ha bakat in tidigare, nämligen att ståndscirkulationen *de facto* minskade i Finland fram till mitten av 1800-talet. Det här som ett förtydligande till det ”förmoderna” draget, att rikta krav mot ”adelsbyråkratin”, som i sin tur kan sägas ha öppnat olika möjligheter för hur politiska aktörer varseblev statens enhetlighet; för att förenkla och polarisera – i form av en konstitution eller en storfurste/kejsare/monark.

Försöken att klargöra principerna för det statsrättsliga förhållandet mellan Ryssland och Finland kulminerade åren 1899–1906 och 1917–1918. Karakteristiskt för undersökningen är att generalguvernör Bobrikov och Lenin omnämns endast i förbigående. Istället vill Rasilainen visa hur interna politiska aktörer kanske nu först på allvar mer eller mindre såg sig tvingade att betrakta maktstrukturerna i samhället med mera kritiska ögon.

Begreppsanalysen är rättsvetarens. Händelseförloppet är redan historiskt rekonstruerat. Vad nytt tillför Rasilainen?

En inte speciellt överraskande slutsats är statsmaktens svaghet. Den politiska kulturen, enligt Rasilainen präglad av legalism och tillit till systemet, blev alltmer begränsande. Rättssystemet och legalismen förlorade i trovärdighet både under den första och andra ”statskrisen”. Rättssystemet avkläddes sin symboliska, sammanhållande förmåga och kvar stod ett maktinstrument. Som motbegrepp ställer Rasilainen *folksuveräniteten*. Styrkan hos Rasilainen är att han utan att förenkla visar hur de politiska aktörerna verkligen försökte komma till rätta med situationens allvar med hjälp av ordets makt. En annan stark sida i Rasilainens resonemang är försöket att se statsmakten ur ett helhetsperspektiv. Svårigheten är samtidigt att som man ropar får man svar. Implementeringen av den legalistiska politiska kulturen i ”land och by” kan ju Rasilainen inte säga så mycket om utifrån sitt material.

Genom att betrakta val- och rösträttsfrågan ur ett kontinuitetsperspektiv lyckas Rasilainen framhäva de inre spänningarna. Grundandet av arbetarpartiet 1899 och partiets krav på allmän och lika rösträtt kunde vid sekelskiftet inte genomföras centralt. Som ett offensivt medel framstod istället rådhusstämmpolitiken. Motmakten var en konservativ, lokal elit. Det här gällde

framför allt Helsingfors, men också några andra städer, där man motsatte sig det radikala förslaget att sänka skalan till högst två röster per röstberättigande i valet till borgarståndet. Uppbådsstreckernas organisering fr.o.m. 1902 skapade däremot en defensiv konsensus bland såväl hög som låg. Rasilainen lyfter fram uppådsstreckerna i stället för den stora adress som ofta brukar betonas. Namninsamlingen gjordes inom stånds- eller statussamhällets ramar i den meningen att syftet aldrig var att ändra på maktrelationerna mellan statsorganen eller på principerna för hur det finska folket skulle representeras. Uppbådsstreckerna däremot flyttade över det moraliska ansvaret på den enskilde individens axlar, d.v.s. på den finska manliga värnpliktige medborgarens.

Ett annat viktigt förtydligande som Rasilainen gör gäller de politiska vändningarna beträffande rösträtsreformkraven och ståndslandtagarnas legitimitet före (1904–1905) och efter (1905–1906) generalstrejken hösten 1905. Förutom politisk medbestämmanderätt ställdes krav på en grundlag eller en ny regeringsform. Lantdagen 1904–1905 lyckades inte lösa det förstnämnda ärendet utan sköt upp frågan till följande förmodade lantdag. Under lantdagen uppstod tre fraktioner: en strängt konstitutionell linje som ställde absoluta krav på ett återinförande av det lagliga tillståndet innan ett lagstiftande arbete kunde bli aktuellt, en gammalfennomansk bokstavligt legalistisk linje som framhöll lantdagens legitimitet och en medlande, ungfinsk fraktion som betonade ett förberedande arbete inom lantdagens utskott.

Det bobrikovska undantagstillståndet upphävdes med novembermanifestet 1905. Ett antal förslag till regeringsformer var i omlopp efter att den urtima lantdagen sammanträdde i december 1905. I praktiken förblev alla utkast. Kvar i handen blev förslaget till representationsreform med allmän och lika rösträtt i enkammarlantdagen. Det som föregick lantdagens sammankallande 1905–1906 var ett slags gatans parlament. Frågan gällde förutom rösträtten vilket organ som kunde tänkas ha den legala maktbefogenheten att stifta grundlag – ståndslandtagen eller en grundlagsstiftande nationalförsamling. Bakom det sistnämnda alternativet fanns socialdemokratiska grupperingar dels i Tammerfors, dels i Helsingfors, samt det lilla aktivistiska partiet. Endast aktivisterna tog fullständigt avstånd från legalismen och betonade istället folksuveräniteten som den allenarådande principen, medan socialdemokraterna såg den första statsmakten som sista stadfästade instans.

Rasilainens avhandling utmynnar i året 1917. Året blir på sätt och vis den knutpunkt då de statsrättsliga och politiska auktoritets- och legitimitetskonflikterna sammanstrålar. Trots försöken att i det längsta åtminstone tillsynes upprätthålla en rationell fasad och diskurs, låg samtidigt som varandras motpoler å ena sidan någonting man skulle kunna kalla för en ideologisk överinvestering, å andra sidan ett spel bakom de demokratiska kulisserna, ständigt och pockade. Huvudfrågeställningen i kapitlet är dels de statsrättsliga argumentens relation till en politisk åsiktsbildning, dels – och här är Rasilainen mindre tydlig – den politiska kultur som de olika aktörerna italsätter

och som anspelar på om inte fundamentalt så dock *olika* politiskt rättsliga traditioner. Eller är det kanske snarare fråga om sättet att uppfatta *en* politisk kultur? Eller har vi här att göra med förhållningssätt till ett modernt politiskt fundament – att både upprätthålla och förändra?

En smärre introduktion till händelseutvecklingen före 1917 kunde ha varit på sin plats. Utgångspunkten är marsrevolutionen i Ryssland, kejsarens abdikering och den ryska interimregeringens maktövertagande. Under stark påverkan av ledande finländska politiker utfärdade den nya regeringen marsmanifestet som återgav Finland dess autonoma ställning. Som teoretisk bakgrund använder Rasilainen rättsvetarna och de politiska påverkarna Robert Hermansons och Rafael Erichs samtida tolkningar av den statsrättsliga situationen efter kejsarens/autokratins fall och deras utläggningar publicerade *ex post factum*. Juridiskt var kuggfrågan gränsdragningen kring de olika statsorganens maktbefogenheter. I avsaknad av någonting annat måste socialdemokraterna, som innehade majoritet i lantdagen, och de borgerliga partierna ty sig till Regeringsformen från 1772 och dess 38 §. Var interimregeringen en direkt övertagare av kejsarens maktbefogenheter och ett slags förmyndarregering? Eller skulle interimregeringen betraktas i förhållande till en förmodad rysk konstituerande folkförsamling? Skulle interimregeringens maktbefogenheter alltså tolkas som omedelbara (direkt övertagande av kejsarmakten) eller medelbara? Om det sistnämnda var fallet, hur härleda rätten till makten? Om interimregeringen besatt en svag legitimitet hur i så fall rättsligt flytta över makten på ett internt maktorgan, i praktiken lantdagen eller senaten?

Helt i enlighet med Hermansons lära ifrågasatte ingen öppet, och med tanke på omständigheterna högst naturligt, interimregeringen utrikes- och militär-/krigspolitiska auktoritet. Socialdemokraterna framhöll den ”andra statsmaktens” legitimitet, medan de borgerliga betonade maktodelningsprincipen (mellan folkrepresentation och verkställande makt) inskriven i § 38 och den verkställande maktens betydelse. Enligt Rasilainen kunde socialdemokraterna med O. W. Kuusinen och lantdagens talman Kullervo Manner i spetsen ty sig till Erich, som stod jägaraktivisterna nära, och hans personalunionistiska tolkning. Samtidigt framgår det av Rasilainens framställning att Erich inte ovillkorligt ställde sig bakom ett parlamentariskt styrelseskick. De borgerliga igen, där agrarförbundet och Santeri Alkio intog en medlande position, kunde lättare ta till sig den konservativa Hermansons argumentering. Rasilainen visar hur Hermanson konsekvent, utifrån sina premisser, anlade sina rättsliga argument utifrån den parts perspektiv som för stunden innehade den högsta politiska makten. Därför var det politiskt korrekt att just för stunden stöda den ryska interimregeringen och i princip till och med ge avkall på det inre självstyret till förmån för ett ryskt ministerstyre under devisen ”vänta och se”.

Rasilainen gör enligt min mening en tolkning av den politiska situationen och rättstillståndet som en historiker skulle ha svårt att uppfatta. Marsma-

nifestet kan ses som en återgång till situationen 1809. Precis som vid Borgå lantdag var handlingarnas rättskraft synnerligen svag, menar Rasilainen. Precis som då var det mera fråga om ”politisk psykologi” (Rasilainens terminologi) än om rättsgiltighet, en gentlemannöverenskommelse mellan likasinnade. Nu var det emellertid en annan politisk ordning som skulle försvaras, trots allt. En fullt så manipulativ tolkning som Rasilainen gör beträffande den borgerliga senaten, med Svinhufvud som viceordförande för ekonomidepartementet, är kanske ändå att ta i.

Händelsehistoriskt föregicks det hela av maktlagens antagande i lantdagen på sommaren och interimregeringens upplösning av lantdagen och utlysandet av nyval. Ändamålet med maktlagen var att göra den ”andra statsmakten” till den ”första”. Maktlagen bereddes under våren i grundlagsutskottet. Enligt ändamålsparagraferna skulle lantdagen ensam besluta om, stadfästa och verkställa lagar som bl.a. berörde landets ekonomi, besluta om nyval och tillsätta den verkställande makten. Lagen kom inte som sådan interimregeringen tillhanda och stadfästes aldrig. Socialdemokraterna var medvetna om lagens kontroversiella karaktär. Rasilainen leder på ett trovärdigt sätt i bevis att det främsta initiativet till interimregeringens åtgärder härstamma från borgerliga kretsar i Finland, med inte minst ministerstatssekreteraren Carl Enckell som spindeln i nätet. Vid nyvalet på hösten förlorade socialdemokraterna majoriteten i lantdagen till de borgerliga partierna. Risken för att det skulle uppstå två parallella folkförsamlingar var inte enbart retorisk. Efter bolsjevikernas statskupp i början av november, fanns det inte längre en legitim rysk motpart. Redan tidigare i mitten av september hade interimregeringen delegerat senaten administrativa ärenden som tidigare tillkommit kejsaren. Den 15 november tog lantdagen istället självständigt initiativet och röstade för övertagandet av den makt som tillkom monarken. Genom beslutet kom man medvetet att bryta mot RF:s maktdelningsprincip och istället principiellt förkunna folksuveränitetens ikraftträdande. Ett slags borgerlig sammetsrevolution, med andra ord. Däremot följde lantdagen RF:s anda vad gällde tillsättandet av ett starkt verkställande och beredande maktorgan. Makten förflyttades i praktiken till Svinhufvuds senat, som den 6 december gav lantdagen en proposition om en republikansk regeringsform. Före det hade regeringsöverhuvudet låtit enskilda ledamöter i de borgerliga partierna förstå att lantdagens makt skulle betraktas som mera nominell än reell.

Rasilainen, hovrättsfiskal i det civila, är som sagt mycket omständig i sin beviskedja. Rasilainens konklusion vad angår den legalistiska politiska kulturen lyder hur som helst så här:

Eri asia on, että päätöksen jälkikäteislegalisointi HM 38 §:n soveltamistilanteeksi alkoi melko pian päätöksen tekemisen jälkeen. Näin tapahtui jo laadittaessa Svinhufvudin senaatissa itsenäisyysjulistusta. Tämän legalisoinnin ilmeinen tarkoitus on ollut viestittää niin kotimaiselle kuin ulkomaisillekin mielipiteelle Suomen valtiollisten olojen säännöllisyyttä

erotukseksi entisestä emämaasta. Siksi voineekin liioittelematta väittää, että legalistisen poliittisen kulttuurin yksi voimakkaimista historiallisista ilmauksista Suomessa on ollut se, että oikeudellisin argumentein Suomessa on sekä etukäteen valmisteltu aiottua vallankumousta että peitelty jälkikäteen jo tehtyä.

Arrangemanget av den högsta makten i Finland efter inbördeskriget har i Rasilainens framställning karakären av epilog. Vad gäller de processer som ledde till inbördeskriget, skall man inte underskatta innebörden av en sårad rättskänsla, konstaterar Rasilainen. Rättssystemets koherens/icke koherens och förmåga/oförmåga att upprätthålla ett legitimt samhällstillstånd är den faktor Rasilainen belyser. Samtidigt framgår det mellan raderna att de febrila försöken att få ordning på statsmakten och stifta giltiga lagar och fungerande instrument bör tolkas som att verkliga samhälleliga problem faktiskt stod för handen och att missförhållandena uppfattades som strukturella.

Benedict Sandelin

Fältkrigsrätterna under inbördeskriget i Finland 1918

Marko Tikka, *Kenttöikeudet – Välttömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918* [Fältkrigsrätterna – de omedelbara straffåtgärderna under inbördeskriget i Finland 1918]. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Bibliotheca historica 90. 471 s. Helsinki 2004.

Forskningen om det finska inbördeskriget 1918 var länge bunden till olika ideologier, och forskningsresultaten framställdes eller användes för att befästa olika politiska riktningar. Först under 1990-talet blev det möjligt för forskare att behandla inbördeskriget utan att bli politiskt stämplade. De olika ideologiskt färgade tolkningarna, samt en ovilja att behandla de problematiska händelserna, har resulterat i att en mängd myter uppkommit, som i många fall förvandlats till sanningar. I sin avhandling, *Kenttöikeudet – Välttömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918*, angriper Marko Tikka en av myterna, den sk. terrormyten.

Tikka granskar de omedelbara straffåtgärderna som vidtogs av bägge parter under vintern och våren 1918. Fenomenet är bättre känt under namnen röd respektive vit terror. Genom att i stället för terror välja att använda benämningen ”omedelbara straffåtgärder” har Tikka velat avmystifiera våldet i inbördeskriget. Enligt en ofta förekommande tolkning var en betydande del av inbördeskrigets arkebuseringar och våldsdåd subjektiva, icke-rationella och hämndlystna handlingar. Man har velat avskilja straffåtgärderna från själva krigshandlingen och utpeka den svårkontrollerbara individen och dess hämndbegär som förklaring till våldet. Tikka tar kraftigt avstånd från denna tolkning. Han uppger i inledningen av avhandlingen att hans syfte är att visa att såväl den röda som den vita terrorn till stor del var bundna till krigsoperationer och att det var fråga om rationella krigstida åtgärder som godkändes och genomfördes med krigsledningens vetskap och uppmuntran. Straffåtgärderna hade på bägge sidor ett klart syfte: en militär seger över motståndaren. Endast en liten del av straffåtgärderna var aktioner som inte var relaterade direkt till kriget och som kan beskrivas som individuella hämndaktioner och icke-rationellt våld.

För att bevisa påståendet granskar Tikka temat ur fyra skilda synvinklar. En överskådlig bild ges i granskningen av straffsystemens utveckling och uppbyggnad under kriget. Våldet på mikronivå framställs genom att analysera ett omfattande material av förhörsprotokoll, genom att granska de personer som satt i nämnderna som utdelade straffen, samt de personer som blev dömda. Denna granskning och analys berör krigets bägge parter, men egentligen är det främst den vita sidans straffåtgärder som analyseras noggrannare. Orsaken till detta är källmaterialet samt omfattningen av den vita sidans straff-

åtgärder. Om den röda sidans fältkrigsrätter finns ytterst litet dokumenterat material bevarat. De röda fångslade betydligt färre personer än de vita och troligen förstördes en stor del av den uppkomna dokumentationen när de rödas förlust var uppenbar. Trots dessa svårigheter är kapitlet "Punakaarti rankaisutoimissa: mielivaltaa vai taktisia iskuja?" mycket intressant läsning (det är även den enda rubriken som försetts med frågetecken). Det har ju speciellt varit den röda sidans straffmaskineri, som beskrivits som enskilda rödgardisters aktioner, i vredesmod utförda blodsdåd riktade mot samhällets elit, ett slags primitiva våldsreaktioner som egentligen inte hade samröre med krigsoperationerna.

Behandlingen av de röda straffåtgärderna är uppdelade i två delar. Först analyseras händelserna i de röda militära centren Kouvola och Toijala. Dessa områden kunde visa upp de tydligaste fallen av organiserade straffåtgärder samt bevarat källmaterial. I båda fallen visar materialet att straffåtgärderna påbörjades redan i början av kriget och fortgick under våren för att sedan nå en höjdpunkt strax innan de vita erövrade områdena ifråga.

För att på något sätt få en allmänare bild av situationen utanför de ovan nämnda områden, har Tikka valt att granska Boströms matrikel över dödade och stupade vita. Analysen av Boströms matrikel är intressant även om användbarheten av analysen kan ifrågasättas p.g.a. de otaliga frågetecknen och problemen gällande matrikelns uppbyggnad och dess oklara och svårkontrollerbara uppgifter. Tikka väljer att granska de personer i matrikeln som omnämns ha blivit skjutna eller mördade av de röda och som har någon hänvisning, oftast rätt så vag, till ett rättsligt förfarande, före personen har skjutits. De fall som inträffade i de redan granskade Toijala och Kouvola har uteslutits från matrikelanalysen. Totalt har Tikka hittat 120 fall där det finns en hänvisning till en möjlig rättslig behandling och dessa analyseras ingående. Hälften av de arkebuserade var skyddskårister, varav en del deltagit i strider och andra försökt ta sig till den vita sidan för att ansluta sig till armén. Dessa personer utgjorde ett klart militärt hot mot det röda gardet och arkebuseringen av dem var en del av krigsoperationerna. Utöver några enstaka fall hör den återstående delen av de arkebuserade till en grupp som kan beskrivas som motståndare till den nya ordningen, s.k. klassfiender. Till denna grupp hörde högre tjänstemän inom den statliga och kommunala förvaltningen, högt uppsatta personer inom näringslivet samt godsägare. Dessa hade ofta p.g.a. sina aktiviteter redan i ett tidigt skede varit en nagel i ögat för de röda makthavarna och utgjorde ett hot mot det röda väldet.

Enligt Tikka fungerade det röda straffsystemet rationellt och de flesta arkebuseringarna gjordes med tanke på att vinna kriget. De revolutionära röda skapade ett straffsystem som avsåg att trygga de områden som de röda tagit under sin kontroll. Det gällde att snabbt visa den nya makthavarens styrka för att minska på det aktiva och passiva motståndet. Bakom fronten fortsatte straffåtgärderna mot personer som inte ville godkänna de nya makthavarna och p.g.a. detta kunde dessa klassifieras som verkliga hot mot revolutionen.

Straffåtgärderna styrdes av lokalstaberna och godkändes av de röda myndigheterna. Tikka har inte hittat bevis på den ofta framförda tolkningen av att den röda regimen skulle ha varit skarpt uppdelad i personer som godkände våldet och i personer som motsatte sig det. Tikka ser klara tecken på att ifall straffåtgärderna kunde förklaras med krigsstrategiska orsaker, väckte detta inte något motstånd hos de röda myndigheterna. I de fall där rödgardister agerade totalt självständigt och där aktionen verkade bero på personliga hämndbegär eller godtycklighet krävde myndigheterna straff för förövarna. Dylika fall är dock få, vilket visar svårigheten att under krig bestraffa de egna soldaterna. Tikka betonar att den interna diskussionen mellan röda gardet och folkkommissariatet om straffåtgärderna mera var en fråga om en kamp om kontrollen av våldsmaskineriet än ett ifrågasättande av metoderna. Bland rödgardisterna fanns det flera som i S:t Petersburg lärt känna lärorna om revolutionskrig och med dem sammanhängande terror. Bl.a. leddes straffexpeditionerna i Tojala och Kouvola av personer som vistats i Ryssland och varit i kontakt med de revolutionära och deras läror om krigföring.

Huvuddelen av avhandlingen koncentrerar sig på den vita sidans straffåtgärder, den s.k. vita terrorn. Framställningen baserar sig huvudsakligen på de rättsprotokoll som uppkom när den vita armén eller de lokala skyddskårenna övertog makten i områden och förhörde personer som tillhörde det röda gardet, den röda civilförvaltningen eller annars ansågs utgöra en fara för det vita våldet. Dessa förhørsprotokoll, av vilka de flesta uppkom under några veckors tid i april och början av maj, har överraskande nog inte tidigare genomgått och analyserats grundligt. Detta beror enligt Tikka till en del på att de politiska tolkningarna av kriget försvårade betraktandet av våldet som något rationellt och standardiserat och som en del av de båda parternas krigsföring.

En beaktansvärd insats gör Tikka då han, förutom att gå igenom det mycket omfattande källmaterialet, utreder de straffrättsliga instanserna hos de bägge krigförande parterna. I avhandlingen diskuteras grundligt speciellt den juridiska problematiken kring skapandet av fältkrigsrätterna på den vita sidan. Enligt de finska rättslärda kunde Finland inte anses vara i krig med Rådssyssland. För att kunna förklara krig skulle man ha behövt riksdagens medgivande, vilket var omöjligt under våren 1918. Även andra problem skulle ha uppstått såsom t.ex. de internationella reglerna gällande behandlingen av krigsfångar. Senatens beslut att inte förklara krigstillstånd med Ryssland förhindrade militären att straffa landets egna medborgare enligt de gamla finska militärlagarna. En annan utväg hade varit att hänvisa till den ryska lagstiftningen, som innefattade möjligheten att bestraffa landets egna invånare. Vasasenaten, vars medlemmar med Svinhufvud i spetsen aktivt kämpat mot den ryska lagstiftningen under tidigare år, kunde inte acceptera att denna nu plötsligt skulle gälla. Resultatet av denna krångliga juridiska fråga blev att det officiellt inte grundades några fältkrigsrätter i Finland 1918. I stället användes olika metoder och skiftande juridiska tolkningar i bestraffandet av

de röda. Med en smula ironi påpekar Tikka att den mest framträdande gemensamma nämnaren för dessa olika nämnder var att de inte kallades för det som de i verkligheten var, d.v.s. fältkrigsrätter. Dessa nämnder skiljde sig åt beträffande uppbyggnad och namnskick, men de fungerade som fältkrigsrätter och p.g.a. detta har Tikka valt att använda denna benämning.

I början av kriget löstes det juridiska problemet genom att man uppmanade skyddskåren att arkebusera de farligaste röda med hänvisning till nödvärn, d.v.s. att inte officiellt fångsla dem utan skjuta dem i självförsvar. Efter att den vita armén i början av april tvingat omhändertata tusentals fångar (enbart i Tammerfors ca 11 000 fångar) insåg den militära ledningen att man inte längre kunde ty sig till nödvärn. Ledningen i den vita armén hade helst velat följa den ryska lagstiftningen. En stor del av den vita arméns aktiva officerare hade ju fått sin utbildning och tjänstgjort i Ryssland och bl.a. Paul von Gerich, Ernst Löfström och Karl Wilkman hade även varit medlemmar i krigsrätter i Ryssland. Efter Tammerfors standardiserades nämndernas/fältkrigsrätternas arbeten och i verkligheten använde sig armén, dock aldrig officiellt, av den ryska krigslagen.

Tyngdpunkten i avhandlingen ligger i granskningen och utvärderingen av det digra materialet av förhørsprotokoll. För att begränsa materialet har Tikka genomgått förhørsprotokollen från tolv olika orter: Kemi, Värtsilä, Brahestad, Varkaus, Hyvinge, Tavastehus, Villmanstrand, Viborg, Vichtis, Luumäki, Virolahti och Nykyrka (på Karelska näset). Orterna är valda med tanke på att de representerar olika delar av landet geografiskt, befolknings- och näringsmässigt och dessutom påverkades av kriget i olika grader. Totalt består det genomgångna materialet av förhørsprotokoll av 4 155 av de vita fältkrigsrätterna förhörda personer. För Viborgs del, där de röda fångarnas antal var ca. 11 000, har Tikka granskat enbart förhören av de personer som dömdes till den första klassen, vilket oftast var liktydigt med dödsdom.

Under krigets gång "professionaliserades" och standardiserades straffåtgärderna, vilket innebar att subjektiva hämndaktioners andel minskade relativt sätt ju längre kriget pågick. Den vita sidans straffinstanser ville inte enbart straffa personer som deltagit i upproret med vapen i hand, utan även dem som aktivt deltagit i uppbyggandet av det röda våldet såsom tjänstemän, civila ledare och personer som agiterat för upproret. Dessa ansågs lika skyldiga som soldaterna, vilket enligt Tikka visar att de vita betraktade upproret inte enbart som en krigshandling, utan som ett försök till genomgripande samhällliga förändringar på alla plan. Förhören, fångslanden och de direkta straffåtgärderna påbörjades omedelbart efter att ett område erövrats av de vita. Detta stöder enligt Tikka uppfattningen om att de hörde ihop med krigsaktionerna och var ett sätt att slå ner upproret.

Småningom standardiserades förhören allt mer och de vid förhören uppkomna protokollen medföljde de fångslade till fånglägren eller till kommande nya förhör. Efter intagningen av Tammerfors och tillfångatagandet av därvarande ca 11 000 röda standardiserades förhören ytterligare. Materi-

alinsamlandet och förhören sköttes av den lokala skyddskårsstaben eller en av denna tillsatt nämnd. I och med att dessa arbetade under den lokala kommandantens insyn var de i själva verket fältkrigsrätter och var underordnade militären.

Den standardiserade förhörsmodellen indelade de förhörda i tre klasser med numren I–III. Den förhörda skulle antingen frigges, fängslas eller arkebuseras. Denna indelning gjordes för att snabbt kunna hantera det väldiga antalet fångar. Fältkrigsrätternas uppgift var inte att slutgiltigt döma personer, utan att snabbt avskilja den som gjort sig skyldiga, i de vitas ögon, till värre brott och straffa dem. Det var även viktigt att snabbt kunna frige dem som inte ansågs ha utfört något brott. På det lokala planet samarbetade de oftast av skyddskåren tillsatta nämnderna med den vita arméns instanser. I vissa fall blandade sig armén kraftigare i den lokala skyddskårens arbete ifall man kunde märka en ovilja att bestraffa hemortens röda.

I kapitlet om medlemmarna i krigsrätterna bevisas att de representerade den lokala eliten, som redan före upproret hört till ortens makthavare. När den gamla ordningen skulle återinföras var de redo att aktivt verka i bl.a. fältkrigsrätterna. En förutsättning för medverkan i bestraffningen av de röda var den lokala vita befolkningens stöd och godkännande. Det är svårt att tänka sig att personer skulle ha gett sig in i rollen ifall denna skulle ha ifrågasatts i vida kretsar. Upproret skulle kuvas och uppsättandet av fältkrigsrätter var en del av kuvandet. Även den något diffusa situationen om vem som egentligen var den dömande parten kunde underlätta personers medverkan i fältkrigsrätterna. Man kunde betrakta medlemmarna som enbart utredare, vilka på uppdrag av den vita armén klassificerade de röda i farliga och icke farliga. Nämnderna (fältkrigsrätterna) behövde inte klart och tydligt förkunna dödsdomar (det finns få fall där det är klart utskrivet att någon har dömts till döden), utan det räckte att dela upp dem i tre kategorier. Självklart visste de inblandade vad det oftast betydde för fången ifall han eller hon hänfördes till den första klassen (dödsdom).

Enligt Tikka var den uppkomna situationen acceptabel för en stor del av befolkningen, som såg åtgärderna som någonting nödvändigt för att underkuva upproret. De hårda straffmetoderna och de juridiskt sätt ohållbara fältkrigsrätterna var mycket svårare att förklara i efterhand, vilket bevisas av det faktum att fältkrigsrätterna inte behandlas överhuvudtaget i någondera av de två, på 1920-talet utkomna, flerbandsverken om inbördeskriget. Denna tystnad måste ha inverkat även på de hundratals personer som deltagit i fältkrigsrätterna och förmått dem att ifrågasätta det berättigade i sitt agerande år 1918. Tikka vill dock framhäva att straffåtgärderna måste placeras in i sin tidsram och att dessa under våren 1918 inte nämnvärt ifrågasattes av utövarna eller den vita delen av befolkningen. Ifall arkebuseringarna inte skulle ha ansetts nödvändiga i försöket att vinna kriget hade det inte varit möjligt att motivera aktionerna för de egna soldaterna eller allmänheten. Under våren 1918 kände de som dömde folk till döden och de som utförde arkebusering-

arna, att det de gjorde var berättigat och hade allmänhetens godkännande. Efter kriget blev situationen en annan och man började ifrågasätta våldet. För aktörerna i fältdomstolarna har den senare kritiska granskningen säkert väckt frågor beträffande det berättigade i deras förfarande våren 1918. Följden var att ämnet tystades ner i den vita historieskrivningen.

Avhandlingen bjuder på nya synsätt på inbördeskriget och dess brutala våld, vilka kom att genomsyra samhället under en lång tid framöver. Tikka behandlar ämnet på ett djärvt men lyckat sätt, även om en del av bevisföringen väcker flera frågor än vad den ger svar på. Det sistnämnda gäller speciellt den rätt korta behandlingen av de rödas straffåtgärder, vilket medför en viss obalans i avhandlingen. Avhandlingen kan ses som en argumentation mot den trend, speciellt inom lokalforskningen, som oftast med stöd av memoarer försöker finna personliga orsaker till våldet 1918. I Tikkas avhandling förvandlas den till naturen grymma våldsförövaren till en ”normal person”, som i en tid av krig och oro tror sig handla på ett förnuftigt sätt. Resultatet var katastrofalt och i efterhand ytterst svårt att förklara.

Aapo Roselius

Skapandet av ett nytt slags politiskt parti

Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History, 74. 434 s. Stockholm 2004.

Sveriges kommunistiska parti (SKP) blev aldrig någon betydande påverkare i det svenska samhället, om man inte räknar till dess prestationer att statsmakten och politiska motståndare även i Sverige, tidvis intensivt, arbetade för att allt tydligare stänga det kommunistiska partiet utanför samhället.

Trots den ringa betydelsen har SKP ägnats förhållandevis mycket uppmärksamhet av forskningen, varvid tyngdpunkten legat på en granskning av partiets ideologiska utveckling. I sin avhandling avviker Jan Bolin från denna forskningstradition genom att understryka behovet att kombinera ideologiska, politiska och organisatoriska perspektiv.

Mera konventionellt har Bolin valt att fokusera på partiets begynnelseskedan: han granskar hur det demokrati- och upplysningsorienterade Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti (SSV) omvandlades till det av en centraliserad och disciplinär organisation präglade kommunistiska partiet. Samtidigt frågar sig Bolin hur folkgruppernas andel i arbetarnas frihetskamp ersattes av partiets kraft och järnhårda vilja. Med sina frågor siktar Bolin mot en mycket bredare analys än den som presenterades av Erlend F. Josephson i dennes år 1976 utkomna verk, som behandlade förhållandena mellan SKP och Komintern under perioden 1921–1924. På sätt och vis fortsätter Bolin där Werner Schmidt avslutade sin avhandling *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum* från 1996.

Bolin betonar att SSV:s omvandling inte kan förklaras som en passiv ackommodering till utifrån härstammande impulser. Det var snarare fråga om hur SSV:s representanter tolkade internationella och nationella händelser i en svensk miljö. Sålunda menar Bolin att omvandlingen handlade om att hålla fast vid de stora förväntningar man hade på världsrevolutionen, som skulle göra slut på kriget och visa vägen till en mera human värld. Den ryska revolutionen stärkte dessa förväntningar, medan förlusterna i Finland och Tyskland fördunklade dem.

De dämpade förhoppningarna tog sig uttryck i SSV:s reducerade understöd i riksdagsvalen 1917 och 1920. Besvikelsen kanaliserades i en kritik mot andra politiska krafter samt i krav på renlärighet och disciplin i fråga om det egna partiet, vilket i sin tur stärkte de övriga partiernas vilja att isolera SSV – isolering inifrån och utifrån således.

Omvandlingen innebar paradoxalt en retur till den statscentrerade syn som SSV hade sökt frigöra sig från. Samtidigt närmade sig de svenska vänstersocialisterna en partiuppfattning som baserade sig på Lenins synsätt. Trots att

Lenins idéer bottnade i en från svenska förhållanden helt avvikande historisk miljö – i det outvecklade medborgarsamhället och de utvecklade medborgarrättigheterna i det ryska kejsardömet – anser Bolin inte att Lenins tankar var helt främmande för svenskarna: han betonar deras släktskap med det tidiga 1900-talets allmänna rationaliseringsprinciper. Det nya var enligt Bolin framför allt att Lenin ville införliva fabriken och armén med det rationellas politik.

Bolin avfärdar tidigare påståenden enligt vilka omvandlingen skulle ha ägt rum omedelbart i och med grundandet av det kommunistiska partiet och godkännandet av Kominterns anslutningsvillkor. Han låter på sätt och vis förstå att partiets ”kristalliseringsprocess” skulle ha slutförts år 1933, men lämnar ändå behandlingen av perioden 1921–1933 mycket fragmentarisk. De frågeställningar som strukturerat behandlingen av det tidigare skedet tycks också ha glömts bort. Inte heller utvidgas undersökningen till att dryfta frågan varför man höll fast vid en modell som byggde på disciplin och centralisering, trots att denna inte visat sig framgångsrik.

Med tanke på undersökningens målsättningar är det visserligen viktigt att undersöka SKP:s förhållande till Kominterns krav att inrätta basorganisationer på arbetsplatserna. Tyvärr nöjer sig Bolin med att utreda saken enbart på basis av dokument. Om modellens förverkligande i praktiken relaterar Bolin däremot endast antalet driftceller och bostadsceller.

När Bolin låter förstå att de år 1933 godkända partistadgorna bevisar att SKP var ”genombolsjeviserat”, ger han på sätt och vis efter för ett idéhistoriskt närmelsesätt, som tenderar att godkänna påståendet om nationella partiets bolsjevisering utan att undersöka hur partiets praxis understöder påståendet. De kommunistiska partierna godkände visserligen tanken att grunda basorganisationer på arbetsplatserna, men ingenstans blev detta en framgång: i de kapitalistiska länderna var det inte lika enkelt att grunda organisationer på arbetsplatserna som i Sovjetunionen, där kommunisterna hade makten. De kommunistiska partierna ville inte heller avstå från den valcenterade organisationsprincipen som präglade arbetarrörelsen i väst.

Bolin är mycket medveten om en lösning på ett problem inom politiken ger upphov till nya, annorlunda problem. Därför känns det konstigt att han inte just alls ägnar någon uppmärksamhet åt frågan vad anpassningen till Kominterns partimodell betydde för rörelsens isolering inifrån och utifrån. Partiets upplösning 1924 och 1929 omtalas bara i förbigående, trots att man kunde se splittringen som en negativ reaktion till och ett missnöje med den bolsjevistiska partimodellen. Utan tvekan stärkte upplösningarna de kvarblivandes strävan efter ännu större konformitet med denna modell.

Bolin är delvis medveten om bristerna och lovar i fortsättningen fördjupa bilden av SKP genom internationella jämförelser och genom att fokusera på förhållandet mellan SKP och fackföreningsrörelsen. Båda tillägg är säkert på sin plats, men frågan är om inte sistnämnda komplettering borde utvidgas till att omfatta även socialdemokratien som dominerade inom arbetarrörelsen

och från och med 1930-talet hela landet. Från den svenska kommunismens synpunkt skulle man tro att det vore viktigt att se på vad som hände när Kominterns revolutionslinje på 1930-talet hamnade i en återvändsgränd medan socialdemokraternas statliga politik började få stöd och inflytande.

Något som skiljer Jan Bolin från många andra kommunismforskare idag är att han inte använt sig av ryska arkiv. Han har utan tvekan rätt i att deras nyttjande inte har varit oumbärligt för hans forskning. Hans misstanke att arkiven i Moskva styr forskningen är också befogad: forskare som trivs på arkiven i Moskva tenderar ofta att försjunka i relationerna mellan Moskva och den nationella kommunistiska rörelsen, och att glömma bort att de kommunistiska partierna ändå i huvudsak fungerade inom ramarna för någon nationalstat. I sådana fall nöjer sig forskningen med att visa att det rådde ett samband mellan den internationella och nationella rörelsen – fast detta konstaterande ju bara borde vara början på forskningen.

Jan Bolins forskning visar på ett utmärkt sätt att det är möjligt att bedriva framstående forskning om den kommunistiska rörelsen utan arkiven i Moskva. Kanske lämnar det mera utrymme för att reflektera över forskningens frågeställningar om man undviker att drunkna i den oändliga pappersmängden på arkiven i Moskva – och så som Jan Bolin gör dra nytta av de uttalanden som gjorts om politiska rörelser och partier i allmänhet. I synnerhet i sin granskning av perioden 1917–1921 har Bolin på ett utomordentligt sätt kunnat kombinera rörelsens övergripande målsättningar, den politiska situationen och den förändrade organiseringsmodellen. För perioden 1921–1933 lyckas detta inte lika bra. Min anmärkning i anslutning till detta är också ett utslag för att god forskning ger upphov till tilläggsfrågor.

Tauno Saarela

En oföränderlig filosof i en föränderlig värld

Svante Nordin, *Ingemar Hedenius – En filosof och hans tid*, Bokförlaget Natur och Kultur, 563 s., Uddevalla 2004.

Under flera decennier efter det andra världskriget framstod Ingemar Hedenius som den akademiska filosofins främsta företrädare i svensk kultur- och samhällsdebatt. Det fanns knappast någon tänkare som lika väl representerade den svenska modellens eller folkhemmets ideal som Hedenius. Han i det närmaste personifierade det förnuftiga, rationella och sekulariserade efterkrigstida välfärds-Sverige.

Mot denna bakgrund är det något överraskande att Hedenius ofta, under i stort sett hela sin karriär, bemöttes med mycket svala recensioner. Under 1940- och 1950-talen uppfattades inte sällan hans värdenihilistiska, utilitaristiska och kristendomskritiska tankegångar som alltför progressiva och radikala. Och när nyvästern under 1960- och 1970-talen började dominera kulturdebatten kom Hedenius och hans ”positivistiska” filosofi att förknippas med ett kulturkonservativt etablissemang. Tiderna förändrades, men Hedenius stod stilla.

Det är denna berättelse som utgör det centrala temat i Svante Nordin s biografi *Ingemar Hedenius – en filosof och hans tid*, som ingår i Vitterhetsakademiens serie *Svenska lärde*. Men det är inte fråga om någon okritisk hyllning till den ståndaktige filosofen. Nordin har skrivit ett flertal böcker i svensk filosofi- och idéhistoria – *Den boströmska skolan* (Doxa, 1981) och *Från Hägerström till Hedenius* (Doxa, 1983) kan betraktas som standardverk på sina områden – och besitter därmed den gedigna kunskap som möjliggör en nyanserad berättelse. Lika mycket som att skildra filosofen gäller det att också beskriva hans tid, om man vill ge en bild av hur den unge och radikale Hedenius blev gammal och omodern.

Överlag är intrycket att Nordin lyckats mycket väl. Efter de första kapitlen som skildrar uppväxt och studietid, ligger tyngdpunkten på att beskriva Hedenius författarskap bok för bok. Nordin börjar med brevväxlingen mellan Hedenius och Bonniers förlag, då boken fortfarande är på idéstadiet. Sedan följer en diskussion av de viktigaste teserna i själva boken, som i sin tur kommenteras genom kritikernas anmälningar. Det hela kompletteras med utdrag ur Hedenius brevarkviv, vilka på ett förtjänstfullt sätt belyser Hedenius personlighet. Konceptet fungerar väl, men kan kanske i längden kännas aningen enförmigt. Samtidigt gör den klara strukturen, tillsammans med personregistret, boken lätt att söka i och i det närmaste oundgänglig för alla kommande undersökningar av den svenska filosofins historia sedan 1930-talet.

Det är kanske speciellt det ingående studiet av Hedenius digra brevarkviv som gör biografien lyckad. Delar av denna samling har redan publicerats av

Hedenius fru Astrid, och man frågar sig om inte flera korrespondenser än de mellan Hedenius och författarparet Knut Jaensson och Tora Dahl skulle förtjäna att delges en större publik. Ur finländsk synvinkel kunde t.ex. de tankar som Hedenius bytte med författaren/skalden Rabbe Enckell intressera. Hedenius hade ett speciellt intresse för den finlandssvenska modernismen och gjorde sitt bästa för att introducera den på rikssvensk mark.

För allmänheten är Hedenius känd för att som nyutnämnd professor i praktisk filosofi vid Uppsala universitet ha förorsakat den så kallade tro- och vetandedebatten i slutet av 1940-talet. Om Hedenius någonsin var modern och i takt med tiden var det i denna debatt. I boken *Tro och vetande* (Bonniers, 1949) gjorde Hedenius upp med kristendomen på ett sätt som idag närmast framstår som orättvist och osakligt. Som Nordin påpekar har den tilltagande sekulariseringen paradoxalt nog minskat utrymmet för det slags militanta ateism som Hedenius företrädde i denna debatt (s. 522). Ett av Hedenius grundläggande argument är den intellektuella moralens maxim, enligt vilken man inte bör tro på något om det saknas fönuftiga skäl för det. Eftersom det i Hedenius ögon inte finns några förnuftiga skäl ”för antagandet att det finns en Gud eller att någon människa får liv efter döden” står den intellektuella moralens maxim i konflikt med alla former av religiös tro (s. 145). Därmed var stubinen tänd för en debatt som rasade i flera år och som kom att präglade den svenska teologin i decennier.

Nordin ger en underhållande analys av denna debatt. Bland annat redogör han på ett träffande sätt för de många trumfar som gjorde Hedenius övermäktig sina motståndare. Hedenius intog bl.a. den heroiska positionen som ensam kritiker av ett etablissemang. Och medan Hedenius tillhörde en modern intellektuell elit, framstod prästerna och teologerna som förankrade i ett försvinnande samhälle. Också språkligt, stilistiskt – han hade förmågan att skriva på ett lättillgängligt och inspirerande sätt – och inte minst intellektuellt var Hedenius överlägsen sina motståndare. Filosofiskt använde han sig av det senaste inom internationell begreppsanalytisk filosofi, som han själv importerat till Sverige och som hans motståndare inte hade någon kunskap om, än mindre något försvar emot. De angripna var chanslösa.

”I anfallsvåg efter anfallsvåg störtade de fram mot Hedenius som allt eftersom mejade ned dem likt en ensam kolonialkrigare med en maximalkulspruta i något av 1800-talets småkrig mot assegaibeväpnade infödingar.” (s. 169)

Till råga på allt lyckades Hedenius avsluta tro- och vetandedebatten och monopolisera historieskrivningen genom att själv skriva dess första historik i *Att välja livsåskådning* (Bonniers, 1951). Som Nordin påpekar är det fortfarande detta verk man måste vända sig till för att få en bild av striden.

Nordin lyckas dock nyansera bilden av den kristendomsfientliga Hedenius. Det faktum att Hedenius angrep religionen med sådan frenesi vittnar om att den berörde honom storligen. Hedenius sade sig flera gånger avundas de ”religiöst oskyldiga”, de som var alldeles oberörda av alla slags religiösa eller

metafysiska känslor och stämningar. För Hedenius lämnade avsaknaden av en djupare mening ett slags tomrum (s. 148). Då Hedenius mot slutet av sin karriär såg tillbaka på tro- och vetandestriden verkade han något ångerfull. Han önskade nämligen att han varit mera ödmjuk inför känslotolkningen, enligt vilken tron kan ha en betydelse för människan på ett rent känslomässigt plan, även om den inte kan göra några som helst kunskapsanspråk.

Men tro- och vetandedebatten var långt ifrån Hedenius enda insats i samhällsdebatten. I ett flertal år fungerade han som kulturskribent vid *Dagens Nyheter*, inbjuden av chefsredaktören Herbert Tingsten som också var Hedenius personlige vän och diskussionspartner. Hedenius artiklar behandlade oftast olika aspekter av moralfilosofi och många av dem utgjorde grunden för böcker som han senare publicerade. Till sina hållningar och attityder passade Hedenius väl samman med Tingsten på *DN*. Tingsten drev sin tes om "ideologiernas död" och ägnade mycket utrymme åt en kritik av fascismen och kommunismen. Det var fråga om ett slags hög-socialdemokrati, som efterlyste ett klarare avståndstagande från sovjetkommunismen. Hedenius politiska hållning var långt densamma och han argumenterade upprepade gånger mot så kallade "helhetssyner", som "gör anspråk på att innehålla i stort sett allt som behövs för att finna den rätta kursen i livet" (s. 217). Nordin påpekar riktigt, att Hedenius inte alltid lyckades redogöra för skillnaden mellan helhetssyner (t.ex. kristendomen, marxismen och nazismen) och de livsåskådningar som han godkände. Sist och slutligen verkar det bara som om Hedenius ansåg att helhetssynerna var för fanatiska.

Hedenius var aldrig partipolitiskt aktiv. Han röstade på socialdemokraterna eller folkpartiet och sympatiserade med den välfärdspolitik som Sverige hade bedrivit sedan 1930-talet (s. 315). Det som engagerade honom mest politiskt sett var kritiken av nazismen och fascismen under 1930- och 1940-talen, och av kommunismen under efterkrigstiden. I Hedenius ögon fanns det ingen skillnad mellan dessa former av diktatur. Därmed tillhörde han (tillsammans med t ex Tingsten, Jan Magnus Jansson och Alf Ross) den generation av nordiska tänkare som bekymrade sig om att finna filosofiska eller vetenskapliga argument för det demokratiska systemet. Det var inte en lätt uppgift då de flesta av dem, och Hedenius i synnerhet, sympatiserade med en värdenihilistisk moralteori, enligt vilken värdefrågor ligger bortom sfären för vetenskaplig sanning och falskhet. Då politiken ytterst vilar på värdefrågor, verkar det omöjligt att ge vetenskapliga eller filosofiska argument för demokratin och välfärdsstaten. Hedenius faller i detta sammanhang tillbaka på en tanke om värdegemenskapen, ett slags enighet om de grundläggande värderingarna, som en förutsättning för en fungerande demokrati och välfärdsstat (s. 232), en tankegång som kan förefalla synnerligen inaktuell i dagens multikulturella Sverige.

Det var också kring den värdenihilistiska teorin som Hedenius gjorde sina främsta insatser ur ett rent fackfilosofiskt perspektiv. Enligt Nordin bildar boken *Om rätt och moral* (Tiden, 1941) epok i svensk filosofihistoria.

Boken är genial för att den förenar och skapar en kontinuitet mellan den gamla uppsalafilosofin och den nya anglosaxiska begreppsanalytiska filosofi som uppstod i kölvattnet efter Moore, Russell och den logiska positivismen. Hedenius tar upp och försvarar den värdenihilistiska teori som skapades av hans föregångare, uppsalafilosofen Axel Hägerström. Men sättet Hedenius argumenterar för sin värdenihilism har litet gemensamt med den gamla hägerströmska uppsalafilosofin. Den värdenihilism Hedenius försvarar liknar Moore, Ayer eller Carnap, men faller i god svensk jord tack vare associationen till Hägerström. Det vittnar om en skillnad i intellektuell kultur att Eino Kaila inte behövde agera på samma sätt när han på 1930-talet introducerade den logiska positivismen i Finland. Kaila kunde ha framhåvt den finländska empiristiska traditionen sedan Westermarck, men valde istället att betona vikten av att Finland engagerade sig i det främsta inom internationell filosofi. Till Sverige importerades utländska tanketraditioner lämpligen genom att förankras i den nationella traditionen.

De många likheterna mellan den gamla uppsalafilosofin och den logiska positivismen gjorde både att det dröjde innan den positivistiska filosofin slog igenom i Sverige och att genombrottet, när det väl ägde rum, skedde utan större dramatik. På några få år efter det andra världskriget besattes stort sett alla svenska filosofiprofessurer av filosofer ur den analytiska skolan. Till saken hörde den för filosofskräet så allmänna avoga inställningen gentemot tänkare av annan läggning. Redan i sin installationsföreläsning 1948 upphöjde Hedenius den exakta logiken till "filosofins ryggrad och mest löftesrika resurs" och varnade samtidigt för de tre falska filosofierna nythomism, marxism och existentialism. På 1970-talet myntade Hedenius begreppet "de andra filosoferna" som han uteslöt ur den vetenskapliga filosofins exklusiva domän. Boken i vilken Hedenius än en gång gjorde upp med "existentialismen, strukturalismen, nymarxismen och diverse svammelteologier" hette *Filosofen i ett föränderligt samhälle* (Bonniers, 1977) men var enligt kritikerna snarare ett exempel på den oföränderlige Hedenius (s. 458).

Nordin skildrar väl den intoleranta stämningen och ger många intressanta uppslag när det gäller 1960- och 1970-talens konflikt mellan de gamla "positivisterna" i Hedenius generation och de moderna "andra filosoferna". Det var en konflikt mellan olika generationer på ett filosofiskt och karriärmässigt plan, med betydande politiska undertoner. Hedenius, som hade varit med om att etablera den analytiska skolan i Sverige, såg sig angripen av tänkare som inte sällan påminde honom om hans gamla idealistiska och metafysiska fiender. För honom gällde det att försvara en uppnådd hegemoni. Politiskt hade den sociala ingenjörskonsten och den förnuftsdyrkande folkhemsideologin börjat ifrågasättas av en radikaliserad vänster, som i Hedenius ögon framstod som i det närmaste religiöst förblindad. Både filosofiskt och politiskt hade Hedenius gått från ung och radikal till kulturkonserverativ ofofil, utan att egentligen ha ändrat uppfattning.

Ett tema för den kommande idéhistoriska forskningen kunde vara att när-

mare analysera hur det gick till när positivismen och den analytiska filosofin kom att framstå som konservativ och borgerlig i den nya vänsterns ögon. Nordin kallar det för en av positivismkritikens paradoxala följder, att existentialismen, fenomenologin och strukturalismen undgick att stämpas som "borgerlig" på samma linje som den analytiska filosofin (s. 391). Småningom börjar det kanske bli dags för idéhistoriker och historiskt intresserade filosofer att göra historia också av 1968-generationens filosofi och positivismkritik. Nordin har i sin Hedeniusbiografi gjort några första ansatser, men lyckas inte riktigt gå ärendet på djupet.

Ur dagens perspektiv måste man säga att positivismkritiken hade förödande konsekvenser för uppskattningen av Hedenius. När Nordin mot slutet av boken gör ett försök att värdera aktualiteten av Hedenius tänkande påpekar han hur omodern Hedenius vetenskapssyn ter sig för dagens filosofer. Begrepp som "vetenskap", "sanning", "objektivitet" och "förnuft" fungerar numera sällan som några honnörsord för humanistisk forskning. Inom den akademiska filosofin kommer Hedenius kanske att kommas ihåg för sin redogörelse för värdenihilismen i *Om rätt och moral* från 1941, men inte för så mycket mer.

Däremot finns det många andra aspekter av Hedenius tänkande som fortfarande äger, eller åtminstone kunde äga, aktualitet. I mångt och mycket har Hedenius nämligen fått rätt. Inom politiken har "helhetssynerna", inte minst kommunismen, dött bort. Den välfärdsstat som Hedenius argumenterade för har åtminstone på ett retoriskt plan erövrat den politiska verkligheten. "För den posttotalitära vänster som vuxit fram efter Berlinmurens fall borde Hedenius idéer kunna kännas aktuella" skriver Nordin (s. 521). De mest synliga spåren lämnade Hedenius i teologin, i vilken man fortfarande inte kommer undan *Tro och vetande*. Hedenius kristendomskritik betydde mycket för svensk samhällsdebatt och är säkert en av orsakerna till den intellektuella marginaliseringen av den svenska kyrkan. Eventuellt kunde man säga att Hedenius, tillsammans med bl.a. Karl Popper och den av Hedenius beundrade Bertrand Russell, tillhör den rad av tänkare som glöms bort just för att de fått så rätt. Nordins biografi är därför mycket välkommen och synnerligen läsvärd.

Johan Strang

Revolutionär journalistutbildning?

Esko Salminen, *Viestinnällä vallankumoukseen. ”Demokraattisen toimittajakoulutuksen” aika 1960-luvulta 1980-luvulle* [Med kommunikation mot revolution. ”Den demokratiska journalistutbildningens” tid från 1960-till 1980-talet], 353 s., KLEIO, Helsingfors 2004.

Professor emeritus Esko Salminens senaste undersökning *Viestinnällä vallankumoukseen* har redan blivit föremål för förhållandevis stor uppmärksamhet och bl.a. utsetts till en av sex kandidater för priset Tieto-Finlandia (för bästa fackbok). Heikki Hellmans kritiska och nedvärderande recension av Salminens bok i *Helsingin Sanomat* (HS 8.9.2004) har även väckt en viss uppmärksamhet. Hellman, som är chef för tidningens kulturavdelning, har själv ett förflutet som assistent vid institutionen för kommunikationsvetenskap i Tammerfors. Boken har av Salminens vedersakare stämplats som en s.k. partsinläga färgad av hans tid som professor vid institutionen för kommunikationsvetenskap vid Tammerfors universitet. Det ligger otvivelaktigt en viss sanning i detta påstående vad 1980-talet anbelangar, enkannerligen efter Salminens tillträde som professor fr.o.m. augusti 1982. Men, Salminens undersökning är mera mångfacetterad än så; bl.a. behandlas journalistutbildningen vid nämnda universitet (tidigare Yhteiskunnallinen Korkeakoulu) långt före Salminens tid, omspannande hela 1960- och 1970-talet.

Boken har utgivits i serien Kleio på Editas förlag. Till sin layout kunde den ha varit litet mera anslående. Nu känns pappret billigt, och bilderna är ibland suddiga, vilket delvis beror på Salminens bildval; han har nämligen mestadels använt sig av tidningsartiklar och tidningsillustrationer. De många underkapitlen känns ibland onödiga; innehållet blir alltför snuttifierat. Totalt har de elva huvudkapitlen nämligen hela 123 underkapitel, kanske just beroende på Salminens eget förflutna som aktiv journalist. Boken är försedd med en adekvat notapparat, en fyllig käll- och litteraturförteckning och ett mycket användbart personregister.

Esko Salminen har gått grundligt till väga. Väl medveten om risken för beskyllningar att tala i egen sak har han noggrant dokumenterat alla sina påståenden och härvid använt sig av gängse metoder inom historieforskningen. Han har använt sig av källor i bl.a. SuKP:s arkiv i Moskva, i näringslivets delegation EVA:s arkiv, i UM:s arkiv, i skyddspolisen arkiv och i president Urho Kekkonens arkiv. Han har låtit aktörerna själva komma till tals genom samtida uttalanden i brev och tidningsartiklar. Trots att Salminens utgångspunkt sålunda är öppet marxistfientlig och hans inställning till vänstervridningen av journalistutbildningen oförbehållsamt negativ, är slutresultatet ändå en förhållandevis neutral relation till forskningsobjektet utan alltför störande subjektivitet. I boken är det sålunda framför allt vetenskapsmannen och

historieforskaren Salminens röst som hörs, inte journalisten och tidningsmannen Salminens. Det oaktat kan det inte förnekas att det samtidigt är en mycket personlig bok, men det är svårt att säga huruvida en "utomstående" forskares tolkning av skeendet skulle ha skiljt sig från Salminens. Det blir sedan en senare forskargenerations uppgift att påvisa huruvida alla i undersökningen förekommande bedömningar är riktiga och adekvata.

Undersökningens fokus är ställd på journalistutbildningen vid Tammerfors universitet under Kekkoneneran med alla dess följdföreteelser, såsom förföljelse av olika tänkande, självensur, försök till politisk likriktning osv. Boken har elva kapitel, av vilka ett inledande om "informationskriget" på 1960- och 1970-talet samt ett avslutande kapitel med Salminens slutsatser om Finlands väg "mot socialismen". Huvudkapiteln behandlar kronologiskt utvecklingen inom journalistutbildningen i vårt land, radikalismens intåg på 1960-talet, "kommunikationsmaffians" uppkomst på 1970-talet, motståndsrörelsens framväxt, politiseringen av journalistförbunden med Sovjetunionen och DDR som förebilder, det bittra "informationskriget" i början av 1980-talet med tillsättningen av biträdande professuren i kommunikationsvetenskap som symptomatisk klimax, "den röda kommunikationsvetenskapens" upplösning på 1980-talet, analys av olika pressorgans inställning samt efterspelet i form av debatten kring "kappvändarna" och de sista marxistiska hjältarna.

Salminens aktörer är främst av två slag, goda och onda. Till den förra gruppen hör, förutom Salminen själv, bl.a. professorerna Raino Vehmas, Osmo A. Wiio och Seikko Eskola samt redaktörerna Simo-Pekka Nortamo och Eero Silvasti, medan framför allt professorerna Kaarle Nordenstreng och Pertti Hemánus hör till den senare gruppen tillsammans med "marxistiska" drabanter som Tarmo Malmberg och Veikko Pietilä. En mera neutral status tilldelas en grupp vänstersinnade forskare och journalister, vilka kanske kunde få företräda "de fula" i denna undersökning, sådana som Antti Eskola, Yrjö Ahmavaara, Yrjö Littunen, Antero Jyränki, Hannu Taanila och Eino S. Repo, chef för den legendariska s.k. Reporadion på 1960-talet.

Salminens framställning är ställvis högintressant. Utgångspunkten är de två professorerna Pertti Hemánus och Kaarle Nordenstreng, vilka båda föll för socialismens locktoner och drogs med av den röda flodvågen i slutet av 1960-talet. Nordenstreng var därtill åren 1976–1991 ordförande för det internationella journalistförbundet IOJ, som var öppet marxistiskt och gick i Kremles ledband. Journalistutbildningen blev snart lika röd som dessa läromästare, och de främsta förebilderna var Sovjetunionen och DDR. Ihågkommas bör dock att det var fråga om en hel generation av akademiska unga, vilka fr.o.m. 1968 riktade sin radikalism mot etablissemangen, i universitetens fall professorskåren, varvid Tammerfors universitet fick rykte om sig att vara speciellt radikalt. Tillsättningen av professuren i kommunikationsvetenskap pågick åren 1969–1971. Slutresultatet var att den av fakulteten i andra förslagsrum ställde Kaarle Nordenstreng efter påtryckning från bl.a. studerandena i augusti 1971 utnämndes till professor efter avgångne Raino

Vehmas. År 1973 tillträdde Pertti Hemánus tjänsten som andre professor vid samma institution. Paret Nordenstreng-Hemánus präglade journalistutbildningen i Tammerfors i ett kvartssekel, tills Hemánus 1997 gick i pension. En av Nordenstrengs första åtgärder var att ”reva” undervisningen i marxistisk riktning efter den ”irrlärlige” Vehmas. Ändå bör det också framhållas att boken ingalunda enbart handlar om Nordenstreng och Hemánus, vilka nämns på 91 respektive 60 av bokens totalt 353 sidor.

De första tvåhundra sidorna i Salminens bok innehåller en allmän beskrivning av vänstervridningen i republiken Finland 1968–1980 med tyngdpunkten lagd på journalistutbildningen vid Tammerfors universitet. Trots att dessa sidor innehåller många intressanta avsnitt och exakta iakttagelser blir boken riktigt fängslande först när Salminen i kapitel sju beskriver turerna kring tillsättandet av biträdande professuren i journalistik, där han själv hörde till sökandena. Kapitlets underrubrik ”Katkera sota toimittajatutkinnosta” (Bitter strid om journalistexamen) vittnar om samlingspartisten Salminens utgångspunkt. Tjänstetillsättningen, som inleddes redan i slutet av år 1978, tog över tre år i anspråk, och slutresultatet var att den ende formellt kompetente sökanden, fil. dr Esko Salminen fick professuren, trots hårt motstånd från institutionsrådet, vilket våren 1980 med rösterna 4–2 underkänt Salminens provföreläsning. Salminen fick dock stöd från olika håll, av bl.a. professor Osmo A. Wiio vid Helsingfors universitet, och Tammerfors universitet gav honom möjlighet till en ny provföreläsning. Efter flera besvär från de andra sökandena kunde Salminen i början av september 1981 inför full sal hålla sin andra provföreläsning, vilken denna gång godkändes med rösterna 6–0.

Några belägg på ytterligare försök att uppskjuta avgörandet finns inte. Salminen förmodar att hans motståndare i sista hand planerat att vädja till president Urho Kekkonen, men denne insjuknade ju i augusti 1981 och var definitivt ur spel som politisk faktor fr.o.m. den 11 september samma år. Ihågkommas bör dock att varken Nordenstreng eller Hemánus deltog i det formella beslutsfattandet, även om åtminstone den förstnämnde, enligt Salminen, agerade i bakgrunden och framträdde som aktiv aktör vid den underkända provföreläsningen. Den 25 november 1981 utnämnde kansler slutligen Salminen till biträdande professor, en tjänst som Salminen tillträdde i augusti 1982.

Denna tjänstetillsättningsprocess skadade onekligen journalistutbildningens rykte i Tammerfors. Den ledde också till att vårt land fick en tredje journalistutbildning vid sidan om Tammerfors och Sanoma Osakeyhtiös egen journalistiska skola. Tidningen *Keskisuomalainen*s huvudredaktör Erkki Laatikainen föreslog grundandet av en tredje journalistiska skola i Jyväskylä och i mitten av 1980-talet såg denna dagens ljus i och med att en journalistutbildning inrättades vid universitetet i Jyväskylä, där presshistorikern Raimo Salokangas blev professor år 1987. Genom en förordning av den 12 mars 1982 vann också den journalistutbildning som tidigare avlagts som yrkesexamen, t.ex.

vid Svenska social- och kommunalhögskolan, status av lägre högskoleexamen. Därmed hade, med Salminens ord, journalistutbildningens ställning tryggats.

I slutet av boken tangerar Salminen många viktiga frågor: yttrandefriheten och självcensuren, ”den röda kommunikationsvetenskapens” nederlag i och med kalla krigets slut, Tysklands förenande och Sovjetunionens sönderfall. Intressant kunde en mera ingående granskning av studenternas åsikter före och efter 1991 ha varit, men detta blir kanske föremål för en annan undersökning. I det tionde kapitlet redogörs också för Nordenstrengs och Hemánus överlevnadsstrategier efter 1991, den förre stämplas som oförbätterlig taistoit, medan den senare karakteriseras som en botgörare, dock ej ångerfylld.

Avslutningsvis kan det konstateras att Esko Salminens bok, trots vissa principiella reservationer, utgör ett viktigt led i strävan att undersöka faktorerna bakom och kring den ”röda” journalistutbildningen under Kekkonens presidentskap. Boken är sålunda ännu en länk i kedjan av undersökningar om opinionsklimatet i Finland under kalla kriget, till vilken forskare som Max Jacobson, Martti Häikiö, Jukka Tarkka, Timo Vihavainen och Salminen själv tidigare bidragit. Varje generation bör göra upp med sitt förflutna, och lika viktigt som att klargöra inbördeskrigets våldsamheter och fortsättningskrigets fångläger och fångutlämningar är att undersöka de mekanismer och den politik som låg bakom den röda indoktrineringen och självcensuren i Urho Kekkonens Finland. Att bilden säkert kommer att nyanseras och bli skarpare när den tecknas av nya forskargenerationer är en annan sak.

Lars-Folke Landgrén

Historiska rekonstruktioner

Bodil Petersson, *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*. Nordic Academic Press, 496 s. Lund 2004.

Rekonstruktioner av historiska platser och objekt blev oerhört populärt under 1990-talet och märks i förhistoriska byar, skeppsrepliker och medeltidsmarknader som idag finns i ett stort antal i de nordiska länderna och på kontinenten. Inför sin doktorsavhandling har Bodil Petersson kartlagt och besökt ett antal av dessa rekonstruktioner i Sverige, Norge och Danmark. Huvudintresset i avhandlingen ligger på hur bilden av det förflutna formas inom ramarna för dessa rekonstruktioner. Petersson är arkeolog, men avhandlingen är mångvetenskaplig och tangerar ämnen som museologi, etnologi, historia, idéhistoria och antropologi. Boken är ovanligt påkostad och omslaget med den medeltida riddaren à la år 2000 iklädd rustning och jogging skor gör det lätt att ta den till sig. Boken är också i övrigt rikt illustrerad vilket åskådliggör de många fallstudierna. Dessa "besöksmål" är rekonstruktioner i full skala av någon historisk eller förhistorisk period.

Avhandlingen är tematiskt uppdelad i tre delar där de centrala perspektiven är politik, kunskap och äventyr. I den första delen frågar sig författaren hur det politiska bruket av rekonstruktioner ser ut. Petersson diskuterar hur rekonstruktionerna kan vara en del av ett nationsbyggande eller profileringen av en ort. I det andra avsnittet är den centrala frågan huruvida kunskap kan förmedlas via rekonstruktioner och hur denna kunskap i så fall relateras till professionell arkeologisk kunskap. Här görs också en omfattande genomgång av den arkeologiska debatten kring rekonstruktionernas vetenskapliga värde. I den tredje huvuddelen diskuterar författaren tidsresan som fenomen ur aktörernas, besökarens och forskarens perspektiv.

Centrala begrepp i avhandlingen är rekonstruktion, experiment och levandegörande. Rekonstruktion ser Petersson som en samtida kreativ tolkning av ett historiskt fenomen. Författaren lyfter fram det naturvetenskapliga begreppet experiment för att framhäva de vetenskapliga ambitionerna i rekonstruktionsförsöken. Att levandegöra (eng. *re-enactment*) i rekonstruktionens form används som motsättning till de traditionella museala presentationerna och avser oftast de populariserade aspekterna av rekonstruktion.

Boken inleds med en historik över historiskt iscensättande med början i 1600-talet då Gustav II Adolf kröns till kung och kröningen firas med ett "medeltida" tornerspel i Uppsala. Historiken blir därefter en resa via 1700-talets iscensatta landskap och forntidsbild till vurmen för runstenstillverkningen i 1800-talets Sverige och den tidiga hembygdsrörelsen. År 1964 invids Lejre Historisk – Arkæologisk Førsøgscenter i Danmark, förebilden för många rekonstruktioner i vår tid. Detta center var ett försök att kombinera levandegörande med forskning och undervisning.

I ”rekonstruktion och politik” diskuterar Petersson hur rekonstruktioner och historia används för att stärka nationen eller regionen. Hon poängterar att det även inom vetenskapen finns politiska syften med forskningen. Som exempel tar hon det mångvetenskapliga projektet Fra stamme till stat vars strävan var att diskutera grunden till det danska rikets grundande. Hon lyfter också fram forskare som propagerar för en dansk identitetskänsla redan under stenåldern. Hon hänvisar till användningen av kartor som neutrala utgångspunkter inom arkeologisk forskning, vilket förstärker nationalstaternas självklarhet. I avsnittet förs också en intressant diskussion där Petersson, med hänvisning till Carl Olof Cederlund, dryftar frågan om huruvida arkeologin bidrar till att skapa ”den nordiska känslan”. Vikingatiden används t.ex. populärt för att marknadsföra den nordiska identiteten i Norden och internationellt och anses visa på den nordiska framåtandan.

Författaren har en öppen inställning till dagens rekonstruktioner och deras betydelser och budskap. Hon lyckas därför ge en mångsidig bild av fenomenet. Petersson låter även kritiska röster träda fram. Presentationen av den arkeologiska diskussionen om rekonstruktionens vetenskapliga värden och brister väcker tankar också hos en icke-arkeolog. Vad är autentisk historisk-arkeologisk kunskap för vetenskapen? Hur ska rekonstruktionsarbetet värderas? Är ett levandegörande experiment av värde för dagens historievetenskaper? Sådana frågor behandlas i det viktiga kapitlet om kunskapens dimensioner och rekonstruktion. Petersson kommenterar den något schizofrena ställning rekonstruktionen har som kunskapsförmedlare. ”När rekonstruktionen utförs i forskningssyfte blir den kallad experimentell. När den görs i syfte att förmedla kunskap, kallas den istället för pedagogisk eller levandegörande.” (s. 208) Rekonstruktionen ligger med andra ord i skärningspunkten mellan teori och praktik och det uppstår därför enligt författaren en konflikt mellan ett naturvetenskapligt och humanistiskt förhållningssätt.

I samma kapitel dryftar författaren autenticitetsbegreppet, ett tema som är ständigt återkommande i forskningen kring historiskt återskapande. Petersson talar om en ”dyrkan av det autentiska inom den antikvariska världen” och förklarar det paradoxala med autenticiteten att det mitt i strävan efter äkthet finns ett enormt känslomässigt engagemang då autenticiteten är bekräftad. Resonemanget fortsätter vidare i en filosofisk diskussion om huruvida en rekonstruktion är eller kan vara autentisk och vad som skiljer en autentisk handling från en förfälskning.

Resorna till det förflutna styrs av hur historien delats in i epoker. Tidsresorna utgår ofta från 1800-talets periodindelningar av det förflutna som fortfarande dominerar forskningen. Alltså blir stenålder, vikingatid och medeltid självklara besöksmål för nutida tidsresenärer. Petersson talar också om hur den romantiska uppfattningen om en tid, den s.k. ”guldåldersmyten” inverkar på dagens rekonstruktionsobjekt. Genom ett antal konkreta fallstudier/besöksmål kommer Petersson den rekonstruerade epokens ”karaktär” på spåret. I rekonstruktioner med stenålderstema sätts fokuseringen på ekologi,

biologi och ”den lycklige vilde”. Någon dyster historia om stenåldern har författaren inte tagit del av. Vikingatiden är den mest populära epoken för rekonstruktion. I dagens återskapanden finns det flera olika livsformer som den nutida vikingen kan välja att engagera sig i. Det finns båtburna erövrare, vikingatida familjeliv och vikingahantverk att fascineras av. Miljö- och kvinno- rörelser har i flera sammanhang använt sig av vikingatiden för att uttrycka sina mål. I det norska vikingaskeppet Embla rör kvinnor för fred. Namnet Embla, ”den första kvinnan” är hämtat från den nordiska mytologin. Perioden erbjuder enkla och klara roller för män och kvinnor som ”kombineras med bilden av en erkänd, om än något barbarisk, civilisation och kultur (s. 326).

Medeltiden lockar i sin tur med riddaridealet och sköna jungfrur, något som är speciellt populärt bland rollspelsentusiaster. Förutom skilda kläder och vapen tycker Petersson att den populära synen på medeltiden och vikingatiden som perioder är besläktade varandra. I båda perioderna är det det heroiska som lockar. Utgående från Peterssons presentation ser man att de olika epokerna har blivit tilldelade vissa typiska egenskaper av de nutida rekonstruktörerna.

Sammanfattningsvis framhåller författaren att en rekonstruktion speglar sin tid. Det förflutna speglar det ideal som finns och den diskussion som förs av de nutida rekonstruktörerna. Centralt för hur rekonstruktionen formas är det politiska eller ideologiska perspektiv som är rådande under den tid då rekonstruktionen uppförs. Men rekonstruktionen kan också omkullkasta redan etablerade uppfattningar om det förgångna.

Petersson har gjort ett omfattande dokumentationsarbete för avhandlingen vars textavsnitt omfattar nästan 400 sidor! Därför är det också en svår uppgift att här ge alla delar av boken den uppmärksamhet de förtjänar. I vissa fall får man en känsla av upprepning, då de centrala begreppen nämns om igen. Å andra sidan kan upprepningen tjäna sitt syfte i en bok med denna omfattning där de skilda temaavsnitten gott kan läsas som enskilda delar. Den breda, mångtematiska inriktningen är en styrka i denna avhandling och den är en stark replik i den vetenskapliga diskussionen om rekonstruktioner och historiskt återskapande. Samtidigt ger den ett samlat verk för de speciella nordiska rekonstruktionerna och politiken kring densamma vid sidan om den internationella litteraturen på området.

Kajsa Wikman

Medarbetare i detta nummer:

Peter Aronsson, professor, Linköpings universitet; *Sverre Bagge*, professor, Universitetet i Bergen; *Christoffer H. Ericsson*, professor, Helsingfors; *Seppo Hentilä*, professor, Helsingfors universitet; *Ossi Kokkonen*, fil.lic., forskare, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, direktör, Helsingfors universitet; *Pertti Luntinen*, professor emeritus, Tammerfors; *Jan Löfström*, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Aapo Roselius*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Teemu Ryymin*, Dr. art., Universitetet i Bergen; *Tauno Saarela*, fil. dr, Helsingfors universitet; *Benedict Sandelin*, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Joban Strang*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Henrika Tandefelt*, fil.lic., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Kajsa Wikman*, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Heikki Ylikangas*, professor emeritus, Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Seppo Hentiläs (övers. Ulrika Enckell) uppsats samt av Ossi Kokkonens, Pertti Luntinens (övers. Nike Parland) och Tauno Saarelas (övers. Stefan Nygård) granskningar.

Innehåll

Peter Aronsson: Bruk och missbruk av historien?	1
Sverre Bagge: Middelalderens kirkehistorie i Skandinavien – ”bindestrekshistorie” eller samfunnshistorie?	17
Henrika Tandefelt: Historia och myt i Gustaf III:s kungaroll	44
Teemu Ryymin: De som ga liv til det døde landet. Forestillinger om finskhetens historiske kontinuitet ved Ishavskysten	70
Heikki Ylikangas: Nyckelkällan till vinterkrigets historia	94
Seppo Hentilä: Historieforskningen i DDR kontrollerades av ”Sanningens ministerium”	108
Jan Löfström: Om restitutioner	123

Granskningar

Jukka Korpela: Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia 2. Av Ossi Kokkonen.....	143
Lars Johan Stiernstedt: Vår man i Rom. Av Christoffer H. Ericsson.....	148
Detlef Jena: Katharina Pawlowna, Großfürstin von Russland – Königin von Württemberg. Av Pertti Luntinen	152
Aki Rasilainen: Oikeudellinen argumentointi politiikassa. Suomalaisen legalismin poliittinen historia. Av Benedict Sandelin.....	155
Marko Tikka: Kenttäoikeudet – Välttömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918. Av Aapo Roselius.....	163
Jan Bolin: Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933. Av Tauno Saarela	169
Svante Nordin: Ingemar Hedenius – En filosof och hans tid. Av Johan Strang.....	172
Esko Salminen: Viestinnällä vallankumoukseen. ”Demokraattisen toimittajakoulutuksen” aika 1960-luvulta 1980-luvulle. Av Lars-Folke Landgren	177
Bodil Petersson: Föreställningar om det förflytna. Arkeologi och rekonstruktion. Av Kajsa Wikman	181

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2005: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.